

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İRAN'IN FARS MİLLİYETÇİLİĞİ
POLİTİKALARI VE AZERİLER: İSLAM
DEVİRİMİ ÖNCESİ VE SONRASI

Ömer Faruk KOÇ

2501180772

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KÖROĞLU

İSTANBUL – 2022

ÖZ

İRAN'IN FARS MİLLİYETÇİLİĞİ POLİTİKALARI VE AZERİLER: İSLAM DEVİRİMİ ÖNCESİ VE SONRASI

Ömer Faruk KOÇ

20. yüzyıl etnopolitik hareketlerin yüzyılı olmuştur. İçinde bulunduğumuz 21. yüzyılda yaşanan hızlı ve köklü küreselleşme hareketleri de etnik kimliğin bireylerin kendilerini tanımlarken başvurdukları temel unsur olma özelliğini ortadan kaldıramamıştır. Dolayısıyla etnisite ve azınlık çalışmaları halen bir ülkenin siyasetini ve o ülkedeki toplumun yapısını anlamlandırmakta ve potansiyel çatışma noktalarını öngörmekte kritik önemi haizdir.

Bu çalışmada İran'ın Fars milliyetçiliği politikaları ve bu politikalar karşısında ülkedeki en büyük etnik azınlık grup olan Azerilerin pozisyonu incelenmiştir. Tezde dönemlendirme yapılırken İran'ın bugününü de birinci derecede belirleyen ve modern İran tarihinin en önemli dönüm noktası sayılabilecek İslam Devrimi merkeze alınmıştır. Pehlevi iktidarının başa gelmesi aynı zamanda İran'ın ulus-devlet tecrübesinin başlangıcını oluşturduğundan bu dönem İslam Devrimi sonrası dönemle kıyaslanarak devrimin ülkedeki etnik azınlıklar için neler getirdiği irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Fars Milliyetçiliği, Azeri, Azınlık, İslam Devrimi

ABSTRACT

IRAN'S POLICIES OF PERSIAN NATIONALISM AND THE AZERIS: BEFORE AND AFTER THE ISLAMIC REVOLUTION

Ömer Faruk KOÇ

The 20th century was the century of ethnopolitical movements. The rapid and deep-rooted globalization movements in the 21st century have not been able to eliminate the feature of ethnic identity as the basic element that individuals refer to when defining themselves. Therefore, ethnicity and minority studies still have critical importance in making sense of a country's politics, the structure of society in that country, and predicting potential conflict zones.

In this study, Iran's Persian nationalism policies and the position of Azeris, the largest ethnic minority group in the country, in relation to these policies were examined. While periodizing in the thesis, the Islamic Revolution, which primarily determines Iran's present and can be considered the most important turning point in modern Iranian history, is taken as a basis. Since the coming to power of the Pahlavis also constituted the beginning of Iran's nation- state experience, this period was compared with the post-Islamic Revolution period and what the revolution brought for the ethnic minorities in the country was examined.

Keywords: Iran, Persian Nationalism, Azeri, Minority, Islamic Revolution

ÖNSÖZ

Lise tarih kitaplarından hatırladığımız meşhur Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla yaklaşık dört asır önce çizilen ve bugüne kadar neredeyse hiç değişmeyen, 560 kilometre ile halihazırda Türkiye Cumhuriyeti'nin en uzun ikinci sınırını paylaştığı komşu ülke İran'a yönelik akademik ilgi ülkemizde henüz çok yakın tarihlerde ciddiye alınabilecek bir seviyeye erişmiştir.

Kimileri için biraz da abartılı bir ifade ile 'evrenin merkezi' mesabesinde olan fakat sürekli gelişen karşılıklı ciddi ticari ilişkilere, her yıl ağırlanan milyonlarca turiste, vatandaşları ülkemizden en çok konut satın alan yabancı ülke olacak kadar gelişen ilgiye, hepsinden önemlisi net rakam ve oran tartışmalı olmakla birlikte milyonlarca Türk'ün yaşadığı bir ülke olmasına rağmen, bu yakın ama uzak komşumuz İran'ın gerek akademik alanda gerekse diğer alanlarda çok daha fazla alakayı ve araştırmayı hak ettiği bizim için izahtan varestedir. Bu çalışma da ülkemizde her geçen gün gelişen İran Çalışmaları alanına mütevazı bir katkı sunma amacıyla hazırlanmıştır.

Öncelikle tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Köroğlu'na, gereğinden fazla uzun süren bu meşakkatli süreçte her daim beni motive eden sevgili eşime, tez yazım sürecinin uzamasına istemeden de olsa katkıda bulunan neşe kaynağı kızım Âsûde Meryem'e ve bugünlere gelmemde çok büyük emekleri ve fedakârlıkları olan anne ve babama teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ömer Faruk KOÇ
İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
GÖRSELLER LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM TEORİK ÇERÇEVE VE LİTERATÜR

1.1. Teorik Çerçeve	
1.1.1 Etnisite.....	3
1.1.2. Millet ve Milliyetçilik Teorileri.....	4
1.1.2.1 Primordializm.....	6
1.1.2.2. Modernist Yaklaşım.....	7
1.1.2.3 Etno-Sembolizm.....	9
1.2. Literatür.....	10
1.2.1. Literatürün Genel Değerlendirmesi.....	15

İKİNCİ BÖLÜM İRAN COĞRAFYASINDA TÜRK VARLIĞI VE AZERİ KİMLİĞİ

2.1. İsimlendirme Problemi.....	17
2.2. İran'daki Azerilerin Nüfusu.....	20
2.3. İran'daki Azerilerin 'Kim'liği Meselesi.....	22

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM PEHLEVİ DÖNEMİ FARS MİLLİYETÇİLİĞİ POLİTİKALARI VE AZERİLER

3.1. Pehlevi Dönemi Fars Milliyetçiliği ve Yöntemler.....	27
3.2. Pehlevi Dönemi Fars Milliyetçiliğinin Köşe Taşı: Aryan Irk Miti.....	30
3.3. Pehlevi Dönemi Dil Politikaları.....	34
3.3.1. Farsçanın Konumu.....	34
3.3.2. Azeri Dilinin Konumu.....	36
3.4. Pehlevi Dönemi Azerilerin Durumu.....	39

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM CUMHURİYETİ DÖNEMİ MİLLİYETÇİLİK POLİTİKALARI

4.1. İslam Devrimi.....	42
4.2. Devrim Akabinde Azınlık Hareketleri.....	48
4.3. İran-İrak Savaşı ve Yeni Rejimin Konsolidasyonu.....	51
4.4. İslam Devrimi'nin Yeni Doktrini: Ümmetçilik.....	56
4.5. Humeyni'nin Milliyetçilik Anlayışı.....	62
4.6. İslam Cumhuriyeti Anayasası ve Azınlık Hakları.....	65
4.7. İslam Cumhuriyeti Rejiminin Azınlık Politikaları.....	68
4.7.1. Ayrımcılığın Yasalaşmış Hali: Gozineş.....	73
4.8. İslam Cumhuriyeti Dönemi Dil Politikaları.....	74
4.8.1. Azeri Dilinin Durumu.....	77

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSLAM CUMHURİYETİ DÖNEMİ AZERİ MİLLİYETÇİLİĞİ

5.1. Azerilerin Taklit Mercii: Ayetullah Kazım Şeriatmedari.....	81
5.2. Kuzey-Güney Azerbaycan Ayrılığı.....	85
5.2.1. Benzerlikler-Farklılıklar.....	89
5.2.2. Elçibey Bütöv Azerbaycan Yolunda.....	91
5.2.3. İran-Azerbaycan Cumhuriyeti İlişkileri.....	94
5.3. Mahmudali Çehregani ve Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi.....	98
5.4. Urmiye Gölü.....	104
5.5. Babek Kalesi Kurultayı.....	107
5.6. Traktör Futbol Takımı ve Azeri Milliyetçiliği.....	109
5.7. Karikatür Krizi.....	113
SONUÇ.....	119
KAYNAKÇA.....	123

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1: İranlı bir Azeri Türkiye Türklerinin kendilerine ‘Azeri demesinden duyduğu rahatsızlığı ifade ediyor	18
Görsel 2: İran Türklerinin kendilerine ‘Azeri denmesinden duydukları rahatsızlıklara dair sosyal medya platformlarında dolaşıma giren bir görsel	19
Görsel 3: Yıllarca Pehlevi iktidarının kontrolünde olan Ettela'at Gazetesi’nde Şah’ın ülkeden ayrılışı manşete çekilmiş: ‘Şah Gitti’	42
Görsel 4: Ettela'at Gazetesi’nde ‘İmam Geldi’ manşeti	48
Görsel 5: İran’ın Azeri kimliğine karşı söylemlerini sarkastik bir üslupla eleştiren örnek bir sosyal medya paylaşımı	87
Görsel 6: Azerbaycan Cumhuriyeti (solda) ve gayrı resmi Güney Azerbaycan (sağda) bayrakları	89
Görsel 7: Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Bakü’de okuduğu şiir üzerine dönemin İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif’in Twitter üzerinden gösterdiği tepki	97
Görsel 8: Urmiye Gölü’nün kurtarılması için düzenlenen protesto gösterisinden: ‘Azerbaycan’ın doğasını kurtarmak için Urmiye Gölü’nü kurtar!’	105
Görsel 9: Urmiye Gölü’ndeki kurumaya dikkat çeken bir poster	106
Görsel 10: Traktör takımının resmi Twitter hesabından: ‘Biz Bir Türk Takımıyız’	110
Görsel 11: Taraftarlar için hazırlanan formada Traktör’ün taraftar grubunun adı ve simgesi olan Kızıl Kurt ve Göktürk alfabesiyle ‘Türk’ yazısı göze çarpıyor	112
Görsel 12: İspanya’da ayrılıkçı Katalanların bir müsabakada açtığı ‘Katalonya İspanya değildir’ pankartından esinlenerek Traktör taraftarının açtığı pankart: ‘Güney Azerbaycan İran değildir’	113
Görsel 13: Mana Neyestani tarafından çizilen karikatürde hamamböceğinin ‘Ne?’ anlamına gelen Azerice ‘Namana?’ ifadesini kullandığı görülüyor	114

Görsel 14: Krize sebep olan İran Gazetesi'nin 12 Mayıs 2006 tarihli nüshasının çocuklar için olan bölümü

115

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	: adı geçen eser
a.e.	: aynı eser
Akt.	: Aktaran
a.y.	: aynı yer
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
CIA	: Central Intelligence Agency
Ed.	: Editör
GAMOH	: Güney Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkatı
İCP	: İslam Cumhuriyeti Partisi
MHCP	: Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi
M.Ö.	: Milattan Önce
s.	: sayfa
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNPO	: Unrepresented Nations and Peoples Organization

GİRİŞ

İçinde bulunduğumuz 21. yüzyılda yaygınlaşan küreselleşme temayüllerinin beraberinde getirdiği meydan okumalara rağmen ulus-devlet formasyonu halen hâkim paradigma olma vasfını sürdürmektedir. Ulus-devlet yapısının kendi iç çelişkilerinden kaynaklanan çatışma alanları ve bu çatışmalar karşısında devletin tercih ettiği siyaset biçimi ise bahse konu olan devletin uluslararası sistemdeki konumunu belirlemektedir.

Özellikle Ortadoğu’da imparatorluktan ulus-devletlere geçiş süreci yerel dinamiklerden ziyade bölge üzerinde emelleri olan emperyal güçlerin istek ve arzuları doğrultusunda şekillenmiştir. Organik olmayan bu süreç neticesinde çizilen suni sınırlar bölgeyi içinden çıkılamaz bir savaş ve iç çatışma sarmalına mahkûm etmiştir. Dolayısıyla etnik ve mezhepsel aidiyetler bölgenin bugününü anlamlandırmada ve yarınını şekillendirmede kritik önem arz etmektedir.

Ortadoğu’nun en önemli ülkelerinden biri olan İran’da çok sayıda etnik azınlık grup bulunmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri gibi bir süper güç ve İsrail gibi bir bölgesel güç ile girdiği düşmanlık ilişkisi, halk devrimiyle başa gelen mollaların kurduğu teokratik rejim ve nükleer çalışmaları sebebiyle her daim dünya gündeminin üst sıralarında yer alan İran’daki bu etnik çeşitlilik hem siyaset yapıcılarının hem de sosyal bilimler alanında çalışma yapan araştırmacıların ilgisini çeken bir husus olagelmıştır.

İran’daki en büyük etnik azınlık grup olan Azeriler de çalışmamın odak noktasını oluşturmaktadır. Çalışmanın temel sorusu; İslam Devrimi sonrası kurulan yeni rejimin etnik azınlıklara karşı politikalarında bir önceki döneme kıyasla anlamlı bir değişikliğin olup olmadığıdır. Dolayısıyla azınlık politikaları ve milliyetçilik anlayışı açısından Pehleviler ile İslam Cumhuriyeti rejimi arasında bir devamlılık mı yoksa bir kopuştan mı bahsedilmesi gerektiği sorusuna İran’daki Azeriler üzerinden cevap aranacaktır.

Beş bölümden oluşan tezin birinci bölümünde, teorik arka plan aktarılacak ve literatür taraması yapılacaktır. İkinci bölümde odak grubumuz olan Azerilerin kimliği meselesine dair sorunsallar tartışılarak tezin çerçevesi belirlenecektir. Üçüncü bölümde İslam Cumhuriyeti dönemiyle kıyaslayacağımız Pehlevi döneminin Fars milliyetçiliği politikaları izah edilecek ve bu politikaların genelde azınlıklar özelde ise Azeriler üzerinde bıraktığı etkiler masaya yatırılacaktır. Çalışmamızın dördüncü bölümünde İslam Devrimi sonrası kurulan yeni rejimin milliyetçilik anlayışı ve azınlık politikaları Pehlevi dönemiyle kıyaslanarak irdelenecektir.

Beşinci ve son bölümde ise İran'daki Azeri milliyetçiliği örnek vakalar ve kritik dönemeçler üzerinden incelenecektir.

Tezde çoğunlukla Türkçe ve İngilizce, bazen de Farsça ve Azerice kaynaklardan faydalanılmıştır. Çalışmada kullanılan kaynaklar literatür taraması yapılarak ve ilgili kitap ve makalelerin derinlemesine incelenmesi metoduyla elde edilmiştir. Çok sayıda elektronik kaynak da bu çalışma için taranarak gerekli yerlerde referans verilmiştir. Ayrıca metnin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı düşüncesiyle yer yer ilgili görseller eklenmiştir.

Tez hazırlanırken karşılaşılan en temel sorun, bu alandaki çalışmaların önemli bir kısmının ideolojik saiklerle hazırlanmış ya da kişinin ideolojik anlayışı yahut kendi mensup olduğu etnik gruba olan aidiyet duyguları tarafından etkilenmiş olmasıdır. Bu durumun çalışmanın güvenilirliğini etkilemesini önlemek için incelenen her metnin yazarının da ayrıca inceleme konusu yapılması gerekmiş, bu da tezin yazım sürecini uzatmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE ve LİTERATÜR

1.1. Teorik Çerçeve

1.1.1 Etnisite

İçinde bulunduğumuz 21. yüzyıl etnik kimliklerin ve etnik çatışmaların yüzyılıdır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşen savaşların önemli bir kısmı devletler arasında değil etnik temelli iç savaşlar olarak cereyan etmiştir.¹ Modern dönemde tamamen homojen bir toplum bulmak mümkün olmadığından kültürel farklılığın bir norm olarak kabul edilmesi gerekir. Sayısı iki yüze yaklaşan devletler arasında etnik olarak homojen kabul edilebilecek devlet sayısı yirmiden azdır.² Ayrıca Henderson’a göre farklı ulus-devlet sınırları içerisinde beş yüze yakın etnik grup yeni bir devlet kurma potansiyeli taşımaktadır.³ Bazı devletler bu etnik ve kültürel çeşitliliği bir avantaj olarak değerlendirirken, çoğunluğu oluşturan diğer devletler bu çoğulluğu homojen topluma aykırı bir durum olarak problematize etmektedir. Dolayısıyla, neredeyse her devletin uğraşmak zorunda olduğu etnik problemler bulunmaktadır.

Literatürde etnisiteye dair çok sayıda tanımlama yapılmıştır. Anthony D. Smith’e göre etnisite, kendilerini ırk, kültür, dil, köken, değerler ve belirli durumlarda din temelinde tanımlayan bireyleri ve grupları⁴ ifade eder. Alexander’a göre ise, “bir grup insanın dil veya kültürel özellikleri dışında ortak ırk, din ve etnik kökenleri nedeniyle diğerleriyle bağ kurmasına yol açan ilk gerçek özelliklerdir.”⁵ Greenword ‘ortak arzuları’ öne çıkaran bir tanım yapmaktadır: “Etnisite, kültürün bir parçası ve o grubun arzu ve özelliklerinin göstergesi olan bir insan grubudur.”⁶ Antropolog Victor Kozlov’a göre etnik grup, seçkin bir toprak parçası üzerinde var olan ve tarih boyunca ekonomik, kültürel ve akrabalık bağları kurmuş insanları kapsayan sosyal bir organizasyondur.⁷ Bütün bu tanımlardan yola çıkarak genel bir etnisite tanımına ulaşabiliriz: etnik grup, tarih boyunca ekonomik, kültürel ve akrabalık bağları kurmuş, ortak dile, kültürel, sosyal, dini ve geleneksel özelliklere ve değerlere sahip insanların daha

¹ Mohammad Akhbari-Hosseini Zolfeghari, “A Geopolitical Analysis of Ethnicity in Iran, with an emphasis on challenges and opportunities”, **Geopolitics Quarterly**, Volume: 5, No 3, Winter 2009, s. 47.

² Moghset Kamal-Hadi Gamshad, “Ethno-Religious Dynamics in the Islamic Republic of Iran”, **İRAM Center**, Ankara, Analysis No.1, s. 2.

³ A.e.

⁴ Anthony D. Smith, **The Ethnic Origins of Nations**, Blackwell Publishing, 1986

⁵ Akhbari-Zolfeghari, **a.g.e.**, s. 48.

⁶ A.e.

⁷ A.e.

geniş bir alanda oluşturduğu sosyal bir organdır.

Her ne kadar devletlerin çoğunun etnik olarak homojen olmadığı bir gerçek ise de etnik grupların varlığı, etnik bilinci zorunlu olarak ortaya çıkarmaz. Zira bunu tetikleyecek bir dış etkene ihtiyaç vardır. Malesevic, etnisiteyi daha ziyade ‘siyasallaşmış sosyal eylem’ olarak anlamamız gerektiğini savunmaktadır.⁸ Etnik kimlik sabit, değişmez değildir. Etnik kimlik çatışma dinamikleriyle harekete geçirilir. Dolayısıyla, etnik kimlik sosyal olarak inşa edilir ve kolektif kimlik oluşumu çatışmanın bir parçası haline gelir. Stavenhagen’a göre etnik çatışma, “etnik gruplar arasında süregelen bir bölünme olduğunda; elitler iktidarı korumak için baskıya dayanan bir geçmişe sahip olduğunda; elitler güçlerini sadakatleri için grupları farklı şekilde ödüllendirmek için kullandığında ve toplum yakın zamanda siyasi bir çalkantı yaşadığında”⁹ ortaya çıkar.

Genellikle etnisite ile birlikte gündeme gelen önemli bir kavram da azınlık kavramıdır. Elling’e göre azınlık, sosyal aktörler (ve sosyal bilimciler) tarafından, kültürel farklılıklara dayalı olarak belirli kolektiviteleri birbirlerinden ayırmak için kullanılan bir terimdir.¹ Bir siyasi düzende kendilerini marjinalize edilmiş olarak algılayan azınlıklar, etnik çerçeveli ideolojiler aracılığıyla ‘etnik azınlıklar’ haline gelirlerse, neticede ulus-devlete meydan okuyan bir etno-milliyetçilik’ siyaseti üretirler. Bu tür etnik azınlık hareketlerinin ayrılıkçı bir ajanda takip edip etmemesinden bağımsız olarak, mevcut ulus-devletin yönetici tabakası savunma refleksiyle hareket ederek bu hareketlere karşı şüpheli bir tutum takınır.¹ Michael Billig’in işaret ettiği üzere, "farklılığa tahammülsüzlük", moderniteyle birlikte gelen ulus-devlet formasyonunun temel bir özelliğidir.²

1.1.2. Millet ve Milliyetçilik Teorileri

Etnik kimliğin uzun bir geçmişi olmasına rağmen, ulusal kimlik Avrupa’da ortaya çıkan ve 19. yüzyılın sonlarından itibaren dünyanın geri kalanına yayılan modern bir olgudur. Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte küreselleşmenin büyük bir ivme kazanması sonrası ulus-devletin ve milliyetçiliğin döneminin kapanmak üzere olduğu ve Batı’daki liberal demokrasinin

⁸ Sinisa Malesevic, **Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism**, New York, Palgrave-Macmillan, s. 27.

⁹ Rodolfo Stavenhagen, **Ethnic Conflicts and the Nation- State**, London, Macmillan, 1996, s. 12.

¹ Rasmus Christian Elling, **Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity After Khomeini**, Palgrave Macmillan, 2013, s. 6.

¹ A.e., s. 7.

¹ Michael Billig, **Banal Nationalism**, 1995, California, SAGE Publications, s. 130.

evrenselleşmesi ile ‘tarihin sonu’ gerçeğiyle karşı karşıya olduğumuz iddiası hızla yaygınlaşarak kabul görmüştür.¹ Fakat sonraki süreçte yaşanan gelişmeler bu tezleri destekler mahiyette tezahür etmemiştir. 1990’lı yıllarda ‘Milliyetçilik yeniden mi diriliyor?’ sorusu etrafında dönen tartışmalar hakkında Isaiah Berlin’in yaklaşımı önem arz eder: “Modern çağımızda milliyetçilik yeniden canlanmıyor; o zaten hiçbir zaman ölmedi ki.”¹ Anthony Smith, Benedict Anderson, David Miller ve Ernst Gellner gibi modernist teorisyenlere göre günümüzde küreselleşme ve devletlerin uluslararası ilişkilerdeki rolünün küçülmesi gibi süreçlere rağmen ulusal kimliğin önemi azalmamaktadır. Hatta Michael Billig daha ileri giderek, milliyetçiliğin çoğu insanın düşündüğünden daha yaygın bir fenomen olduğunu ve sadece siyasi krizler ve çatışmalarda değil günlük kültürel uygulamalarda da kendisini ‘banal milliyetçilik’ şeklinde ortaya koyduğunu göstermiştir.¹ 5

Anthony Smith milleti, “tarihi bir bölgede yaşayan ve ortak mitleri ve tarihi anıları, kitlesel, kamusal bir kültürü, ortak bir ekonomiyi ve tüm üyeler için ortak yasal hakları ve görevleri paylaşan bir insan nüfusu” olarak tanımlar.¹ Milliyetçilik ise her şeyden önce ortak dil, kültür, tarih, din, toprak ve etnik kökene dayalı ortak bir kimliğe aidiyet duygusudur. Bu bileşenlerin hepsinin belirli bir ulusal grupta mevcut olması şart olmamakla birlikte en azından birinin mevcudiyeti gerekir.¹ Bir ulusun fertleri söz konusu olduğunda bunların kendilerini nasıl olup da bir milletin mensupları olarak kabul ettikleri izaha muhtaç bir husustur. Ernest Renan ulusu her gün tekrarlanan bir referandumun sonucu kabul ederek ‘birlikte yaşama’ ve ‘karşılıklı sorumluluk duygusu’nun önemine dikkat çeker. Ona göre, milliyetçilik ve ulus-devlet “geçmişte yaşanan ortak zaferler ve günümüzde ortak bir irade” tarafından şekillendirilen kolektif bir tarihsel hafıza üzerinde yükselmektedir.¹ 8

Millet geçmişte gerçekleştirilen ve gerekli olduğunda yeniden gösterilecek fedakârlıklar temelinde oluşturulan bir birlikteliktir. Netice itibarıyla etnisite bir alışkanlıklar bütünü iken, ulus bir tercihler bütünüdür. Literatürde milleti ‘politize olmuş etnisite’ yani siyasi bir ajandası

¹ Umut Özkırımlı, **Theories of Nationalism: A Critical Introduction**, 3rd edition, Palgrave Macmillan, 2017, s. 1.

¹ A.e. 4

¹ Billig, a.g.e. 5

¹ Cihangir Moinî Alemdârî, “İran’da Kimlik, Tarih ve Anlatı”, **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedi, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 4.

¹ Alexander Grinberg, “Pre-revolutionary Islamic discourse in Iran as nationalism: Islamism in Iran as nationalism”, **Constructing Nationalism in Iran: From the Qajars to the Islamic Republic**, Ed. by. Meir Litvak, Routledge, 2017, s. 215.

¹ Ernest Renan, “**What is a Nation?**”, text of a conference delivered at the Sorbonne on March 11th, 1882, in Ernest Renan, *Qu’est-ce qu’une nation?*, Paris, Presses-Pocket, 1992

olan bir etnik grup olarak tarif eden yazarlar bu tercih faktörünü vurgulamaktadır.¹ Bununla birlikte, kimliklerin sabit ve değişmez olmayıp aksine sürekli olarak değişim ve dönüşüm halinde olduğu da not edilmelidir.

Ulusları, ulusal kimliği ve etnisiteyi inceleyenler temelde primordialistler ve modernistler olarak iki kampa ayrılmıştır. Literatüre hakim olan bir diğer paradigma olan etno-sembolcü yaklaşım ise bu iki kampın arasında bir noktada yer almaktadır. Van Den Berghe, Clifford Geertz, Adrian Hastings ve Edward Shills gibi isimler etnisite ve milleti eski ve doğal kabul ederken, Gellner, Anderson, Hobsbawm gibi diğerleri bu kavramların köklerinin modern devletin yükselişinde olduğunu savunmuştur.

1.1.2.1. Primordializm

Sıradan insanların uluslara ve milliyetçiliğe bakışını ifade eden bir terim olarak ortaya çıkan primordializm, milliyetin insanın doğal bir parçası olduğu ve milletlerin çok eski zamanlardan beri var olduğu inancını tanımlamak için kullanılan bir kavramdır.² Modernist teoriler ortaya çıkıp alanı domine etmeden önce sosyal bilimciler arasında hâkim paradigma olan bu yaklaşım, milliyetçi ideolojiyi benimseyenler tarafından milletlerin kökenine dair bugün hâlâ en muteber açıklamayı sunmaktadır.

Primordialistler ilkel kimlik ve bağlılıkların başka herhangi bir kaynaktan türemediğini savunarak bunların verili olarak kabul edilmesi gerektiğini savunur. Önde gelen primordialistlerden Clifford Geertz bu bağlılıkların sosyolojik değil, doğal hatta spiritüel olduğunu ileri sürmektedir.² Primordial bağlılık duygusu doğal ve verili olduğu için karşı koymak mümkün değildir: kişi ait olduğu gruba ve onun uygulamalarına karşı zorunlu olarak belirli bağlılıklar hisseder. Edward Shills'e göre primordializm çıkar değil bir 'duygu ve duygulanım' meselesidir.²

2

Primordialistler bazı farklı yaklaşımları sebebiyle kendi aralarında çeşitli alt gruplara ayrılarak tasnif edilmekle birlikte milletin oluşumunu doğal bir süreç olarak görmeleri ve milletin kökenlerini antik zamanlarda bulmaları üzerinden ortaklaşırlar. Aynı şekilde, her

¹ Alam Saleh, *Ethnic Identity and the State in Iran*, Palgrave Macmillan, 2013, s. 47.

² Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 51.

² *A.e.*, s. 57.

² *A.e.*

milletin geçmişinde bulunan bir altın çağ ve duraklama dönemleri, milli kültürün üstünlüğü ve milli kahraman gibi ortak temalar da farklı primordialist ekoller arasındaki diyalog noktalarını oluşturmaktadır.²

3

1.1.2.2. Modernist Yaklaşım

1980’li yıllarda yayımladıkları *Imagined Communities* (1983), *Nations and Nationalism* (1983), *The Invention of Tradition* (1983) isimli eserlerle modernist yaklaşımın temel metinlerini ortaya koyan Benedict Anderson, Eric Hobsbawm ve Ernest Gellner, milletlerin ve milliyetçiliğin başlangıcı Aydınlanma’nın sonlarına ya da özellikle Fransız Devrimi’ne kadar uzanan modernleşme sürecinin ürünleri olduğu ve literatürdeki diğer yaklaşımların aksine milliyetçiliğin milletleri yarattığı tezleriyle milliyetçilik çalışmaları alanını baştan aşağı dönüştüren bir etki uyandırmıştır. Modernistler ulus-devletin ortaya çıkışını sanayileşmeden, kapitalizmden, şehirleşme ve sekülerleşmeden bağımsız değerlendirmezler. Onlara göre “önce ulus tasavvuru, daha sonra ulusun kendisi yaratılır.”²

4

Tom Nairn, milliyetçiliğin yükselişini, kapitalist sistemin eşitsiz gelişiminin periferide işgal ve sömürüye yol açması ve bunun da sömürgeci güçlere karşı milliyetçi bir tepkinin doğmasına neden olmasıyla açıklamaktadır. Nairn’e göre milliyetçilik dünya ekonomi-politiğinin belirli özellikleri tarafından belirlendiği için tek tek toplumların iç dinamiklerinden ziyade “dünya tarihine ve on sekizinci yüzyılın sonundan bu yana genel tarihsel gelişim sürecine”² bakmak gerekir. Paul Brass da etnik kimliğin yükselişinin ve neticede milliyetçiliğe dönüşümünün doğal ve zorunlu bir süreç şeklinde gerçekleşmediğini ifade etmektedir. Ona göre, etnik milliyetçiliği teşvik eden milliyetçi politikacılar bunu siyasi amaçlarına ulaşmak için yapmaktadırlar.²

6

Eserleriyle milliyetçilik çalışmaları alanında çığır açan Ernest Gellner modernist ekolde çalışan çok sayıda kişiyi etkilemiştir. Gellner milliyetçiliği “siyasi ve ulusal birimlerin uyumlu olması gerektiğini savunan siyasi bir ilke”² olarak tanımlamış; bu ilkenin gerçekleşmesinin

² A.e., s. 54.

3

² Ahmed Eşref, “İran’da Ulusal ve Etnik Kimlik Krizi”, **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedi, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 90.

² Özkırmı, a.g.e., s. 84.

5

² Paul R. Brass, **Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison**, SAGE Publications, 1991, s. 13.

² Ernest Gellner, **Nations and Nationalism**, Cornell University Press, 1983, s. 1.

tatmin duygusuna, ihlalinin ise öfke duygusuna neden olabileceğini belirtmiştir. Gellner'e göre milletler ve milliyetçilik doğal değildir, sanayileşmeye geçişle birlikte ortaya çıkmıştır. Milletler ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyle ilgili olarak Gellner, “Milliyetçilik önceden var olan milletler tarafından ifade edilen bir duygu değildir; daha ziyade daha önce var olmayan milletleri yaratır”² görüşündedir. Gellner’⁸ göre eğitimde devlet tekeli bu yaratma sürecinde kritik önemi haizdir. Modern sanayi toplumu homojen bir kültür gerektirir. Bu da eğitim sistemini yürütmek için kaynakların devlet tarafından merkezileştirilmesi ile sağlanabilir. Bu nedenle Gellner milliyetçiliği, bir ülkenin yöneticilerinin çok kültürlü bir nüfusu kültürel olarak homojenleştirme yönündeki bilinçli çabalarının bir sonucu olarak görmüştür.²

9

1983 yılında yayımladığı *Imagined Communities* (Muhayyel Cemaatler) isimli eseriyle literatürün belki de en çok referans verilen ismi olan Benedict Anderson’a göre millet, hem doğası gereği sınırlı hem de egemen olarak tahayyül edilmiş muhayyel bir cemaattir.³ Anderson'a göre milliyet ve milliyetçilik “belirli bir zamanın kültürel eserleridir”³ Bu kavramlar on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru karmaşık bir süreç sonucunda ortaya çıkmıştır. Anderson modern ulusun tahayyül edilebilmesini sağlayan üç tarihsel gelişmeden bahseder: zaman anlayışında bir değişim, seküler olanın gücünün ve alanının genişlemesiyle birlikte dini cemaatlerin gerilemesi ve hanedan krallıklarının gerilemesi.³

2

Modernist ekolün önde gelen isimlerinden Eric Hobsbawm’ın Terence Ranger ile birlikte kaleme aldığı *The Invention of Tradition* isimli eserde teorize edilen ‘geleneğin icadı’ kavramı ilk bakışta oksimoron bir ifade gibi dursa da açıklama gücü yüksek bir terim olarak literatürde yerini almıştır. Hobsbawm’a göre kökenlerinin eski olduğunu düşündüğümüz geleneklerin çoğu aslında nispeten yakın zamanda icat edilmiştir. Hobsbawm, ulus ve onu tahkim eden gereçlerin bu tür icat edilmiş geleneklerin en yaygın olanı olduğunu savunur. Hem uluslar hem de milliyetçilik toplum mühendisliğinin ürünüdür. İcat edilen bu gelenekler tarihsel yeniliklerine rağmen, geçmişle kurgusal bir süreklilik inşa ederler ve “tarihi grup uyumunun çimentosu olarak kullanırlar”³

3

² Saleh, a.g.e., s. 47.

8

² Meir Litvak, “The construction of Iranian national identity: An overview”, **Constructing Nationalism in Iran: From the Qajars to the Islamic Republic**, Ed. by. Meir Litvak, Routledge, 2017, s. 23.

³ Benedict Anderson, **Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism**, London, Verso, 1983, s. 4.

³ A.e.

1

³ Anderson, a.g.e.

2

³ Eric Hobsbawm-Terence Ranger, **The Invention of Tradition**, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, s. 12.

John Breuilly, milliyetçiliği “devlet gücünü hedefleyen veya kullanan ve bu eylemi milliyetçi argümanlarla gerekçelendiren siyasi hareketler”³ olarak tanımlamaktadır. Bu tanımın doğal sonucu; devlet olmadan milliyetçiliğin, milliyetçilik olmadan da devletin var olamayacağıdır. Milliyetçilik örgütlü siyaset olduğundan modern dünyada başarısı devleti kontrol etmekten geçmektedir. Milliyetçi argüman üç iddia üzerine inşa edilmiş bir siyasi doktrindir: “kendine özgü karaktere sahip bir ulus vardır; bu ulusun çıkarları ve değerleri diğer tüm çıkar ve değerlere göre önceliklidir ve ulus mümkün olduğunca bağımsız olmalıdır.”³

1.1.2.3. Etno-Sembolizm

Anthony D. Smith, James McKay, ve Edward Spicer gibi isimler primordialistler ile modernistlerin milliyetçilik teorileri arasında bir nevi arabuluculuk rolü üstlenerek etno-sembolcülük teorisini benimsemişlerdir. Bu iki yaklaşımın değerlerini birleştirmeye ve bütünleştirmeye çalışan etno-sembolcüler, millet mefhumunun oluşumunu modern-öncesi zamanlarda aramakta ve köklerini orada bulmaktadır. Onlara göre yeni uluslar, aslında “kadim topluluklara ait kimliklerin restore edilmiş biçimleridir.”³ Etno-sembolizm, milliyetçiliğin siyasi elitlerin ya da devletin bir ürünü olarak modernliğini kabul etmekle birlikte, milletlerin antikliğine de vurgu yapmaktadır. Örneğin Anthony D. Smith milliyetçiliği modern zamanlarda siyasi elitlerin bir ideolojisi olarak görürken, bazı durumlarda milliyetçiliğin daha eski etnik köklere sahip olabileceğini de kabul eder.³

7

Etnik topluluklar zaman içinde yapılarını, baskın kültürlerini ve sosyal etkileşim kalıplarını değiştiren bir dizi sosyal süreçten geçmektedir. Etno-sembolik yaklaşım ulusun oluşumu için gerekli olan süreçlerde sembolik unsurların kritik öneme sahip olduğunu varsayar. Bu unsurların çoğu, akraba halklar arasındaki etnik sembollerden, mitlerden, anlardan ve geleneklerden türemiştir. Bu tür etno-sembolik unsurlar, her ne kadar değişime tabi olsalar da, modern milliyetçilik çağından önce bile uzun süreler boyunca halklar arasında karşılık bulabilmişlerdir.³

8

³ John Breuilly, **Nationalism and the State**, The University of Chicago Press, 1994, s. 32.

³ A.e., s. 9.

³ Cihangir Moinî Alemdârî, “İran’da Kimlik, Tarih ve Anlatı”, **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedi, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 6.

³ older ethnic roots

³ Anthony D. Smith, **Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism**, London, Routledge, 1998, s. 170–198.

Etnosembolik yaklaşım Fars kimliğinin, modern İran milliyetçiliğine evrilmesini ve İran'daki etnik bölünmelerin devamlılığını anlama noktasında önem arz etmektedir. Daha önce değinildiği üzere, Anthony D. Smith milliyetçiliğin modern dönemde siyasi elitlerin ya da devletin eylemleriyle olan ilişkisini kabul etse de milletlerin antik kökenlerine de vurgu yapmaktadır. Smith, etnik grupların, modern ulus-devletler düzeyinde olmasa da, bugün birçok ulusun çekirdeğini oluşturduğunu düşünmektedir. İşte bu noktada Smith'in kökeni antik çağlara kadar uzanan “antik uluslar” arasında saydığı önemli bir örnek de İran'dır. Smith'in *The Ethnic Origins of Nations* isimli kitabının kapak resmi olarak Persepolis'i tercih etmesi İran örneğini ne kadar önemseyişinin bir göstergesidir. Smith kitabında Sasani İran'ını, aslında uzak geçmişte etnik kökenleri olan uluslar olduğu iddiasını desteklemek için zikretmektedir. Ona göre, millet olmanın temel unsurlarından sayılan ortak bir soy miti, ortak bir toprak parçası ve kültüre sahip ‘etniler’ antik geçmişten itibaren var olagelmıştır.³ 9

1.2.Literatür

Çok etnikli ve çok dinli bir topluma sahip olan İran'da milliyetçilik her daim önemli bir çatışma alanıdır. Modern İran tarihinde İran kimliğini oluşturan bileşenlerin bir arada fakat birbiriyle rekabet halinde gelişim göstermesi bu çatışmanın temel belirleyicisi olmuştur. Litvak'a göre bu bileşenler Fars etnik kimliği ve kültürü, Şii İslam ve devlet yapısı⁴ iken Maloney'e göre milliyetçilik, İslamcılık ve anti-emperyalizmdir.⁴ Literatürde İran milli kimliği üzerine yapılan çalışmaların çoğu bahsedilen bu çatışma alanlarının analizi üzerine bina edilmiştir.

Literatürde özellikle Fars etnik kimliğini ve Farsçayı İran milli kimliğinin merkezine yerleştiren milliyetçi yazarların İranlıları (aslında Farsları) Türklerden ve Araplardan ayırıştırarak farklı bir konum tayin etmeye çalıştığı görülmektedir. Kendisi de bir milliyetçi olan ve İran'daki etno-milliyetçilik hareketleri üzerine çok sayıda çalışması bulunan Hamid Ahmedi, modernistlerin milleti ve milliyetçiliği modern dönemin ürünü olarak değerlendirmeleri karşısında, bu durumun Araplar ve Türkler için geçerli olabileceğini fakat İranlıların (Farsların) farklı bir tarihsel siyasi kaderi ve deneyimi olduğunu ileri sürmektedir:

³ Marek Wódka, “Anthony D.⁹Smith's idea of the nation. Controversy around definitions”, **UR Journal of Humanities and Social Sciences**, C:4 S: 13, 2019

⁴ Meir Litvak, “Introduction”,⁰**Constructing Nationalism in Iran: From the Qajars to the Islamic Republic**, Ed. by. Meir Litvak, Routledge, 2017, s. 1.

⁴ Alam Saleh-James Worrall, “Between Darius and Khomeini: exploring Iran's national identity problematique”, **National Identities**, 17:1, 73-97, s. 18

“İslam'dan önce bir devlete ve siyasi sisteme sahip olmamak, Arapların ve Türklerin kimlik oluşturmaları önünde engel teşkil ediyordu. Oysa İran'da milli duygular geleneksel formuyla güçlü bir geçmişe sahipti; zira İranlılar İran tarihinden ve efsanelerinden bahseden çeşitli tarihi ve edebi eserler vasıtasıyla İslam öncesi geçmişlerini biliyorlardı.”⁴

2

İranlıların bu farklı deneyimi edinmesinde İran'ın ulusal destanı Şehname'nin önemine dikkat çeken Ahmedi, “İran'a ve İran topraklarına (İranzemin) ya da İran krallarına yaptığı çok sayıda atıfla”⁴ Şehname'nin İranlılar³ arasında ulusal gurur ve vatanseverlik duygusunu canlı tuttuğunu ileri sürmektedir.

Hem İran milliyetçisi yazarlar hem de Batılı araştırmacılar, İran'ın M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında Ahemeniş İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar uzanan en az 2.500 yıllık bir geçmişe sahip olduğu noktasında hemfikirler. Darius Salimi'ye göre, kendilerini Pers yahut Aryan olarak adlandıran kültürel, etnik ve dilsel olarak İranlı bir halk, sonradan ‘İran Platosu’ olarak adlandırılacak olan bir alanı bütünüyle yöneten ilk halktı.⁴ Ahemeniş İmparatorluğu'nun efsanevi yöneticisi Büyük Kiroş'un oğlu olan Darius'un ismini taşıyan yazarın böyle bir anlatıyı benimsemesi anlaşılır kabul edilmelidir. Daryaei ise İran kavramının, Pers çekirdeğine tamamen yabancı topraklar ve halklardan oluşan İran dışı bölgeden farklı olarak Sasani İmparatorluğu'nun bir gelişimi olduğunu iddia etmektedir:

4

“İran'ın etno-politik bir bölge olarak düşünülmesi sadece geç antik döneme ait bir gelişmedir ve bu durum Sasani öncesi İran'ın yöneticileri ve sakinleri tarafından etno-kültürel açıdan tutarlı bir bölge olarak görülmesini sorgulanır hale getirmektedir.”⁴

5

Literatürde üzerinde en çok durulan konulardan birisi de *İraniyat* (İslam öncesi Fars mirasına dayanan İranlı kimliği) ile *İslamiyat* (ülkenin Şii İslam mirasına odaklanan kimliği) arasındaki gerilim ve çatışmalardır. Çatışma, İran kimliğinin varlığı etrafında değil, yukarıda bahsedilen İran kimliği içindeki ilgili bileşenlerin ağırlığı etrafında dönmektedir.⁴ Bu çatışmanın yaşanmasında hem Pehlevi dönemi hem de İslam Cumhuriyeti dönemi yöneticilerinin uyguladığı politikaların ayrı ayrı rolü bulunmaktadır.

⁴ Hamid Ahmedi, “İran'da Din ve Milliyet: Dayanışma mı, Çekişme mi? ”, **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedi, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 34.

⁴ Hamid Ahmedi, “Nationalism in Iran”, **Routledge Handbook of Persian Gulf Politics**, Ed. by. Mehran Kamrava, Routledge Handbooks, 2020, s. 267.

⁴ Darius Salimi, **The Idea of Iran: Nationalism, Identity, and National Consciousness Among Diaspora Iranians**, Graduate School of George Mason University, 2013, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) s. 25.

⁴ A.e., s. 27.

5

⁴ Grinberg, a.g.e., s. 215.

6

Pehleviler özellikle monarşik sistemi tesis ve tahkim edebilmek ve homojen bir İran milleti yaratabilmek için İran'ın İslam öncesi tarihini esas alan bir anlayışla hareket etmiştir. İran'ın tarihteki şanlı varlığını Fars kimliği ve Farsça üzerinden modern zamanda yeniden inşa etmeye çalışan Pehlevi monarkları ister istemez İran'ın İslami kimliğiyle de mücadele etmiştir. Humeyni öncülüğünde gerçekleşen İslam devrimi sonrası yeni yönetimin açıkça enternasyonalist bir pan-İslamizm siyaseti gütmesi İraniyat-İslamiyat çatışmasını bambaşka bir noktaya taşımıştır.⁴

7

Humeyni “paradigmatik devrimci değişim yanılısaması yaratmak için” Pehlevi döneminden farklı bir ideolojik imaj yaratmaya gayret etmiştir. Eski rejimden radikal bir kopuşu vurgulamak isteyen İslam Cumhuriyeti rejimi bu doğrultuda Şii mitolojisinden, anti-emperyalist mücadelelere destekten ve Üçüncü Dünya ülkeleriyle dayanışma ifadelerinden faydalanmıştır.⁴ Ahmedî'ye göre bu çatışma Pehlevi ve İslam Cumhuriyeti elitlerinin kendi pozisyonlarını güçlendirmek için milliyetçiliğe araçsal yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır:

“Egemen siyasal rejimin ve taraftarı olan aydınların İran milliyetçiliğinden bir araç olarak yararlanmaya kalkmaları da söz konusu çatışmanın yaygınlaşmasında rol oynamıştır. Aslında bu iki grup arasında siyasi meseleler ve siyasi iktidar üzerindeki güç mücadelesi retorik alanlara da yayılmış ve din ile milliyet arasında bir karşıtlık bulunduğu düşüncesi oluşmuştur.”⁴

İran'da devlet, toplum ve siyaset üzerine önemli çalışmaları bulunan siyaset bilimci Hüseyin Beşîriye de X ile benzer düşünmektedir:

“İran kimliğinin iki rakip paradigması her iki rejim için de devletin siyasi sisteminin meşrulaştırılmasında etkili olmuştur; bir yanda Pehlevi Şahlarının kadim Farsçılık ideolojisi, diğer yanda ise Şia tarafından yayılan İslami ideoloji.”⁵

0

19. Yüzyılın sonundan ve özellikle de Meşrutiyet Devrimi'nden itibaren İran kimliğinin milli unsuru hususunda Kadimcilik (*Bastangerayi*) olarak adlandırılan bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu ekolün savunucuları İslam'ı ve Arapları görkemli antik İran'ın yıkımının ve İran'ın geri kalmışlığının müsebbibi olarak görmektedir. M.S. 7. Yüzyılda Arapların İran'a saldırması ve Sasani Devleti'nin yıkılmasını, bu geri kalmışlığın ve çöküşün başlangıcı olarak kabul eden

⁴ Elling, **a.g.e.**, s. 87. ⁷

⁴ **A.e.** ⁸

⁴ Hamid Ahmedî, “İran'da Dîñ ve Milliyet: Dayanışma mı, Çekişme mi?”, **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedî, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 47

⁵ Saleh- Worrall, **a.g.e.**, s. 13. ⁰

Kadimciler, Pers medeniyetinin üstünlüğünü savunarak Pers dirilişi ve Aryan ihtişamının yeniden canlandırılmasını hedeflemektedir.⁵

1

Kadimciliğin önde gelen isimlerinden, seküler milliyetçi bir tarihçi olan Abdülhüseyin Zarrinkub bir dönem İran'da oldukça popüler olan *İki Yüzyıllık Sessizlik* isimli kitabında kadimci anlayışın temelini ortaya koymuştur: “İslam barbar Arap fatihler tarafından İran'a zorla dayatılmıştır. Dolayısıyla İran kimliğinin Araplarla ya da İslam'la hiçbir ilgisi yoktur.”⁵ Yine Zerrinkub ve Mirza Fethali Ahundzade gibi isimler kadim biçimi ile İran milliyetçiliği İslamiyet'in ilk dönemlerinden beri var olduğunu savunmaktadır.⁵ Mehrzad Boroujerdi, bu entelektüellerin “Batı kültürü ile İran'ın (İslam öncesi) mirası arasındaki karşılaşmaya aracılık etmede hayati roller oynadıklarını”⁵ ileri sürmüştür. Ona göre, kadimcilik İslam'ı Avrupa'da artık terk edilen ve İran'ı bunca zamandır geri bırakan her şeyin somutlaşmış hali olarak algılıyordu: “siyasi despotizm, kültürel durgunluk, bilimsel cehalet, batıl inanç vb.”⁵

Hamid Ahmedi İranlılar için bir kimlik krizine yol açan İraniyat-İslamiyat çatışmasını ve İran milliyetçiliği ile İslam arasında bir çelişki olduğu yanılışmasını oluşturanın “Batı-taklitçisi aşırılıkçı kadimci milliyetçiler”⁵ olduğu düşüncesindedir. Ahmedi'ye göre Arap karşıtlığının İslam nefretine dönüşme sebebi Pehlevi rejiminin Şii muhalif söylemleri ve din adamlarının gücünü engellemek amacıyla kadimciliği araçsal olarak kullanmasıdır.⁵ Bu döneme kadar İslam ve İran milliyetçiliği arasında uyumlu bir birliktelik ve denge durumu söz konusudur. İraniyat ve İslamiyat her zaman iç içe geçmiş ve birbirinden ayıramaz olmuş, birlikte İran ruhunu oluşturmuştur.

İran milliyetçiliği literatüründe öne çıkan bir başka husus; İranlıların seçilmişlik, üstünlük ve diğer milletlerde farklı olma arzusudur. İranlı siyaset bilimci Sadık Zibakelam'a göre İranlılar* kendilerini her zaman “tüm iyi şeylerin kaynağı ve tüm iyiliklerin sembolü, düşmanlarını ise tüm kötülüklerin ve karanlığın sembolü”⁵ olarak tasvir etmektedirler. İranlılar

⁵ A.e., s. 10. 1

⁵ Grinberg, a.g.e., s. 211 2

⁵ Hamid Ahmedi, “İran'da Din ve Milliyet: Dayanışma mı, Çekişme mi?”, **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedi, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 63.

⁵ Mehrzad Boroujerdi, **Iranian Intellectuals and The West**, New York, Syracuse University Press, 1996, s. 14.

⁵ Boroujerdi, a.g.e., s. 7. 5

⁵ Elling, a.g.e., s. 148. 6

⁵ Hamid Ahmedi, “İran'da Din ve Milliyet: Dayanışma mı, Çekişme mi?”, **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedi, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 38.

⁵ Akt. Saleh, a.g.e., s. 50-51. 8

tarihteki ihtişamlarıyla, günümüz medeniyetinin yaratıcısı olan Batı Avrupa'yla ortak Aryan kökenleriyle diğer milletlerden ayrı bir konuma sahiptir. İran milliyetçileri ülkelerini “kadim bir medeniyet olarak İran ulusal kimlik sürecinin bugüne kadar kesintisiz sürdüğü nadir ülkelerden biri”⁵ olarak görmektedir. Hâmid Ahmedi'ye göre bu bilgilerin tarihsel olarak doğru olup olmadığı önemli değildir. Önemli olan, İranlıların kendilerini bu şekilde algılayışının kültürel ve psikolojik etkileridir:

“İranlıların zihinleri uzun yıllar boyunca bu tür sözlere alışmıştır. Bu kavramlar, terimler ve yorumlar İranlıların zihniyetini biçimlendirilmiş ve İranlı olma kavramından düzenli bir anlatı oluşturmuştur. Bu anlatı o kadar güçlüdür ki geçen zamana, meydana gelen çeşitli olaylara, yabancılar tarafından gerçekleştirilen kültürel saldırılara ve İran toplumunda meydana gelen derin toplumsal ve siyasal gelişmelere rağmen bugün de varlığını sürdürmekte ve bu kadim ülkenin kültürel sürekliliğinin sağlanmasında kilit rol oynamaya devam etmektedir.”⁶

1994'te yayımlanan *Iran as Imagined Nation* kitabında Mustafa Veziri, Benedict Anderson'dan etkilenecek İran ulusal kimliğinin, çarpıtılmış, önyargılı bir tarih vizyonuna dayanan modern bir yaratım olduğunu ileri sürdü. Muhayyel bir cemaat olan İran milleti ve İran milli kimliği, diğer çok etnikli devletlerinki gibi, milliyetçi tarihçiler ve devlet elitleri tarafından yapay olarak inşa edilmişti. Veziri'ye göre İran'ın modernist elitleri Batılı Oryantalist yazından ziyadesiyle etkilenecek Aryan ırk anlayışını benimseme ve benimsetme noktasına gelmişti: “Kaçar döneminin sonlarına kadar ‘İran’, ‘İranşehr’ ve ‘Fars’ terimlerinin herhangi bir siyasi, etnik veya ulusal anlamı yoktu.”⁶ İran ulusal kimliği¹ ancak Pehlevilerle birlikte şekillendiğinden, Veziri'ye göre İslam öncesinden modern zamanlara kültürel süreklilik fikrinin tarihsel gerçeklikle bağlantısı kopuktur.⁶

2

Milli kimlik meselesi İslam Devrimi'nden bu yana daha da sorunlu hale gelmiştir. Özellikle İranlıları diğerlerinden ayırmak ve İran'ın siyasi sınırlarını korumak için yeni rejimin Şii ideolojisini araçsallaştırması sonucu Pehlevi döneminde din ile milliyet arasında ortaya çıkan karşıtlık başka bit boyuta taşınmıştır. Beşiriyeye'ye göre, rejimin İslami bir kimlik oluşturma çabası beraberinde, “Pehlevi döneminde ulusun ve ulusal kimliğin asli unsurları olarak vurgulanan İran medeniyetinin mirası, tarihi, kültürü, edebiyatı ve dilinin

* Her ne kadar bu genellemeler ‘İranlı’ üst başlığı altında yapılsa da aslında kast edilen Farslardır.

⁵ Cihangir Moînî Alemdârî, “İran’da Kimlik, Tarih ve Anlatı”, **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedi, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 22.

⁶ A.e., s. 21.

⁶ Mostafa Vaziri, **Iran as Imagined Nation**, 2nd Edition, Gorgias Press, 2013, s. 8.

⁶ A.e.

Literatürde çok sayıda yazar İranlıların Şiizmi ‘Farslaşmış/İranlılaşmış İslam’ olarak gördüğünü ifade etmektedir.⁶ Dolayısıyla İranlılar kefdilerini Müslüman görmekten ziyade Şii olarak görmektedirler. Bu bakış açısı İranlıların İslam’ı kendilerine mal etmelerine ve onu Farsların tarihine dâhil etmelerine imkân tanımıştır.⁶ İran’daki çeşitli etnik azınlıkların etkisini azaltmak ve etnik-dini azınlıkların siyasi mobilizasyonunu engellemek için İslami rejim İran ulusunun bilincinde Şiiliğin hâkim olmasını manipüle etmektedir. Dolayısıyla etnik gruplar, Pehlevi döneminde olduğu gibi, ulusal kimliğin gelişmesinin önünde bir engel olarak görülmekte ve Şiizm mevcut rejim tarafından tüm İranlıların ortak üst kimliği olarak lanse edilmektedir.

1.2.1. Literatürün Genel Değerlendirmesi

İran’daki etno-politik hareketler ve Fars milliyetçiliğiyle alakalı literatürde göze çarpan ilk problem, yazılan eserlerin büyük oranda İslam devrimi öncesi döneme odaklanarak devrim sonrasını ihmal etmesidir. Literatüre katkı sunan yazarların önemli bir bölümünün ideolojik olarak Fars etnik kimliğine dayanan İran milliyetçiliğini benimsemiş olması yazılanların nesnelliği noktasında şüphe uyandırmaktadır. Bu kişilerin İran’ın milli birlik ve bütünlüğünü önemseydiği ve bu hususta taraf olduklarını anlamak için satır aralarının detaylı bir okumasını yapmaya dahi gerek yoktur. Örneğin Muhammed Hubruyipak’ın akademik bir metinde etnik azınlık aktivistlerinin amaçlarını sorguladığı satırlar nesnellikten oldukça uzaktır:

“Ulusal bazdaki siyasi mücadelede başarısız olan bazı kimseler politik bir rant elde edebilmek ümidiyle sıkı bir yerelciliğe ve etnik azınlık milliyetçiliğine soyunmuş durumdadır. Zira onların davranışlarından ve söylemlerinden ülkelerinde lider olamasalar da en azından bir grubun önde gelenleri olarak pay elde etme arzusunda oldukları izlenimini edinmemek mümkün değil.”⁶

6

Yine bir Hamid Ahmedi’nin İran’daki etnopolitik hareketlere yaklaşımı yukarıda bahsettiğim yaklaşıma örnek verilebilir:

“Siyasal sistemin tek yanlı olarak dini siyasetlerle meşgul olması ve İran kimliğinin milli boyutuna ilgi göstermemesi sonucunda ülkenin milli birlik ve bütünlüğüne muhalif gruplar

⁶ Hüseyin Beşiriyye, “İran’da Siyasal İdeoloji ve Toplumsal Kimlik,” **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedi, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 283.

⁶ Elling, **a.g.e.**, s. 165.

Saleh, **a.g.e.**, s. 35.

⁶ **A.e.**, s. 6.

⁶ Muhammed Hubruyipak, “İran’da Siyasal İdeoloji ve Toplumsal Kimlik,” **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedi, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 123.

siyasi propaganda ve yayın faaliyetleri ile İran'ın milli tarihini tahrif etmeye girişmişler, İran'ın bazı bölgelerinin tarihini farklı göstererek bu bölgeler için farklı bildiği kimlikler üretmişlerdir.”⁶

7

Literatürdeki bu durum, konu hakkında akademik çalışma yapmayı zorlaştıran bir etki doğurmaktadır. Dolayısıyla İran'daki etno-politik hareketler ve Fars milliyetçiliği alanında araştırma yapılırken metnin yazarının kimliğini ve ideolojik arka planını da inceleme gereği ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, bu metinler Fars milliyetçilerinin bakış açılarını çok güzel bir şekilde yansıttığı için dikkatli okunduğunda araştırmacıya kıymetli doneler sağlayacaktır.

⁶ Hamid Ahmedi, “İran’da Diñ ve Milliyet: Dayanışma mı, Çekişme mi? ”, **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, Ed. Hamid Ahmedi, İstanbul, Küre Yayınları, 2020, s. 63.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN COĞRAFYASINDA TÜRK VARLIĞI VE AZERİ KİMLİĞİ

2.1. İsimlendirme Problemi

Tezin ana konusunu oluşturan, İran'ın en büyük azınlığı konumundaki Türkçe konuşan Şii topluluk için daha tezin başlığından itibaren 'Azeri kelimesini kullansak da esasında bu isimlendirme üzerinde bir konsensüs bulunmamaktadır. İran'daki Şii Türkler için Azeri kelimesini kullanmak, tercihlerden bir tercihtir ve fazlasıyla politik bir meseledir. Bu grubu tanımlamak için; Azeri, Azerbaycan Türkü, İran Türkü, hatta direk Türk isimlendirmeleri kullanılabilir. Dolayısıyla bu alternatiflerin arka planı ve bizim tercihimiz noktasında birtakım açıklamalarda bulunma lüzumu doğmaktadır.

Literatürde genel kabul gören yaklaşım, Azerilerin bu ismi yaşadıkları bölgeden, yani Azerbaycan'dan aldıklarıdır. Dolayısıyla bizlerin Azerbaycan isminin etimolojisini ve tarihsel serüvenini irdelemesi gerekmektedir. Özellikle Fars milliyetçileri ve Batılı araştırmacılar tarafından itibar edilen iki iddia vardır. Birinci iddiaya göre, Azerbaycan ismi Farsça ateş anlamına gelen 'Āzar' (آذر) ile koruyucu/muhafız anlamlarına gelen 'Pāyegān' kelimelerinin birleşiminin zaman içinde dönüşmesiyle meydana gelmiştir.⁶ Biraraya gelerek 'Atêşin Muhafızları' manasına gelen bu terkip, doğrudan -bazı Fars milliyetçileri tarafından İran'ın orijinal dini olarak kabul edilen- Zerdüştlük dinine ve onun ateşe tapma pratiğine referans vermektedir.

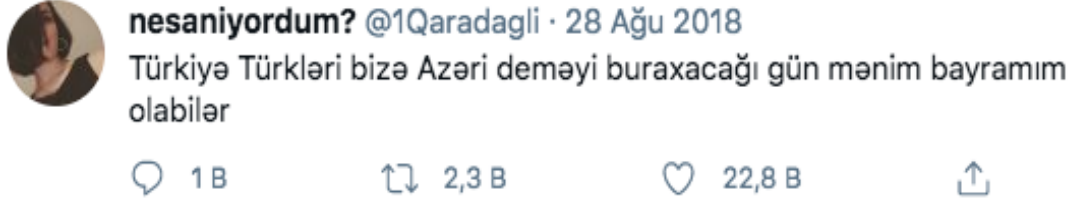
Yine itibar edilen ikinci açıklamaya göre ise, Azerbaycan ismi etimolojik olarak M.Ö. 6. yüzyılda Büyük Kiros tarafından kurulan Ahemeniş İmparatorluğu'nun bir nevi bölgesel yöneticiliği olan satraplık vazifesini icra eden Atropates'ten gelmiştir. Atropates'in bugünkü İran Azerbaycan'ını yönettiği ifade edilmektedir. Bu tezi savunanlara göre, Atropates ismi de Medcede 'Kutsal Ateşin Toprakları' manasına gelen Aturpatakan'ın Grek diline geçerken aldığı addır.⁶ Açıkça görüldüğü üzere, bu tezde de Azerbaycan ismi ile Zerdüştlük dini arasında kuvvetli bir bağa işaret edilmektedir.

İleriki bölümlerde daha da tafsilatlı olarak anlatılacağı üzere; Azerbaycan ve Azeri adlandırmaları özellikle Fars milliyetçileri tarafından İran'daki Türklere karşı ileri sürülen, onların aslında Türk değil Fars kökenli olup İran coğrafyasını kılıç zoruyla işgal edip yüzlerce

⁶ Online Etymology Dictionary, "Azerbaijan", (çevrimiçi) <https://www.etymonline.com/word/azerbaijan> , Erişim Tarihi 12.03.2022

⁶ Encyclopædia Iranica, "Azərbaycan iii. Pre-Islamic History", (çevrimiçi) <https://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-iii> , Erişim Tarihi: 11.02.2022

yıl hüküm süren Türklerin eliyle asimilasyona uğratılan topluluklar olduğu savını desteklemek için kullanılan bir silaha dönüştüğü için, İran'daki diğer Türklerden özellikle dini inanış/mezhep açısından ayrışan, çoğunluğu Şii olan bu topluluk kendilerine Azeri denmesinden rahatsızlık duymaktadırlar.⁷ 0

Görsel 1: İranlı bir Azeri Türkiye Türklerinin kendilerine ‘Azeri demesinden duyduğu rahatsızlığı ifade ediyor.

İran Türklerinin milli bilincinin uyanmasında ve muhafazasında önemli bir yer tutan Varlık Dergisi’nin yayın yönetmeni Dr. Cevat Heyet, bu dergide İran’daki Türklerin nasıl isimlendirileceği hususunda çok sayıda makale kaleme almış ve Azeri ve Azerbaycan dili gibi terimlerin 1936’da Stalin’in emriyle uydurulana kadar hiçbir şekilde kullanımına rastlanmadığını ifade etmiştir.⁷ Heyet’e göre ‘Türk’ ifadesi hem tarihsel hem de mevcut gerçekliğe alternatiflerinden çok daha uygundur.

İran Türklüğü üzerine birçok çalışması bulunan Dr. Yaşar Kalafat’a göre ise ‘Azeri diye bir millet yoktur ve hiç var olmamıştır: “Azerbaycan büyük çoğunluğu Oğuz olan, bir kısmı da Kıpçak Türklerinden gelen bir Türk yurdunun adıdır. Bu yurttta yaşayan Türklere yurdun adı itibarıyla de olsa ‘Azeri veya ‘Azeri Türkü’ demektense Azerbaycan Türkü denilmelidir.”⁷

İran Türklerinden bazıları kendilerini Azerbaycan Türkü veya Azeri Türkü olarak da adlandırabilmektedir. Bu adlandırma ile kendi yaşadıkları bölgeye Güney Azerbaycan diyerek kuzeydeki soydaşlarıyla aralarındaki bölünmüşlüğe atıf yapmak ve bir gün tekrar birleşecek olma ülküsünü her daim canlı tutmak istemektedirler. Bu adlandırmadan Tahran yönetiminin rahatsız olmasını da bu kullanıma devam etmenin bir motivasyonu olarak telakki edenler

⁷ 2015 yılındaki İran ziyaretinde tamamen İstanbul Türkçesi konuşarak iletişimde hiçbir zorluk yaşamadığım bir İran Türkü kendisini ‘Azeri olarak tanımlamama, ‘Senin ağzın eğri’ şeklinde tepki göstererek mukabele etmişti.

⁷ Bilgehan A. Gökdağ-M. Rıza Heyet, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, C.0, Sayı:30, 2004, 51-84, s. 65.

⁷ Yaşar Kalafat, **İran Türklüğü: Jeokültürel Boyut**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005, s. 27.

bulunmakla birlikte, çoğunluk kendilerine basitçe ‘Türk’ (*tork*) denmesini tercih etmekte ve bu yaklaşım her geçen gün daha geniş taraftar bulmaktadır.

Bugün İran’da etnik kimliğini sahiplenen Türkler; Azeri adlandırmasını reddetmekte, hatta bu adlandırmada art niyet aramaktadırlar. Onlara göre, Azerbaycan eskiden beri bir Türk yurdudur ve Farslar hiçbir zaman bu topraklarda bulunup devlet kurmamıştır.⁷ Farslar ‘siz Türk değil Türkleşmiş topluluklarsınız, Azerisiniz!’ şeklindeki iddialarla İran sınırları dışındaki milyonlarca Türk ile İran Türkleri arasındaki milli, manevi, etnik, linguistik, kültürel ve tarihsel bağları koparmayı amaçlamaktadır.

Görsel 2: İran Türklerinin kendilerine ‘Azeri denmesinden duydukları rahatsızlıklara dair sosyal medya platformlarında dolaşıma giren bir görsel

Bütün bu yaklaşımlara ve bir topluluğun nasıl adlandırılacağını en iyi o toplumun fertlerinin bileceği gerçeğine rağmen bu topluluğu tarif etmek üzere tezin başlığında Azeri ifadesini kullanma tercihimiz kolay bir karar olmamıştır. ‘İran Türkleri’ ifadesi kullanıldığında, bu ifade İran nüfusunun %2 ila %5’ini oluşturan, geneli Şii olmayan -ve çalışmamızın kapsamı dışında kalan- onlarca Türk topluluğunu da ister istemez içerecekti. Azerbaycan Türkü yahut Azerbaycanlı ifadeleri tercih edildiğinde ise kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti’nde yaşayan Türkler ile İran’daki Azeri Türkleri arasında ayırım yapmak zorlaşacaktı.

Bütün bu durumlar göz önünde bulundurularak, bu çalışma özelinde; üzerinde çalıştığımız, büyük bir çoğunluğu Şii inanişta olan, Türkçe konuşan ve İran nüfusunun en az dörtte birini oluşturan bu topluluktan bahsederken pratik sebeplerle ‘Azeri ve dillerinden bahsederken de ‘Azerice veya ‘Azeri Türkçesi’ ifadeleri tercih edilecektir. Bununla birlikte, metnimiz okunurken, son yıllarda özellikle futbol maçlarında tezahürat olarak kullanılan ve

⁷ Artum Dinç, **İran’da Türklere Yönelik Uygulanan Asimilasyon Politikaları ve Karşı Tepkiler 1979-2018**, Ankara, 2018 (Yayınlanmamış doktora tezi) s. 179.

yaygınlaşan popüler deyimle ‘Haray haray men Türkem’⁷ diyerek kendisini tarif⁴eden bu topluluğun tercihleri akıldan çıkarılmamalıdır.

2.2. İran’daki Azerilerin Nüfusu

Din, mezhep, etnisite, dil, akrabalık bağı gibi ortak bir aidiyet üzerinden bir araya gelen insanlardan oluşan grupların büyüklüğü, yani nüfusu, tarih boyunca büyük önem arz etmiş, o grupların nüfuzunu da belirleyen hayati bir faktör olagelmıştır. Hâkim bir kurucu unsur ve onun dışında kalan çeşitli azınlık unsurlardan teşekkül eden modern ulus-devlet formasyonu ile birlikte, özellikle hâkim unsurun içinde kendine yer bulamayan ve azınlıkta kalanlar için nüfusun önemi daha da artmıştır. Azınlık gruplar aslında o kadar da azınlıkta olmadıklarını ispat ederek devletten daha geniş haklar ve özgürlükler talep etme çabasında iken, devletin aygıtlarını elinde tutan hâkim unsur ise çeşitli mekanizmalar yoluyla bu iddialara karşı çıkararak talepleri minimize etmeyi yahut tamamen görmezden gelmeyi tercih etmektedir.

Resmi dil olan Farsçayla birlikte kendi dilini de konuşan ve kendi kültürünü muhafaza eden birçok etnik azınlığın yaşadığı İran’da da benzer bir tablodan bahsetmek mümkündür. Hâkim unsur olan -yahut olma iddiasında olan- Farsların bu iddiaları, özellikle en büyük azınlık olduklarında tereddüt bulunmayan Azerilerin meydan okumalarıyla karşı karşıyadır.

Çok sayıda farklı etnik unsura ev sahipliği yapan İran’ın bu çoğulluğu bir zenginlik olarak değerlendirilerek çoğulcu bir anlayışla taçlandırdığını söylemek ne yazık ki pek mümkün görünmemektedir. Bu durumun belki de en önemli göstergelerinden birisi; İran’ın nüfus sayımlarında insanların etnik aidiyetlerine ve konuştuğu dillere yönelik herhangi bir veriye yer vermiyor olmasıdır.⁷ Bu hususta halihazırda kamuoyunun ve araştırmacıların erişebileceği herhangi bir resmi kaynak bulunmadığı için, hâkim unsur olan Farsların genel nüfus içindeki oranını dahi bilememekteyiz.⁷ Bu sebeple, tahmin edilebileceği üzere, İran’daki etnik unsurların nüfusları meselesi özellikle milliyetçi grupların karşı karşıya geldiği önemli bir mücadele sahası halindedir. Dahası, etnik azınlıklar devletin bu verileri açıklamamasını manidar bulduğu gibi, artık açıklanan diğer resmi verilere de itibar etmemektedir.

İran devleti en son Pehlevi Dönemi’nde, 1976’daki nüfus sayımında etnisite ve dil

⁷ Azeriler arasında ‘haray çekmek’ şeklinde bir kullanım vardır ve buradaki haray ‘herkes duysun’ benzeri bir manaya gelmektedir.

⁷ Kamal-Gamshad, **a.g.e.**, 3. ⁵

⁷ Emil Aslan Souleimanov-Jošef Kraus, “Iran’s Azerbaijan Question in Evolution: Identity, Society, and Regional Security”, **Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program**, Silk Road Paper, September 2017, s. 11.

üzerine de sorular sormuş ve sonuçları paylaşmıştır.⁷ İslam Cumhuriyeti döneminde ise yalnızca 1987 yılındaki nüfus sayımında etnik köken bilgisi sorulmuş, fakat toplanan bu bilgi kamuoyuna ilan edilmemiştir.⁷ Halihazırda beş yılda bir yapılmaya devam edilen ülke geneli nüfus sayımlarında insanların dini aidiyetleri sorulmakta, etnik-millî aidiyete dair bir soru yer almamaktadır.

Yukarıda izah edilen durum İran'daki her bir etnik azınlık için nüfusunu belirleme noktasında sıkıntı oluştursa da kanaatimce en büyük sorun Azeri Türkleri için söz konusudur. Kimisi için -Farsların İran nüfusunun yarısını dahi oluşturmadığı iddiasıyla- Farslardan sonra İran'ın en büyük ikinci azınlığı olan Azerilerin⁷ bu pozisyonu en taraflı çalışmalarda dahi reddedilmemektedir.

Modern devlet formasyonuna 1925 yılında kavuşan İran devletinin o tarihten bugüne etnik unsurların genel nüfusa göre oranlarını açıkladığı tek resmî belge olan 1976 nüfus sayımı sonuçlarına göre Farslar nüfusun %51'ini ve Azeriler de %25'ini oluşturmaktadır.⁸ Üzerinden neredeyse yarım asır geçmesine rağmen, birçok çalışmada hâlâ bu oranlara referans verildiği görülmektedir.⁸ Bununla birlikte, resmî veri eksikliğinin oluşturduğu boşluk; yapılan çalışmanın amacına, çalışmacının ajandasına göre birbirine çok uzak oranların oluşturduğu geniş bir skala tarafından doldurulmaktadır. İran'daki Azeri nüfusun oranına dair tahminler Fars milliyetçileri tarafından %10, bazı Azeri milliyetçileri tarafından ise %45⁸ gibi kabul edilmesi zor rakamlara çekilmektedir. Daha ılımlı diyebileceğimiz tahminler ise %18 ila %30 arasında değişen oranlar vermektedir.

Merkezi devletin etnik aidiyete dayalı veriyi toplamama ve paylaşmama stratejisine karşılık, Azeriler -her ne kadar ülkenin her yanında yaşıyor olsalar da- özellikle kendilerinin yoğun olarak yaşadığı Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Zencan ve Erdebil gibi bölgelerin nüfusunu baz alarak kendi nüfuslarının kesinlikle ülkenin en az üçte birini oluşturduğu⁸

⁷ Nazila Ghanea-Binesh Hass,⁷“Seeking justice and an end to neglect: Iran's minorities today”, **Minority Rights Group International**, February 2011, s. 2.

⁷ Kamal-Gamshad, **a.g.e.**, s. 3.⁸

⁷ “Rights Denied: Violations against ethnic and religious minorities in Iran”, **Minority Rights Group International**-Centre for Supporters of Human Rights, March 2018, s. 9. (Çevrimiçi)

<https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2018/03/Rights-Denied-Violations-against-ethnic-and-religious-minorities-in-Iran.pdf> , Erişim Tarihi: 01.04.2022

⁸ Çalışmamızla ilgisi olmadığı için diğer oranları paylaşmaya gerek duyulmamıştır.

⁸ Central Intelligence Agency (CIA)'ın her sene yayınladığı CIA World Factbook'ta yıllarca bu oranlar yer almış ve birçok akademik çalışma da bu kaynağa referans vermiştir. CIA son yıllardaki güncellemelerde bu oranları paylaşmaktan vazgeçmiştir.

⁸ Gökdağ-Heyet, **a.g.e.**, s. 52. ²

⁸ Kamal-Gamshad, **a.g.e.**, 3. ³

kanaatindedir. Dönemin İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salihi'nin 18 Ocak 2012 tarihindeki Türkiye ziyaretinde, Ankara Esenboğa Havalimanı'nda basın mensuplarının sorularını cevaplarken, iki ülke arasındaki bağların önemini vurgulamak için sarf ettiği 'İran halkının %40'ının Türkçe konuştuğu'⁸ iddiası özellikle Azêri milliyetçisi çevreler tarafından sahiplenilmiş ve her platformda kendi tezlerinin haklılığına devletin en üst seviyesinden bir şahitlik olarak zikredilmiştir. Salihi'nin verdiği oranın %5'ini Azerilerin dışında kalan Türkçe konuşan gruplara hasretsek dahi ortaya %35 gibi ciddi bir Azeri nüfus oranı çıkmaktadır. Değerlendirilen bütün bu kaynaklar ışığında, bu çalışma özelinde, Azeri nüfusun İran nüfusunun en az dörtte birini, yüksek ihtimalle üçte birini oluşturacak bir seviyede olduğu kabul edilecektir.

Etnik aidiyete dayalı nüfus oranına dair veriler arasındaki ciddi tutarsızlıklara rağmen, dini aidiyete dayalı oranlar üzerinde manidar bir tartışma bulunmamaktadır. Azeri Türklerin de içinde bulunduğu On İki İmamcı Şii'liğe mensup olanların İran'daki oranı bütün muteber kaynaklarda %89 ila %95 arasında verilmiştir.

2.3. İran'daki Azerilerin 'Kim'liği Meselesi

İran coğrafyasındaki Azerilerin kimliği, tarihsel kökeni ve bu coğrafyadaki hikayesi gerek Azeri gerekse Fars milliyetçileri tarafından üzerinde bolca kalem oynatılan bir mesele olagelmıştır. Azerilerin aslen kimler olduğu meselesi tarihten yakalanan ipuçları üzerinden, ana akım tarihin yanına eklenen karşılıklı alternatif tarihler üretme ve bu tezlerin çarpışması şeklinde bir mücadeleye sahne olmuştur. Azerilerin Türkleşmiş Farslar olduğu tezine karşı onların bilakis Farslaşmış Türkler olduğu antitezi ileri sürülmüş ve iki tez de kişilerin ajandasına bağlı olarak kendisine taraftar bulabilmiştir. Bu tezler birbiriyle karşılıklı diyaloga girerek bir müzakereye dönüşmekten ziyade, kendi içinde gelişim gösteren ve yalnızca taraftarlarının yankı odasında yankılanan bir seyir izlemiştir.

Fars milliyetçilerinin temel tezi Türklerin İran'a, Kafkaslara ve Anadolu'ya milattan sonra onuncu ve on birinci yüzyılda Orta Asya'nın steplerinden göç ederek geldiği yönündedir.⁸ Bugün İran'da Azericê diye 'tahrif edilmiş bir Farsça diyalekti' konuşan ve kendilerini Türk olarak gören Azerilerin, esasında İran coğrafyasını işgal ve istila eden Moğollar ve Oğuzlar marifetiyle kendi kimliklerini unutarak Türkleşen Hint-İran kökenli

⁸ "Salehi: Istanbul may be venue of Iran-G5+1 nuclear talks", **Islamic Republic News Agency**, 18 Ocak 2012, (Çevrimiçi) <https://en.irna.ir/news/30771713/Salehi-Istanbul-may-be-venue-of-Iran-G5-1-nuclear-talks> , Erişim Tarihi: 22.02.2022

⁸ Souleimanov-Kraus, **a.g.e.**, s. 16.

Aryan bir ırktan geldiği⁸ yaklaşımı benimsenmektedir. Bununla birlikte, on birinci yüzyılda bölgeye gelen ilk Türkler olan Gaznelilerin kendi kültürlerinden daha gelişmiş olan Fars kültürünü ve dilini benimseyerek Farslaştıkları⁸ da yine benzer milliyetçi kesimler tarafından savunulabilmektedir.

İran Azerilerinin Türk olmadığını ispatlamak için tarih bilimini yeterli bulmayan Fars milliyetçileri, genetik bilimini de kendi tezlerini savunmak için kullanmakta bir beis görmemişlerdir. 2011 gibi yakın bir tarihte 1930'ların ırkçı çalışmalarına nazire yaparcasına Azeriler üzerine genetik bir çalışma yapılmış ve sonuçlar bir makale olarak Iranian Journal of Public Health'de yayınlanmıştır.⁸ Makalenin temel amacının Ortadoğu'daki Türkçe konuşan toplumlar içerisinde Azerilerin konumunu belirlemek olduğu ve bunun İran'da yaşayan Azerilerin Y kromozomu çeşitliliği ölçülerek tayin edileceği ifade edilmiştir.

Araştırmacılar 100 etnik Azeri ile yaptıkları çalışma neticesinde, İran'daki Azeriler ile Azerbaycan'daki Azerilerin genetik olarak birbirlerinden farklı olmadıklarını fakat İran coğrafyasının doğusundaki Türk toplumlarla aralarındaki genetik farklılıkların çok geniş olduğu, İranlı Azerilerin Türkmenlerle yakın komşularına kıyasla çok daha zayıf genetik bağları olduğu, konuştıkları diller birbirine çok benzemesine rağmen Türkmenlerin İran Azerileri, Azerbaycan Azerileri ve Doğu Türkleri ile paylaştıkları gen havuzunun çok kısıtlı olduğu gibi bulgulardan yola çıkarak şu sonuca varmaktadırlar: "Türk dilinin bu bölgeye dayatılması, ağırlıklı olarak bölgenin modern popülasyonlarında yalnızca zayıf genetik sinyal bırakabilen sınırlı sayıda işgalci tarafından gerçekleştirilmiştir."⁸

9

Yapılan tek boyutlu ve küçük örneklemli çalışma ile bu sonuca ulaşılmasının bilimsel geçerliliği tartışılabilmeyle birlikte esas mühim olan husus böyle bir çalışmaya neden ihtiyaç duyulduğu ve bu çalışmanın hangi amaca hizmet edeceğidir. Araştırmacıların sosyal bilimlerin nesnelliği noktasındaki tartışmalar ve tarihin bilim vasfından sıyrılıp onu kullanmak isteyen grupların elinde bir enstrümana dönüşebilmesi gibi sebeplerle düşen kredibilitesinden ötürü, genetik biliminin görece nesnelliğinden faydalanarak bu hususta söylem üstünlüğünü ele geçirmeye çalıştığını iddia etmek mümkündür.

Fars milliyetçilerinin bu tezleri karşısında Azerilerin Türk olduğunu savunan tarihçiler

⁸ Elling, **a.g.e.**, s. 32. ⁶

⁸ Souleimanov-Kraus, **a.g.e.**, s. 15.

⁸ Andonian et al., "Iranian Azëris Y-Chromosomal Diversity in the Context of Turkish-Speaking Populations of the Middle East", **Iranian Journal of Public Health**, Volume:40 No:1, 2011, s. 119-123.

⁸ **A.e.**, s. 120. ⁹

de geri durmamış ve 19. yüzyılın ortalarına kadar arşiv belgelerinde Pers/Fars diye bir millet tanımına rastlanmadığını ileri sürmüşlerdir: “Bugün Pers diye tanımlanmak istenen Tacikler ve Farsçayı (Deri dilini) benimsemiş Türk ve gayri Türk Farslaşmışlar üzerinden kurgulanmak istenen Pers milleti tamamen gerçek tarihin tahrif edilmesiyle ortaya çıkmaktadır.”⁹

Fars milliyetçisi tarihçilerin aşırıya kaçan tezleri Azeri Türk milliyetçileri tarafından misliyle mukabele görmüş, Zehtabi-Kirişçi gibi tarihçiler Türklerin İran’daki varlığını 3500 yıl öncesine kadar götürerek bölgeye sonradan gelenin Farslar olduğunu ileri sürmüştür. Azeri milliyetçileri için önemli bir yeri olan ‘İran Türklerinin Eski Tarihi’ isimli kitabında Profesör Muhammed Taki Zehtabi, günümüz Azerilerinin soyunun İran’ın batısında ve Kafkaslarda yaşayan antik yerleşimcilerden geldiğini iddia etmektedir.⁹

16 ciltlik ‘İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler’ ve ‘On İki Asırlık Sükût’ gibi revizyonist eserleriyle bilinen ve ana akım tezleri keskin bir şekilde reddeden tarihçi Nasir Purpirar’ın öne sürdüğü antitezler Fars milliyetçileri tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmış ve daha geniş kamuoyunda da tezleri anti-semitik olduğu gerekçesiyle sert bir şekilde eleştirilmiştir. Purpirar’ın tarih anlatısının Azerilerin çoğunluğu tarafından da benimsendiğini savunmak mümkün olmamakla birlikte yine de hem desteklemek hem de çürütmek için onun tezlerine sık sık referans verildiği için burada zikretmekte fayda görmekteyiz.

Fars milliyetçilerinin -ve resmi tarih anlatısının- çok büyük bir önem atfettiği Ahamenişler hakkında Purpirar, onların bir grup Slav asıllı barbar işgalciler olduğunu ileri sürmüştür.⁹ Onun haricinde Purpirar’a göre; Ahamenişler, Sasaniler, Tahiriler, Gazneliler, Samaniler ve Selçuklular hakkında anlatılanlar tamamen bir Yahudi komplosu çerçevesinde Yahudi tarihçiler tarafından uydurulan anlatılardır.⁹ Yine Fars milliyetçiliğinde ve Yahudiler için önemli olan Daryus ve Kiros gibi isimlere dair kabul edilen anlatıyı da reddeden Purpirar, onların aslında Slav olduklarını ve zamanında Yahudiler tarafından Mezopotamya uygarlıklarını yıkmak için maşa olarak kullanıldıklarını ve bölgede büyük bir katliam yaptıklarını⁹ iddia etmektedir. Fars⁴ milliyetçilerinin elkitabı olan ve Arap İslam ordularının

⁹ Rahim Cavadbeyli, **Türk İran’a Persliğin Dayatılması**, Ankara, Astana Yayınları, 2020, s. 24.

⁹ Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi)- Ferdah Rahimi, **İran Türklerinin Eski Tarihi**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010

⁹ Cavadbeyli, **a.g.e.**, s. 30. ²

⁹ Elling, **a.g.e.**, s. 182. ³

⁹ Cavadbeyli, **a.g.e.**, s. 30. ⁴

Fars kültürüne verdikleri zararı anlatan *İki Asırlık Sessizlik*⁹ kitabına nazire yaparçasına kendi kitabına *On iki Asırlık Sessizlik* adını veren Purpirar'a göre, 1200 yıllık bu karanlık dönem İslam'ın o coğrafyaya gelmesi ile son bulmuş ve tersyüz edilmiştir.

Birbiriyle çatışan ve uzlaşma noktaları bulunmayan bu karşılıklı tezlerin yanı sıra, İran'daki Azerilerin kim olduklarına dair daha mutedil yaklaşımlar da bulunmaktadır. 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade'ye göre, İran Azerileri Farslarla paylaştıkları ortak din olan Şiilik sebebiyle kendilerini Fars zanneden Türklerdir.⁹ Bu hususta Resulzade'yle paralel düşünen Yaşar Kalafat ise yine de İran Türkleri'nin kendilerine ait kültürü de muhafaza edebildikleri kanısındadır:

“Azerbaycanlılar ve Kafkasyalılar Şiî olduklarından, mezheplerine olan sıkı bağlılıkları dolayısıyla ulusal bilinçlerini geri plana itmişlerdir. Bu nedenle kendilerini İranlı veya en fazla Şiî olarak tanımlamışlardır, ama kendilerine özgü Türk kültür faktörlerini de korumuşlardır. Yani Türkçe konuşmaya devam etmişler, şarkılarında bu kültürü sürdürmüşler, tam anlamıyla İranlı olmamışlardır.”⁹

Yine Resulzade'ye göre, yüzyıllarca İran'ı yöneten Türk hanedanlar İran coğrafyasını zorla Türkleştirmek şöyle dursun; bilakis Farsçanın hâmilğini yapmış, onu hem edebi hem siyasi alanda hem de devlet yönetiminde kullanarak yaşamasına ve gelişmesine katkıda bulunmuştur:

“Persler, Türk hükümdarlarını kendi milliyetlerine bir tehdit olarak görmedikleri için onları İran kralları olarak görmüşler; Türkler ise Fars medeniyetini ve dilini milli edebi dilleri olarak kabul etmişlerdir. Böylece Türk hanları beş yüz yıl şah olarak tahtta kalsalar da aynı hanlar ve Türkler de İranlılaştırılmış, yani Farslar tarafından temsil edilmiştir.”⁹

Fars milliyetçilerinin kendi içinde çelişir şekilde; hem Azerilerin işgalci Türkler tarafından zorla Türkleştirilmiş olduğunu hem de bölgedeki Türklerin kendi kültürlerinden ve dillerinden daha üstün olduğu için Fars dili ve kültürünü benimseyerek Farslar içinde eridiğini aynı anda savunabildiğine işaret etmiştik. İran coğrafyasında Türk ve Fars toplulukların iç içe

⁹ İran Türkolojisi uzmanı Umûd Başar'ın dikkat çektiği husus tezimin temel argümanını destekler mahiyettedir: “İranlı meşhur tarihçi Abdülhüseyin Zerrinkub tarafından kaleme alınan ve Arap fetihlerinin İran'a verdiği zararı anlatan bu eserin İran İslam Devrimi'nden sonra da başucu kitabı olma özelliğini sürdürmesi manidardır.” Bkz. Umut Başar, “Yükselen Fars Milliyetçiliği ve Büyük Kiros Günü”, **İRAN Center**, 05.11.2019, (Çevrimiçi) <https://irancenter.org/yukselen-fars-milliyetciligi-ve-buyuk-kiros-gunu/>, Erişim Tarihi: 19.04.2022

⁹ Nesib Nesibli, “Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 152.

⁹ Kalafat, **a.g.e.**, s. 18.

⁹ Mehmet Emin Resulzade, **İran Türkleri: Türkyurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s. 18.

yaşarken kültürlerinin birbirine karıştığını ve gelişmenin Fars kültürü lehine olduğunu kabul eden Kalafat ise bunun sebebi noktasında farklı bir açıklama getirmektedir:

“Türklerde diğer kültürlere karşı saygılı olmak bir kültürel gelenek oluşturmıştır. Özellikle birlikte yaşanan halkların kültürlerinin devamlılığına özel itina gösterilmiştir. İran coğrafyasında Türk ve Fars kültürel komşuluğu ise iç içe geçmiş, gelişme Fars kültürü lehinde olmuştur. Çok kere oluşturulan kültürel senteze Fars kültür damgası vurulmuştur. Üretilen ortak coğrafi kültürel değerler uluslararası zeminde Fars kültürü olarak sergilenmiştir. Bu gelişme, üst kültürün baskın çıkması olayından ziyade, Fars aydınının kültürel değerlerine her dönemde hatta Türklerin hâkimiyet dönemlerinde dahi bir biçimde sahip çıkması olayıdır.”⁹

9

Azerilerin kökenine dair tartışma henüz herhangi bir tez lehine son bulmasa da Azerilerin konuştuğu dilin -her ne kadar içinde çok sayıda Farsça kelime bulunsa da- Türkî bir dil olduğu noktasında dilbilimsel olarak herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır. Milli bilinçleri her geçen gün daha da artan İran Azerileri ise kendilerinin ne Farslaşmış Türk ne Türkleşmiş Fars olarak, bilakis özbeöz Türk olarak gördüklerini anlatmaya çalışırken; Azerilerin esasında Fars olduklarını yahut İran'ın selameti için Farslaştırılmaları gerektiğini savunan Mahmud Afşar, Ahmet Kesrevi, veya Cevad Tabatabai gibi teorisyenlerin Türk asıllı olmaları bu problemin ilk etapta görünenden çok daha girift bir yapıda olduğuna işaret etmektedir.

⁹ Kalafat, a.g.e., s. 14

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PEHLEVİ DÖNEMİ FARS MİLLİYETÇİLİĞİ POLİTİKALARI VE AZERİLER

3.1. Pehlevi Dönemi Fars Milliyetçiliği ve Yöntemler

Kaçar Devleti'nin uluslararası arenada aciz duruma düştüğü, büyük toprak kayıplarıyla sonuçlanan yüz kızartıcı askeri yenilgiler aldığı ve emperyal devletlere bedeli ağır ekonomik imtiyazlar tanımak zorunda kaldığı bir bağlamda asker olarak vazife yapan Rıza Han, İran'da yönetimi ele geçirdikten sonra mesaisini büyük oranda bu aşağılayıcı durumun müsebbibi olarak gördüğü zayıf ve etkisiz devlet yapısını değiştirip dönüştürmek için harcadı.

Touraj Atabaki'nin Mustafa Kemal Atatürk ile beraber 'Düzen Adamı' olarak adlandırdığı¹ Şah Rıza Pehlevi'nin⁰ askerlik mesleğinin getirdiği düzen, disiplin ve devlet nizamı haricinde herhangi bir ideolojik bagajı yoktu. Dolayısıyla hiç vakit kaybetmeden icraata geçen Rıza Şah'ın öncelikli hedefi merkezi bir devlet yapısı ve güçlü bir ordu kurmaktı. Etkin ve ülkenin her yanına erişebilen bir devlet mekanizması ile tepeden inmeci bir modernizasyon süreci başlattı. Çok kültürlü, çok etnik unsurlu ve çok dilli bir yapıda olan bir coğrafyada modern İran'ı ve İran milletini yaratmaya çalışan Rıza Şah, bu uğurda askeri tedbirleri ve her türlü baskıcı mekanizmayı kullanmaktan çekinmedi. Bu da kaçınılmaz olarak ülkede bugünlere kadar devam eden etnik ve kültürel çatışmaların, mağduriyetlerin kapısını araladı.

Kazak Piyade Taburu'nun kumandanı olan Rıza Han, İran Şahı olduktan sonra modern İran'ı Fars milliyetçiliği ideolojisi üzerinden şekillendirme politikası takip etti. Diğer ulus inşası süreçlerinde olduğu gibi Fars milliyetçileri de İran toplumunu homojen bir yapıda ve etnik olarak da Farslardan oluşan bir yapı olarak lanse etmekteydi.¹ Bu anlayışın tabii neticesi olarak Pehlevi yönetimi ülkede Fars olmayan etnisitelerin etnik aidiyetlerini ifade etme yolundaki en ufak girişimlerine dahi şiddetle karşı koydu. Farklı etnik toplulukların özellikle evlilik yoluyla iç içe geçtiği bir coğrafyada diğerlerinden kolayca ayrılacak bir Fars etnisitesi yaratmanın zorluğunun farkında olan milliyetçiler Fars olmayı bilinçli olarak çok geniş ve muğlak bir şekilde tanımlamak zorunda kalmıştı. Bu tanıma göre İran'da yaşayan herkes Fars kimliğinin içine bir şekilde konulabiliyordu.

Fars etnisitesini merkeze alan İran milliyetçiliğinin özünü; İslam yerine İran'ın İslam

¹ Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher, **Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah**, I.B. Tauris, 2017

⁰ Ghanea-Hass, **a.g.e.**, s. 2.

öncesi Zerdüşť dini ve kültürel geleneğini yeniden yeşertme, İran’da konuşulan diğēr dilleri elimine ederek Farsçayı öne çıkartma ve İran monarşisinin parlak zamanlarını sembolize eden tarihteki ilk Pers devleti olan Büyük Kiroş’un devleti Ahamenişler üzerinden yeni bir tarih anlatısı inşa etme oluştıuruyordu.¹ Bu sembolizmin zirvesini 1971 yılında Şah Mûhammed Rıza Pehlevi döneminde gerçekleştirilen İran Monarşisinin 2500. Yılı Kutlamaları oluştıuruyordu.¹ Bu kutlamalarda aslında halihazırdaki Pehlevi mōnarşisinin köksüz olmadığı, 2500 yıl öncesine uzanan çok eski bir geleneğin devamı olduğu ima edilerek bir meşruiyet devşiriliyordu. Dahası kutlama için seçilen referans noktası ve kutlamaların yapıldığı yer ve içerikteki bütün sembolizm İran’ın bin yıldan fazla süren İslam geçmişini yok sayarak yerine Zerdüşť dinini ikame etmeye çalışāan Fars milliyetçiliği pratiğinin önemli bir yansıması olarak kayda geçiyordu.

Pehlevi yönetiminin Fars milliyetçiliği politikasının önemli bir sacayağı da dinin -yani Şii İslam’ın- İran toplumu üzerindeki etkisini minimize etme üzerine oturuyordu.¹ İran halklarının mollalara olan bağlılığını inşa etmeye çalıştıkları güçlü merkezi devlet yapısına aykırı bulan baba ve oğul Pehlevi, iktidarları döneminde din adamı sınıfının bu etkisini azaltacak çok sayıda reformu hayata geçirmeye çalıştılsa da genel anlamda başarılı olduklarını söylemek mümkün görünmemektedir.

Pehleviler Fars etnik kimliğine dayalı homojen bir millet yaratma hedefi doğrultusunda İran’daki etnik çeşitliliğe işaret eden bütün sembollere karşı savaş açtı. İran’ın milli birliği aynı zamanda dilde birlik, kılık kıyafette birlik, âdetlerde birlik gerektiriyordu. Fars milliyetçiliği teorisyenlerinden Mahmud Afşar’a göre “Kürt, Lur, Kaşkay, Arap, Türk, Türkmen vb. farklı dillerle ve farklı kıyafetlerle bir diğērinden ayırt edilebilir”¹ olmamalıydı. Bu doğrultuda; İran halklarının geleneksel kıyafetleri yasaklandı, yerleşim yerlerinin yüzlerce yıllık isimleri değiştirildi, insanların çocuklarına verecekleri isimlere kadar müdahale edildi. Türkiye örneğini takip eden Şah Rıza bütün İran erkeklerine Pehlevi külahı giymeyi zorunlu kıldı.

Rıza Şah’ın modernizasyon projesinin önemli bir ayağını merkezi otoriteye tehdit olarak algıladığı yerel güç odakları, toprak sahipleri, aşiretler şeklinde örgütlenmiş feodal yapıları dağıtmak oluştıuruyordu. Bu yapıların merkezi otoriteye doğası itibariyle aykırı görülmesi bir

¹ Saleh, **a.g.e.** , s. 45. 0

¹ Grinberg, **a.g.e.** , s. 211. 0

¹ Raz Zimmt, “Iranian nationalism, Islamic unity and Shi’ism in Iran’s regional policy: from the Pahlavis to the Islamic Republic”, **Constructing Nationalism in Iran: From the Qajars to the Islamic Republic**, Ed. by. Meir Litvak, Routledge, 2017, s. 134.

¹ Kamal-Gamshad, **a.g.e.**, s. 7. 5

yana, aynı zamanda bu düzende yaşayan toplulukların aynı zamanda etnik azınlıklar olması gibi bir gerçek söz konusuydu. Yine modern devlet inşasının olmazsa olmazlarından göçerlerin zorla yerleşik hayata geçirilmeleri İran bağlamında etnik azınlıklara karşı zulüm şeklinde gerçekleşti.¹

0

6

Modern İran ulusunu yaratma yolunda Pehlevilerin istifade ettiği önemli bir enstrüman da eğitimdi. Zorunlu askerlik hizmeti uygulaması sayesinde ülkenin en ücra köşesindeki etnik azınlıklara dahi ulaşıyor, bunların hem Fars dilini öğrenmesi hem de merkezi devlet otoritesini yakından tanımaları temin ediliyordu.¹ Yabancı okullar kapatılarak eğitimde de tektipleşmeye gidiliyor, tamamı devletin kontrol ve onayından geçen kitaplar ve müfredat ile İran gençlerine milliyetçilik ve vatanseverlik aşılanıyordu.¹ Bir yandan azınlık⁰ dillerinin kullanımı yasaklanırken, öbür yandan Farsçanın içindeki Türkçe ve Arapça kelimeler ayıklanarak daha saf ve temiz bir ortak dile erişmeye çabalanıyordu.

8

Bahsedilen bütün bu modernizasyon projelerine rağmen, 50 yılı aşan Pehlevi iktidarı sonunda azınlıkların yaşadığı periferi bölgelerde okuma-yazma oranı hala çok düşük, sağlık hizmetleri ve temel bazı hizmetlere erişim çok kısıtlı kalmıştı. Bunun sebebi, Pehlevi yönetiminin bütün alt ve üst yapı yatırımlarını Farsça konuşan merkez bölgelere yoğunlaştırması ve azınlıkların yaşadığı periferiyi bilinçli olarak ihmal etmeleriydi. Bu trend İran'ın petrol satışından çok ciddi gelir elde ettiği oğul Pehlevi döneminde de aynı şekilde devam etmişti. Pehlevi dönemi sona ererken azınlıkların yaşadığı bölgeler eğitim, sağlık, gelir düzeyi gibi bütün parametrelerde ülkenin geri kalanından negatif olarak ayrışıyordu. Pehleviler öncesinde yüzyıllarca İran ekonomisinin lokomotif olan Azerbaycan bölgesi dahi oldukça geriye düşmüştü.¹

0

9

Devletin baskı mekanizmalarını işleterek tepeden inmece şekilde gerçekleştirmeye çalıştığı bu modernizasyon ve sekülerleşme projeleri tüm toplum katmanlarını devlete karşı yabancılaştırdı ve mağduriyet yarattı. Bütün bu politikalar karşısında etnik azınlıklar; kendi dillerini serbestçe kullanabilmek ve okullarda öğretebilmek, yerel yönetimlerde azınlık temsilcilerinin tercih edilmesi, Farsça dışındaki dillerde medya faaliyeti yürütebilmek ve kamusal hizmetlerden eşit şekilde yararlanabilmek gibi birtakım talepleri öne sürmeyi tercih

¹ Ghanea-Hass, a.g.e., s. 3. 0

6

¹ Marat Grebennikov, "The Puzzle of a Loyal Minority: Why Do Azeris Support the Iranian State?", **Middle East Journal**, Vol. 67, No. 1 (Winter 2013), s. 68.

¹ A.e. 0

8

¹ Elling, a.g.e., s. 54. 0

9

ediyordu.¹ Azınlıkların bu talepleri merkezi yönetim tarafından hiçbir zaman sempatiyle karşılanmadı.

Dolayısıyla Pehlevi dönemi birçok farklı etnik azınlığın isyan, ayaklanma ve protesto gösterilerine şahitlik etti. İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni şahın tecrübesizliğinden ve otorite boşluğundan istifade eden Kürtler ve Azeriler özerk yönetimler kurmayı denediler ve devlet tarafından şiddetli bir şekilde bastırıldılar. 1953 yılında Şah'ın ordusu bu sefer Bahtiyarilerin ve Kaşkayların isyanını bastırmak üzere görev başındaydı. Pehlevi devlet mekanizması azınlıkları öyle bir tehdit olarak algıliyordu ki kendi ülkesindeki Beluçları da etkilemesinden çekindiği için Pakistan'da gerçekleşen Beluç ayaklanmasını bastırmak üzere asker gönderebiliyordu.¹

Pehlevi yönetiminin etnik azınlıkların en makul talepleri karşısında dahi hoşgörüsüz bir tutum takınması ve 'ayrılıkçılık paranoyası' diye adlandırabileceğimiz tavrın arkasında yatan psikolojik etmenler izaha muhtaçtır. Rasmus Elling'e göre İran tarihinin milliyetçi bir okuması yapılarak bunun cevabına ulaşılabilir:

“İran 200 yılı aşkın süredir toprak kaybederek küçülen, komşuları ve emperyalist süper güçler tarafından siyasi, ekonomik ve askeri olarak küçük düşürülen bir ulus devlettir... Yabancılar ulus bütünlüğünü daha evvel defalarca parçaladılar ve bu sefer milleti oluşturan unsurlar onu savunmak için ayağa kalkmak zorundadır.”¹

Bu paranoyanın çok fazla form değiştirmeden İslam cumhuriyeti tarafından da tevarüs edilmesi bizim için esas inceleme konusudur.

3.2. Pehlevi Dönemi Fars Milliyetçiliğinin Köşetaşı: Aryan Irk Miti

Entelektüel kökenleri daha önceki tarihlere kadar uzanmakla birlikte, Hint-Avrupa köken birlikteliği ve Aryan ırk teorileri özellikle 19. yüzyılın başından itibaren ete kemiğe bürünüp yaygın dolaşıma girmiştir. Artık akademik olarak hiçbir geçerliliği kalmayan fakat popüler kültürde canlılığını sürdüren 'Aryan miti'ne göre, Aryan olarak adlandırılan bir grup insan Avrupa'da bir noktadan çıkarak Hindistan ve İran'ı işgal etmiş ve dünyadaki medeniyet bu ırktan sâdır olmuştur. Mavi gözlü, sarı saçlı, açık tenli bu ırk diğer ırklardan hem biyolojik hem de kültürel olarak üstündür. Hâlihazırda Hint-Avrupa dil ailesine mensup dilleri konuşan toplumlar ortak bir kökene ve üstün özelliklere sahip Aryan ırkına mensupturlar. Dolayısıyla

¹ Ghanea-Hass, a.g.e., s. 3. ¹

¹ Saleh, a.g.e., s. 62. ¹

¹ Elling, a.g.e., s. 146-147. ¹

0

1

2

bu ırk bulduğu her imkânda diğer ırkları boyunduruğu altına alma hakkına doğal olarak sahiptir. Dahası ırkın üstün özelliklerini ve safiyetini muhafaza edebilmek için diğer ırklarla karışma ve birleşmenin katiyetle önüne geçilmelidir.¹

Aryan miti 19. yüzyıldan bu yana, çeşitli makro planlar için dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Özellikle Hint-Avrupa köken birlikteliği teorisinin İngiltere'nin Hindistan'da sömürgeciliğinin kalıcılığını sağlamak ve sürdürmek için uydurulduğu dahi iddia edilmiştir.¹ Her ne kadar Aryan ırk miti bugün daha ziyade Hitler Almanya'sı ve Nazizm tecrübesi üzerinden biliniyorsa da Pehlevi dönemi yönetici eliti ve entelijansiyası üzerinde de ciddi etkileri olmuş ve İran'da ulus inşası sürecinde önemli bir işlev icra etmiştir.

1786 yılında Hint-Avrupa dil ailesi tezinin ortaya atılması ve Farsçanın da bu dil ailesine dâhil edilmesi ile başlayan, 1870'li yıllarda Fars milliyetçilerinin gayretleri ile İran'da popülerleşmeye başlayan Aryan ırk miti, Pehlevi döneminde altın devrini yaşadı. 1935 yılında Şah Rıza Pehlevi ülkenin adının artık asırlardır kullanılan '*Persia*' yerine Zerdüştlere kutsal metinlerini ihtiva eden Avesta'da geçen *Ariyanam* kelimesinden türediği iddia edilen¹ 'İran' olarak değişeceğini dünyaya ilan etti. İran aynı zamanda, Aryanların yaşadıkları topraklar, Aryanların evi anlamına geliyordu. Bu sembolik değişiklik, Pehlevi iktidarının zihniyetine dair çok önemli ipuçları içermekteydi. Aryan ırk mitolojisi, Pehlevi monarşisinin tahayyülündeki ülkeyi yaratma noktasında çok verimli bir zemin oluşturması ve yapılacak değişiklik ve reformların ideolojik altyapısını hazırlaması hasebiyle biçilmiş kaftandı.

Evvvela; İranlılar asil bir ırk olan Aryan ırkına mensuptu ve İranlı olmayanlardan farklı ve üstündü. İranlıların, coğrafyada etraflarını çevreleyen Sami ırka mensup Araplardan ve İran'ın ezeli düşmanı Turan'da yaşayan, Ural-Altay dillerini konuşan sarı ırka mensup Türk, Moğol ve benzerleriyle hiçbir ortak noktası olamazdı. 20. yüzyılın en önde gelen Fars milliyetçilerinden Mahmud Afşar'a göre, Türkler ve Moğollar İran için "Sarı Tehlike", Araplar ve Samiler ise "Yeşil Tehlike" oluşturuyorlardı: bunlar İran'ın Avrupa güçlerinden daha tehlikeli, ebedi düşmanlarıydı.¹

Bugün İran topraklarında yaşayan milyonlarca Azeri Türkü ve Arap azınlıkları tamamen

¹ Alireza Asgharzadeh, **Iran and the Challenge of Diversity: Islamic Fundamentalism, Aryanist Racism, and Democratic Struggles**, Palgrave Macmillan, 2007, s. 4.

¹ Cavadbeyli, **a.g.e.**, s. 53.

¹ **Encyclopædia Iranica**, "Aheran", (çevrimiçi) <https://iranicaonline.org/articles/aheran>, Erişim Tarihi: 12.03.2022

¹ Elling, **a.g.e.**, s. 129-130.

dışlayan bu yaklaşım, Aryan ırkının üstünlüğünü savunanların Aryan olmayanları ‘barbar öteki’¹ ve İran’ın sıkıntılarının¹ ana kaynağı olarak görmesiyle birebir örtüşen bir mahiyettedir. 1974 yılında Alman Der Spiegel’e verdiği röportajda İslam ümmetinin birliği hakkında konuşurken Şah Muhammed Rıza Pehlevi’nin söyledikleri Aryan ırk tezinin Pehlevi döneminin sonuna kadar İran yönetimi nezdinde itibarını koruduğunu göstermektedir:

“Müslüman dayanışması kavramı çok ciddiye alınmamalıdır. Araplar Sami ırktan, İranlılar ise Aryan’dır. Müslümanlar arasındaki dini bağ, Arap devletlerinin bazen iddia ettiği kadar güçlü değildir ve Araplar arasında etnik köken, Arap devletleri arasındaki dini, İslami bağdan daha güçlü bir bağlıdır.”¹

İran’ın asli unsurunun Aryanlar olduğu tescil edildikten sonra sıra kimlerin Aryan ırktan olduğunun tespit edilmesine geldi. Irk temelli ulus-devlet inşa projesinin değişmez ögesi olan tek devlet-tek millet anlayışı uyarınca hâkim grup olan Farsların kültürü, dili, kimliği İranlı kimliğinin temel bileşenlerini oluşturdu. Farsça ülkenin tek resmi dili olarak belirlenirken Fars kültürünün İran’ın ortak kültürü olduğu tezi işlenmeye çalışıldı. Homojen bir ulusu inşa etme sürecinin bazı şeyleri birlikte hatırlayıp bazısını ise unutmayı gerektirdiğinin bilincinde olan Pehlevi yönetimi; İran’ın tarihinin Aryan mitolojisi doğrultusunda yeniden yazılması için okul kitaplarını ve müfredatları değiştirmekten çeşitli araştırma projelerini desteklemeye uzanan birtakım faaliyetleri ciddiyetle yürüttü. Ülkenin adını değiştirerek İran’ın Aryan vatani olduğu mesajını en net şekilde veren Pehlevi yönetimi, bu yeniden yazma sürecinde Aryan olmayanları adeta tarihten siliyordu: “Karmaşık tarihsel süreçlerin sonucu olan antik medeniyetin ve birçok ırk ve topluluğun çeşitli dönemlerdeki tarihsel başarılarının, kesin olarak İran’a ait ve özellikle Aryan halkının bir erdemi olduğu sonucuna varılmıştır.”¹

Aryan mitolojisi ve Hint-Avrupa köken birlikteliği hipotezinin İran’ın İslam öncesi tarihine dair alternatif bir anlatı sunması onu Pehlevi yönetimi için paha biçilemez bir değere kavuşturuyordu. Aryan bir halk olan İranlıların Batı medeniyetinin doğal bir parçası olduğu tezini işleyen Pehlevi rejiminin kurduğu anlatıya göre tarih ikiye ayrılıyordu: ‘yedinci yüzyılda Müslüman Arapların işgaliyle sona eren görkemli İslam öncesi dönem ve yedinci yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar süren karanlık “yabancı” egemenliği dönemi.’¹ Seküler Fars milliyetçisi anlatıya göre İslam Arapların diniydi ve onu İranlılara zorla empoze etmişlerdi. Bu bağlamda; ülkenin adının İran yapılmasından İslami hicri takvimin terk edilmesine, kadınların

¹ A.e.	1	7
¹ Zimmt, a.g.e., s. 130	1	8
¹ Vaziri, a.g.e., s. 56.	1	9
¹ Zimmt, a.g.e., s. 130	2	0

çador¹ giymesinin yasaklanmasıyla Rıza Şah'ın aile ismi olarak kendisine İslam öncesi İran'dan bulunduğu Pehlevi ismini tercih etmesine kadar yapılan tüm değişiklikler aslında İran'ın aslına rücu etmesi yolundaki adımlardan ibaretti. İran kültürünün Batı kültürüne Arap kültüründen çok daha yakın olduğunu¹ ömrü boyunca savunan Şah Muhammed Rıza babasının 'Pehlevi' ismini tercih etmesini şöyle açıklıyordu:

“Pehlevi adının ülkemizin tarihinde derin kökleri vardır: Sasani dönemindeki memurların ve imparatorların adıdır. Bu babamın bana bıraktığı ve benim de çocuklarıma miras bıraktığım soyadıdır.”² ³

Aryan ırka mensup olma ve Hint-Avrupa dil ailesinden olan Fars dilini konuşmaya dayalı, ırkçı ve hegemonik bir hiyerarşi inşa edilmesi İran'daki Fars olmayan ve/ya Farsça konuşmayan toplulukların kendilerini istenmeyen yahut asimile edilmesi gereken ötekiler olarak hissetmelerini kaçınılmaz hale getirmiştir. İran'daki Azerilerin esasında kılıç zoruyla Türkleşmiş Farslar olduğunu savunan bazı Fars milliyetçisi çevreler, bu topluluğun bin yıl önce Hint-Avrupa dillerinden birini konuşan Aryan bir topluluk olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla şimdi Azerilerin yapması gereken şey, kendilerini aşağı dilsel, etnik ve kültürel kimlik öğelerinden arındırıp Aryan ırkın konuştuğu dil olan Farsçayı tercih ederek üstün ırkla bütünleşmekten ibarettir. Dahası, toplulukları konuştıkları dil ve ırkları üzerinden tasnif eden bu yaklaşım, etnik azınlıklar arasında hangisinin o topraklara daha önce geldiği üzerinden bir rekabeti doğuruyor ve hâkim unsur karşısında ortak bir söylem geliştirmelerinin de önüne geçerek Fars milliyetçilerinin işini kolaylaştıran bir işlev icra etmektedir.¹

2

Beraberinde bir zihniyet devrimi de getirme iddiasında olan İslam Devrimi sonrası Pehlevi rejimine ve onun ontolojik ve epistemolojik temellerine savaş açan yeni rejimin Aryan ırk söylemini devam ettirmesi eşyanın tabiatına aykırı bir durum olurdu. İslam adına devrim yapan bir klığın İslam'ı İran'a ait olarak görmeyen bir yaklaşımı benimsemesi mümkün olmamakla birlikte, popüler kültürde varlığını ve kredibilitesini sürdüren bu mite karşı molla rejiminin belli oranda tavizkar davrandığı da not edilmelidir. Örneğin, tarihçi Nasır Purpirar'ın Fars-Aryan odaklı tarih anlatısını çürütmeye çalıştığı kitabın İran'da basılması ve dolaşımı

¹ İran'da Müslüman kadınların tesettür için yalnızca yüzü açık bırakacak şekilde giydiği genellikle siyah renkte bez parçası

¹ Ortalama bir Batılının bölgeye dair bilgisizliği ve ilgisizliği sebebiyle Orta Doğu'da yaşayan tüm halkları Arap olarak kodlaması bir vakıdır. Fars milliyetçileri için kendilerinin Araplarla bir tutulması onlar için kabul edilemez bir durumdur. Hatta yalnızca bu duruma adanmış 'Farslar Arap değildir' isimli bir websitesi dahi bulunmaktadır. (Bkz. <https://www.persiansarenotarabs.com>)

¹ Mohammed Reza Pahlavi, **Answer to History**, New York,³ Stein and Day, 1980, s. 53.

¹ Asgharzadeh, **a.g.e.**, s. 199.²

Netice itibariyle, Fars olsun olmasın, İran halkının önemli bir bölümü kendilerinin Araplardan ziyade Batı medeniyetine ve Avrupalılara yakın olması fikrini cazip bulmaktadır. On binlerce insanın Seyyidlik -yani Hazreti Muhammed'in soyunda gelme- iddiasında bulunması, dolayısıyla soyağaçlarının bir yerinde Araplık olması hakikati de bu durumu değiştirmemektedir.

3.3. Pehlevi Dönemi Dil Politikaları

3.3.1. Farsçanın Konumu

Etnik kimlik çalışmalarında mercek altına alınan unsurlar içinde en önemlilerinden bir tanesi, belki de en önemlisi, dildir. Gerek hâkim unsur açısından gerekse azınlıklar açısından dil her zaman önemli bir mücadele alanı olmuştur. Hâkim unsur kendi dilini ulus-devletin resmi dili ilan etme ve azınlık dillerinin yaşam alanını daraltma yönünde politikalar izlerken, azınlıkların kültürel asimilasyona direnme yolunun dillerini korumaktan geçtiği bilinciyle hareket etmesi ise etnik çatışmaları kaçınılmaz hale getirmiştir: “Dil azınlıkların kimliklerinin devamı için temel unsur olduğundan, egemen grubun bir azınlık içinde dilin yeniden üretilmesini önlemeye yönelik her türlü girişimi, kitlesel etnik çatışmaların motorudur.”¹

Modern ulus-devlet formasyonunda milletin en yalın haliyle ‘aynı dili konuşan insan topluluğu’ olarak tanımlanabileceği göz önünde bulundurulduğunda, bir grup insan topluluğunun yahut ümmetin bir millete dönüştürülmesi için ortak dilin kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu aşikâr hale gelecektir.

Farsçanın İran topraklarındaki ayrıcalıklı statüsü literatürde Sasani Dönemi’ne dayandırılır. Sasani döneminde her ne kadar diğer diller tolere ediliyorsa da ülke yöneticilerinin öncelikli tercihi Farsçadan yana olmuştur.¹ Özellikle Fars milliyetçilerine göre, Farsçanın bu dominasyonu İslam ordularının İran topraklarını ele geçirmesinden sonra da aynı şekilde devam edebilmiştir.¹ İslam diniyle birlikte bu dine ait konseptler ve bunların taşıyıcısı olan Arapça kelimeler Farsçaya dahil olmakla birlikte dilin gramerinde herhangi bir değişiklik gerçekleşmemiştir.

¹ A.e. s. 198.

2

5

¹ Akt. Saleh, a.g.e., s. 12.

2

6

¹ Hossein Ghanbari-Mahdi Rahimian, “Persian Language Dominance and the Loss of Minority Languages in Iran”, **Open Journal of Social Sciences**, 8, 8-18., s. 10.

¹ A.e.

2

8

Pehlevi dönemi öncesi İran'da modern ulus-devlet formasyonu oluşturulamadığı için buna dair unsurlar da gözlemlenmemekteydi. Dolayısıyla İran'da ne bir merkezi hükümet ne bir merkezi ordu ne belli sınırlar ne de resmi bir dil söz konusuydu. Resmi dil olmadığı gibi herhangi bir dil üzerinde uygulanan bir yasak da söz konusu değildi. İran'ı Türk hanedanların yönettiği yüzyıllarda Farsça devlet idaresinin ve edebiyatın, Arapça dini literatürün dili olarak yerleşirken Azeri Türkçesi ise hem Şahların özel hayatında hem de İran'da yaşayan bütün Azerilerin gündelik hayatta kullandığı canlı bir dildi.¹

2

9

Milliyetçiliğin ve ulus-devlet formasyonunun Avrupa'dan yayılarak bütün dünyada hâkim unsur haline geldiği bir bağlamda, İran'ın da bu akımdan masun kalması mümkün değildi. Dolayısıyla emsallerinde olduğu gibi İran'da da ulus-devlet yaratma sürecinde ortak dil olarak seçilen Farsça üzerinden geniş bir literatür inşa edildi. Bu anlayışa göre, bağımsız bir İran milletinin varlığı Fars dili ve edebiyatına sarılmaktan geçiyordu. Fars dili İran'ın ruhuydu ve Şehname gibi eserler bu hususta milliyetçilere ziyadesiyle done sağlayan zengin bir kaynak olarak işlev görüyordu.¹ Fars dili İran toplumunu bir arada tutan en önemli unsurdur ve Farsçanın tarihsel olarak sahip olduğu hâkim pozisyonun halihazırda gerilemesinin yasını tutan bir Fars milletçisi anlatı da bu minvalde kurgulandı. Sözün özü; “dil, geleneksel İran milliyetçileri için Fars kültürel alanını canlı tutmak ve ulus-devleti tüm unsurlarıyla takviye etmek için bir ölüm kalım meselesi”¹ olarak kabul edilegelmiştir.

1

İran'ın ulus-devlet tecrübesi Pehleviler ile başlasa da özellikle Farsçanın statüsüne yönelik bazı adımlar henüz 20. yüzyılın başlarında Pehlevi'lerden önce atılmıştı. 1906 yılında İran'da meşruti monarşi ilan edilmesi üzerine kurulan Milli Şura Meclisi'nin içtüzüğünde milletvekili adayı olabilmek için ‘Farsça bilme ve Farsça okuma yazma yetisine sahip olma’ gibi şartların aranması¹ bu duruma önemli bir örneklik teşkil etmektedir.²

İşte 1925'te modern İran'ın kuruluşunu ilan eden Rıza Şah (öncesinde Rıza Han) devletini böyle bir zemin üzerine inşa etmek üzere kolları sıvadı. Rıza Şah'ın ilk iş olarak hanedanı için seçtiği isim dahi onun izleyeceği Fars milliyetçisi politikalar hakkında ipucu veriyordu: *Pehlevi*, İslam öncesi İran'ın diliydi.¹ İran'ı modern bir ulus olarak gerekirse baştan

3

¹ Abbas Djavadi, “Iran's Ethnic Azeris And The Language Question”, **Radio Free Europe Radio Liberty**, (çevrimiçi) https://www.rferl.org/a/Irans_Ethnic_Azeris_And_The_Language_Question/2103609.html, Erişim Tarihi: 13.04.2022

¹ Elling, a.g.e., s. 136. 3

0

¹ Elling, a.g.e., s. 127. 3

1

¹ Dinç, a.g.e., s. 25. 3

2

¹ Orta Farsça olarak da bilinir.³

3

yaratmaya kararlı bir asker olan Rıza Şah Pehlevi, tepeden inmeci bir yaklaşımla İran toplumunu hayatın her alanında modernize edecek uygulamaları teker teker hayata geçirdi. Bu uygulamalar arasında Farsçanın konumunu tahkim etmeye ve İran coğrafyasında kullanılan diğer dilleri tasfiye etmeye yönelik olanlar özellikle önem arz eder.

Öncelikle kapsamlı bir eğitim reformu ile ülke sathında faaliyet gösteren farklı eğitim kurumlarını tek tipleştiren bir millileştirme adımı atıldı. Böylece ülke genelinde bütün eğitim kurumlarında tamamı devletin onayladığı kitapların ve müfredatın okutulduğu ve herkesin yalnızca Farsça eğitim aldığı bir sisteme geçilmiş oldu.¹ Homojen bir millet yaratma hedefi doğrultusunda çok sayıda yeni kurum ihdas edildi: Kültür Akademisi, Milli Miras Cemiyeti, Coğrafya Komisyonu, Ferhengistan-ı İran vb. Coğrafya Komisyonu'nun kararıyla yüzlerce yer ismi değiştirilmiş, örneğin Arabistan eyaletinin adı Huzistan olmuştur. Ayrıca sokaklar, trafik işaretleri ve dükkân vitrinleri gibi kamusal alanlarda Farsça dışında herhangi bir dile yer vermek yasaklanmıştır.¹

Dil alanında yapılan devrim niteliğindeki değişikliklerde başı çeken kurum Ferhengistan olmuştur. Bu kurumun öncelikli vazifesi Farsçayı Arapça, Türkçe gibi yabancı dillerin etkisinden arındırmak ve gerekirse bu dillerden giren sözcükler yerine Farsça yeni sözcükler üretmek idi. Marashi bu kurumun çalışmalarının modern Fars edebiyatının gelişimini etkileyen 'geleneğin icadı' niteliğinde bir etki doğurduğunu iddia etmektedir.¹ Rıza Şah yönetiminin³ Farslaştırma politikaları bunlarla sınırlı kalmamış, azınlık aileleri çocuklarına Farsça isim vermeye zorlamak gibi çok daha ileri boyutlara ulaşabilmiştir.

3.3.2. Azeri Dilinin Konumu

Pehleviler İran'da yönetimi ele geçirdiğinde bu coğrafyada çok sayıda insan Türk dil ailesinin Oğuz dalına mensup Azericeyi¹ ana dili olarak konuşmaktaydı. Pehleviler'e kadar olan dönemde yüzlerce yıl o bölgeyi zaten bu dili konuşan hanedanların kurduğu devletler yönetmişti. İslamiyet'e dair birçok unsur Türklere kendilerinden önce Müslüman olan Farslar eliyle ulaştığı için Türkler her daim bu dili önemsemiş ve tarih içinde bu dilin hâmisi olagelmışlerdir. Bu hususta en sık zikredilen örnek, bugün neredeyse Farsçanın kutsal kitabı

¹ Ervand Abrahamian, **A History of Modern Iran**, eBook edition, New York, Cambridge University Press, 2018, s. 85.

¹ Abrahamian, **a.g.e.**, s. 87. ³

¹ Akt. Elling, **a.g.e.**, s. 127. ³

¹ **Encyclopædia Iranica**, "Azerbaijan viii. Azeri Turkish", (çevrimiçi) <https://iranicaonline.org/articles/azerbaijan-viii> , Erişim Tarihi: 22.02.2022

olarak kabul edilen Şehname'yi bir Türk devleti olan Gazneli Devleti'nin sultanı Mahmut'un Firdevsi'ye yazdırmasıdır.¹

3

8

Yine Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'in neredeyse bütün şiirlerini Farsça yazmasına karşın İran'daki Safevi Devleti'nin hükümdarı Şah İsmail'in şiirlerini Türkçe yazıyor oluşu hem Farsçanın gördüğü himayeye hem de İran coğrafyasında Türkçe'nin köklü geçmişine dair önemli bir göstergedir. Özellikle Fars milliyetçiliğine karşı çıkan Türk milliyetçileri Farsçanın korunup geliştirilmesinde ve bugünlere gelmesinde aslan payının Türklerde olduğunu ısrarla vurgulamaktadır: “Farsçanın yazımını Araplar, yaygınlaşmasını ise Türkler sağlamıştır.”¹

3

9

Fars milliyetçilerinin Türk dilini küçümseyen yaklaşımları karşısında Türk milliyetçileri de bu dillerin birbirini etkilemesinin tek yönlü olmadığı, etkileşimin karşılıklı olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Fars dili uzmanı bir akademisyen olan Mahmud Ali Çehregani'nin tespitine göre Türkçeden Farsçaya çoğunluğu devlet yönetimine ve savaş idaresine ilişkin asgari 4200 kelime ve 1500 kadar kavram ve isim geçmiştir.¹

4

Safevilerden sonra, 18. yüzyılda İran'a hükmeden Türk hanedanlarından Afşar Hanedanı'nın kurucusu Nadir Şah döneminde Türkçeye özel bir önem verilmiş hatta bu dil yazı dili haline getirilmiştir. Fakat ne yazık ki akabinde yönetimi ele geçiren Kaçar Türk Devleti döneminde Türkçe bu konumunu hızla kaybetmiştir. Türk dilini himaye etmek bir yana, Kaçar yönetimi kendileri de Türk olmasına rağmen Türkçeyi aşağılayan ve değersizleştiren bir tutum tercih etmiştir. İran Türkleri üzerine çok sayıda çalışması bulunan Ali Kafkasyalı Kaçarların bu talihsiz tercihiye yönelik o dönemde yaşayan bir şairden çok kıymetli alıntılar yapmaktadır:

“Dünen bir şé'r ile nâme apardım şah-i İran'a,
Dédi: -Torki ne midânem, mera to beççé pëndari? *

Özü Türk oğlu Türk, amma déyir Türki cehaletdir,
Huda yâ, müzmehil gıl tehtiden bu Âl-i Ğacarı!”¹ **

4

¹ Ali Kafkasyalı, **İran Türkleri**, İstanbul, Bilgeoğuz, 2010, §. 119.

¹ A.e.

3

9

¹ A.e.

4

0

¹ Ali Kafkasyalı, **İran Türk Edebiyatı Antolojisi I-VI**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 110.

* “Dün İran şahına bir şiir ile bir mektup götürdüm.

Dedi: Türkçe bilmiyorum, beni çocuk mu zannediyorsun?

** Kendisi Türk oğlu Türk'tür, ama diyor ki Türkçe bilmek cehalettir.

Ya Rabbi, bu Kaçar Hanedanını tahttan indir, mahvet!”

Pehlevi dönemine gelindiğinde ise, yukarıda tafsilatıyla izah edilen Farslaştırma politikalarının birincil hedefi doğal olarak İran'daki en büyük azınlık olan Azeriler ve Farsçadan sonra en çok konuşulan dil olan Azeri Türkçesi idi. Dahası bu dil İran'daki diğer azınlık dillerinin ekserisinin aksine Hint-Avrupa dil ailesinden de değildi. Bu hususta Rıza Şah döneminde başbakanlık yapmış olan Muhammed Ali Furuği'nin ifadeleri Pehlevilerin anlayışına ışık tutmaktadır:

“İran 'da Yahudi, Ermeni ve Asuri gibi az nüfuslu ve tehlikesiz azınlıklar vardır. Ancak Türkler, Kürtler ve Araplar büyük nüfusa sahip tehlikeli azınlıklardır. En tehlikelisi ise Türklerdir ve devletin bunu her zaman göz önünde bulundurması gerekir.”¹

4

Fars milliyetçilerinin Farsçayı İran'ın lingua franca'sı ilan etme noktasında ileri sürdükleri en temel argüman, Farsçanın İran'da konuşulan diğer bütün dillerden daha gelişmiş, daha komplike bir dil olması iddiasıdır. Bu iddia yalnızca Farsçayı yüceltmek için değil, aynı zamanda diğer dilleri yermek için de kullanılır. Örneğin bir Fars milliyetçisi olan Nateq'a göre, bugün Azeri Türkçesi konuşan toplulukların eskiden konuştukları Azari Farsçasını terk edip Türk dilini benimsemesinde Türkçe'nin Azerbaycan'daki geniş çiftçi kitlelerinin yaşam tarzındaki basitliğe ve sadeliğe uyan bir dil olması etkili olmuştur.¹

4

Türk dilinin tasfiye edilebilmesi ve Farsçanın onun yerini alabilmesi için Pehlevi yönetimi baskı ve şiddet kullanmayı da uygun görmekte ve bunu çeşitli şekillerde meşrulaştırmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere, Fars milliyetçilerine göre İran'da Azeri dilini konuşan halklar esasında Türk değildir, zorla Türkleştirilmişlerdir. Türk dili, o toprakları işgal eden barbar işgalci düşmanın bıraktığı kötü bir hatıradır. Farsça ise o toprakların gerçek değeri, milli dilidir. Dolayısıyla, kılıç zoruyla Türkleştirilen bu toplulukların gerçek milli kültürlerine ve dillerine dönmeleri de gerektiği takdirde zorla yapılacaktır. Fars milliyetçilerinin resmi tarih anlatısında Türkçe, Moğol ve Tatar istilaları ile Azerbaycan halkına zorla empoze edilen bir dildir. İran'ın milli şairlerinden Arifi Kazvini Azeri dinleyicilerini ‘Türk ve Moğol hakimiyetinin utanç verici bir hatırası’ olan bu dili terk etmeye davet edebilmiştir.¹

4

Bugün İran Azerileri Pehlevi dönemini dilleri açısından en zorlu ve karanlık dönemlerden biri olarak hatırlamaktadır. Pehlevilerin bütün bu politikalarına rağmen bugün hala İran'da milyonlarca insan Azeri Türkçesi konuşmaktadır. Pehlevi dönemine dair ilginç bir diğer husus da Tahran'da Türkçe'nin yasaklanmasını talep edecek kadar ileri giden Mahmud

¹ Gökdağ-Heyet, **a.g.e.**, s. 57.⁴

2

¹ Akt. Elling, **a.g.e.**, s. 130. ⁴

3

¹ **A.e.**

4

Efşar da dâhil olmak üzere dönemin önde gelen Fars milliyetçisi isimlerinin birçoğunun aslında Türk olmasıdır.

3.4. Pehlevi Dönemi Azerilerin Durumu

Pehlevilerin iktidarı ele geçirdiği yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinde İranlı Azeriler kendilerini bir azınlık olarak değil İran'ın asli unsuru olarak görüyorlardı. Yüzyıllardır İran coğrafyasında yaşamış ve İran'da kurulan devletlerin kurucu unsuru olmuşlardı. Dolayısıyla anavatan olarak gördükleri İran'da herhangi bir ayrılıkçı yahut bölücü gündemleri tahayyül edilemezdi. Bununla birlikte Farsçadan başka bir dil konuşan Azerilerin çoğunluğu ikinci dil olarak dahi Farsçayı bilmiyordu. Farsça konuşmayan ve Fars olmadıklarının bilincinde olan Azeriler bu özellikleri ile Rıza Şah'ın homojen ulus-devlet oluşturma projesinin önündeki en önemli engeli teşkil ediyorlardı. Pehlevi yönetiminin Azerbaycan'da İranlı kimliğinden başka herhangi bir kimlik tanımaya niyeti yoktu. Bu durum, Pehlevi döneminin İranlı Azerilerin tarihinin en zorlu dönemi olarak kayda geçmesine sebep verdi.

Daha önce değinildiği üzere, Pehlevi yönetimi Azerilere onların aslında İran Türkleri olmadığını, kılıç zoruyla Türkleştirilmiş İranlılar olduğu yönünde propaganda yaptı. Pehlevi dönemi Azeri elitleri arasında henüz etnik aidiyet bilinci çok gelişmiş sayılmazdı. Dolayısıyla Rıza Şah'ın İran devleti ve İranlı kimliği şemsiyesi altında gerçekleştirmeye çalıştığı modernizasyon sürecine Azeri entelijansiyası da hatırı sayılır destek verdi. Hatta Ahmet Kesrevi gibi Azerilerin Fars dili ve kültürüne gönüllü olarak asimile olması gerektiğini savunacak kadar ileri gidenler oldu.

Rıza Şah'ın ulus-devlet yaratma projesinin önündeki en büyük engelin Azeriler olmasının tek sebebi Farsça bilmemeleri değildi. Azerilerin yoğunluklu olarak yaşadıkları İran Azerbaycanı bölgesi stratejik konumu sayesinde tarihsel olarak ülkenin en önemli ticaret merkezi olagelmışti. Türkiye ve Kafkas Azerbaycanı ile yakın ticari ilişkiler geliştiren bu bölgenin ekonomik olarak Tahran'a bağımlılığı çok düşük seviyedeydi.¹ Ayrıca ticaret alanındaki bu avantaj sayesinde Azeriler ülke ortalamasının üstünde bir ekonomik refaha sahipti.

Kuzeyde Kafkas Azerbaycan'ı, batıda Türkiye ile sınır komşusu olan ve bu ülkelerde aynı dili konuştuğu etnik kardeşleri bulunan İran Azerilerinin teşkil ettiği tehdidin bertaraf

¹ Ramin Ahmadoghlu, *Nationalism, Secularism, and Islam: Azerbaijani Turks in Azerbaijan and Iran*, Graduate School of the University of Cincinnati, 2015, (Yayınlanmamış doktora tezi) s. 160.

edilmesi için hem bu bağların zayıflatılması hem de Azerbaycan'ın Tahran'a ekonomik olarak daha bağımlı hale getirilmesi gerekiyordu.¹ Bir önceki bölümde aktarıldığı üzere, Pehlevi yönetimi yatırımları bilinçli ve sistemli bir şekilde azınlıkların yaşadıkları bölgelerden Fars yoğunluklu bölgelere kaydırды. Elli yıllık Pehlevi döneminin sonunda İran'ın Azeri eyaletleri tarihsel olarak kazandığı bu zenginliği kaybetmiş ve ülke ortalamasının gerisine düşmüştü.

İran Azerbaycan'ının stratejik konumu onun aynı zamanda hariçten gelen akımların, fikirlerin, ideolojilerin İran'a giriş noktası olmasını da sağlıyordu. Dış etkileşimlere ziyadesiyle açık bir toplum olan Azeriler, özgürlük, bağımsızlık, milliyetçilik ve anayasacılık cereyanlarından erkenden etkilenmiş ve modern İran tarihindeki demokratik halk hareketlerinin hepsinde en ön safta yer almıştır. Kendileri gibi Türk olan Kaçarların devrilmesinde dahi aslan payı Azerilerindir. Azerilerin bu gelenekleri de merkezîyetçi ve monarşik bir yapı inşa eden Pehleviler'in hedef tahtasına oturmaları için yeterli bir sebepti.

Azerilerin asimilasyonuna özel önem veren Rıza Şah döneminde Azerbaycan'a gönderilen üst düzey yöneticilerin, bürokratların ve devlet adamlarının tamamı Farsça konuşanlar arasından seçiliyordu. Bu devlet adamları, Rıza Şah'ın ülkedeki bütün eğitim kurumlarında Farsça eğitim verilmesi ve resmi yazışmalarda yalnızca Farsça kullanılması gibi talimatlarını çok sert ve katı bir tutumla uygulamakla meşhur oldular. Pehlevi yönetimi gücünü tahkim ettikçe politikalarının kapsamı genişlerken uygulamadaki kararlılık da arttı.

Farsçayı ülkedeki hâkim dil olarak yerleştirme amacı doğrultusunda dükkân isimlerinden sokak tabelalarına hatta özel yazışmalara kadar Farsça kullanma zorunluluğu getirildi. 1934 yılına gelindiğinde hükümet Azerice yayın yapılmasını tamamen yasakladı ve hâlihazırdaki yayınları da toplatmaya başladı.¹ Türkçe olan okul ve yer isimleri Farsça veya tarihi Fars kişiliklerinin isimleriyle değiştirildi. Azerilerin çocuklarına kendi dillerinden kendi tarihlerinden isim vermeleri dahi yasaklandı. Derslerde kullanımı zaten yasak olan Azeri dilini teneffüslerde konuşan öğrenciler de cezalandırılıyordu.¹

Pehlevi döneminde Tahran'ın sistematik çabalarıyla Azerbaycan'ın ekonomik avantajları elinden alındı. Dış etkilere açık görülen İran Azerbaycanı'nı sınır ötesinden gelecek komünizm ve milliyetçilik cereyanlarına karşı korumak amacıyla bu bağlantılarının kesilmesi ve bölgenin büyük yatırımlardan mahrum bırakılması sonucu bölgedeki Azeriler gelir

¹ A.e. s. 167.

4

6

¹ A.e., s. 168.

4

7

¹ Gülara Yenisey, **İran'da Ethopolitik Hareketler: 1922-2004**, Ötügen, 2008, s. 114.

kaynaklarının önemli bir bölümünü oluşturan ticaretten uzaklaştırılmış oldu. Neticesinde bölgedeki Azeriler ekonomik kaygılarla başta Tahran olmak üzere ülkenin farklı bölgelerine göç etmek zorunda kaldı.

Bütün Pehlevi iktidarı dönemine yayılarak ağır çekimde gerçekleşen bu iç göç hareketlerinin uzun vadeli sosyal etkileri oldu. Evvela, ülkenin farklı bölgelerine yayılan Azerilerin kendi bölgeleri ile Farsların yaşadığı merkez bölgeler arasındaki gelişmişlik ve yaşam standartları arasındaki uçurumu ilk elden değerlendirme imkânı oluştu. Bu sayede Azeriler merkezi hükümetin periferiyi nasıl ihmal ettiğinin farkına varmış oldu. İkinci olarak da bu göçler sebebiyle kendi dilinden, kendi etnik grubundan insanlarla bir arada yaşama imkânından mahrum kalan Azerilerin bir kısmı için Fars kimliği içinde asimilasyon kolaylaşmış oldu.

Pehlevi rejiminin yürüttüğü bütün bu asimilasyon politikaları yer yer başarılı olsa da aynı zamanda tam tersi sonuçlara da yol açtı. Devletin şiddet ve zor aygıtlarıyla uygulamaya çalıştığı bu projeler sonucunda daha önce çok zayıf olan Fars kimliğinden ayrı bir Azeri kimliği oluşmaya başladı. Ramin Ahmadoghlu'nun ifade ettiği üzere; "İran Azerbaycanlıları giderek daha fazla aşağılanma ve ayrımcılığa maruz kaldıkça ve etnik kökenleri ve dilleri nedeniyle sosyal ve ekonomik haklardan giderek daha fazla mahrum bırakıldıkça, 'ben' ve 'öteki' arasındaki etnik ayrım her zamankinden daha keskin hale geldi."¹

4

Toparlayacak olursak; Pehlevilerin katı şekilde uyguladığı Farslaştırma projelerinden ülkenin bütün azınlıkları içinde en çok etkilenenin Azeri toplumu olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Yaşadıkları coğrafyanın kritik konumu, ülke içindeki en büyük azınlık nüfusa sahip olmaları ve ekonomik bağımsızlıkları sebebiyle Pehlevi rejiminin en çok hedef aldığı azınlık olan Azeriler bir zamanlar yönetici elitini ve zengin tüccar sınıfını oluşturdukları ülkede ezilen, hor görülen bir azınlık haline gelmenin acısını tattı.

Bununla birlikte, kendilerine yönelik baskıların ve ayrımcı tutumun ziyadesiyle farkında olan Azeriler bu dönemde herhangi bir ayrılıkçı harekete kalkışmamış, yaşadıklarının sorumlusu olarak yalnızca ceberut Pehlevi yönetimini sorumlu tutmuştur. Yaşadıkları sıkıntılar karşısında Azeriler vaktini beklemiş ve 1906 Meşrutiyet Devriminde olduğu gibi Pehlevi dönemine son veren 1979 İslam Devrimi'nde de en ön saflarda yer almışlardır.

¹ Ahmadoghlu, a.g.e., s. 174.⁴

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM CUMHURİYETİ DÖNEMİ MİLLİYETÇİLİK POLİTİKALARI VE AZERİLER

4.1. İslam Devrimi

Yirminci yüzyılın en önemli hadiselerinden biri olan İran İslam Devrimi yalnızca İran'ı değil, bölge ülkelerini hatta genelde dünya siyasetini de derinden etkileyen birçok sonuç doğurmuştur. İran tarihinin köşe taşlarından biri olan bu vakıa bizim de tezimizin dönemlendirmesinde merkez olarak alınmıştır. İslam Devrimi, hem İran'ın milli kimlik bilincini derinden etkilemiş hem de Ortadoğu'nun jeostratejik istikrarı üzerinde ciddi etkiler uyandırmıştır.¹ İran devletinin Farş milliyetçiliği politikalarını devamlılık ve kopuş bağlamında incelerken sürekli öncesi ve sonrası olarak kıyaslamalarla referans noktası yaptığımız bu tarihi olaya ve ona giden yoldaki aşamalara bu tezin kapsamını aşmayacak surette temas etmenin elzem olduğu açıktır.

31 Aralık 1977'de İran'a kısa süreli bir ziyarette bulunan dönemin Amerika Birleşik Devletleri başkanı Jimmy Carter, Şah Muhammed Rıza Pehlevi ile kadeh tokuşturup bölgedeki en önemli müttefiklerinden olan İran'ı 'dünyanın en sorunlu bölgelerinden birinde yer alan bir istikrar adası'¹ olarak tanımlamıştı. Bu tarihten henüz bir yıl gibi kısa bir süre sonra İran gazeteleri ülke tarihinin belki de en meşhur manşetiyle çıktı: 'Şah gitti'. Bu, şahın 38 yıllık iktidarı döneminde ülkeden ilk kaçıışı değildi, fakat sonuncusu olacaktı.

Görsel 3: Yıllarca Pehlevi iktidarının kontrolünde olan Ettela'at Gazetesi'nde Şah'ın ülkeden ayrılışı manşete çekilmiş: 'Şah Gitti'

II. Dünya Savaşı'nın henüz Mihver Devletlerin lehine devam ettiği 1941 yılında

¹ Saleh, a.g.e., s. 26.

¹ Peter L. Hahn, "How Jimmy Carter lost Iran", Washington Post, October 22, 2017, (çevrimiçi) <https://www.washingtonpost.com/news/made-by-history/wp/2017/10/22/how-jimmy-carter-lost-iran/> Erişim Tarihi: 22.07.2021

Müttefik Devletler tarafından Almanya'ya fazla yakınlaştığı gerekçesiyle tahttan indirilip sürgüne gönderilen babası Rıza Şah'ın yerine tahta geçirilen Muhammed Rıza Pehlevi 1953 yılında da İran'dan kaçarak İtalya'ya gitmişti. İran'ın petrol üretiminden hak ettiği payı alamadığını düşünen seküler İran milliyetçisi Başbakan Doktor Muhammed Musaddık ile girdiği güç mücadelesini kaybeden Şah halkın protesto gösterileri sonucunda ümidini yitirerek ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştı.

İran petrollerini millileştirerek İngiltere ve ABD çıkarlarına büyük darbe vuran Musaddık bu iki ülkenin ortak girişimi olan bir askeri darbeyle devrildikten sonra Şah Muhammed Rıza Pehlevi ülkesine geri dönebildi. Yaşadığı bu sarsıcı tecrübenin etkilerinden sıyrılan Şah, kendisine altın tepside sunulan bu ikinci dönemi çok daha büyük bir özgüven ile iktidarını pekiştirecek politikalar izleyerek geçirdi. Fakat İran'ın milli çıkarlarını zedeleyen bu meşum darbenin ülkeyi 79 devrimine götüren yolda iki büyük etkisi oldu:

- 1) Daha önce İngiltere ve SSCB'den farklı bir noktada konumlandırılan ve emperyal güçlere karşı İran'ın kendisini daha yakın hissettiği ABD bu pozitif algıyı kaybetti ve sonraki yılların 'Büyük Şeytan'ı olma sürecine girmiş oldu.
- 2) Şah, İran'ı terk etmesi ve sonrasında tahtına geri dönebilmek için ABD-İngiltere'nin ülkesinin çıkarlarına aykırı hareketlerini desteklemesiyle halkının gözünden düştü ve 'emperyalistlerin kuklası' olarak görülmeye başladı.

16 Ocak 1979'da tatil ve tedavi maksatlı olduğu duyurulan bir seyahate çıkarak bir daha dönmek üzere İran'dan ayrılan Şah hayatını kaybedinceye kadar geçen bir buçuk yıllık süreçte meşakkatli ve küçük düşürücü bir süreç yaşadı. Ülkeyi terk ettikten sonraki ilk durağı olan Mısır'a tekrar geri dönünceye kadar geçen kısa sürede istenmeyen adam olarak sırasıyla önce Fas'a, ardından Bahamalar'a, Meksika'ya, ABD'ye ve Panama'ya giden Şah artık güçten düşmüş ve gözden çıkarılmış bir halde yakın dostu Enver Sedat'ın ülkesinde bu uzun yolculuğu tamamladı. Uzun süredir mücadele ettiği kansere yenik düşen Şah burada öldü ve Kahire'deki El Rifai Camii içinde yer alan mezarlığa* gömüldü.¹

5

2

Henüz sekiz yıl önce, 1971'de, İran monarşisinin iki bin beş yüzüncü yılını şaşılahtan törenlerle dünya liderleriyle birlikte kutlayan, kendisine *Şehinşah Aryamehr* (Şahlar şahı,

*Kendisi tarafından İran'a nakledilmeden önce babası Rıza Şah da burada gömülüydü.

¹ Lawrence K. Altman, "The Shah's Health: A Political Gamble", The New York Times Magazine, 17.05.1981, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/1981/05/17/magazine/the-shah-s-health-a-political-gamble.html> , Erişim Tarihi: 15.04.2021

Aryanların ışıǰı) ünvanını¹ layık gören Muhammed Rıza Pehlevi'nin iktidardan düşüş sebepleri, birçok araştırmacının üzerine çalıştığı ve gizliliğı kaldırılan belge ve arşivlerle halen yeni boyutları ortaya çıkan bir husustur. Birçok kompleks mekanizmanın ve birbirine eklemlenen sosyo-ekonomik, politik ve konjonktürel faktörün etkin olduğı bir sürecin sonucunda gerçekleşen bu hadisenin detaylı analizi tezimizin kapsamı dışında kalmakla birlikte, devrime giden yolun köşe taşlarını kronolojik olarak incelendiğinde ortaya Şah ile İmam arasında oynanan ve ikincisinin kazandığı bir satranç mücadelesi portresi çıkmaktadır.

Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin İmam Humeyni ile karşı karşıya geldiğı ilk büyük olay; 1962 yılının Ekim-Kasım aylarında hükümetin yerel seçimlere yönelik birtakım değişiklikler getiren bir tasarıyı onaylamasıyla patlak verdi. Kadınların ilk kez oy kullanabilmesinin ve seçimleri kazananların Kur'an üzerine yemin etme şartını kaldırarak¹ gayrimüslimlerin de yönetime katılmasının önünü açan bu tasarı halkın ve din adamlarının büyük tepkisiyle karşılaştı. Süreçte aktif rol alan Humeyni tasarıya karşı çıkanların lideri pozisyonuna yerleşirken tasarıyı ortadan kaldırarak geri adım atmak zorunda kalan Şah da İmam karşısında ilk büyük yenilgisini almış oluyordu.

1963 yılında Şah 'Beyaz Devrim' adını verdiğı ve daha kapsamlı düzenlemeler içeren altı maddelik reform tasarısını referanduma sunarak halkın onayını aldı. Eğitim ve yargının seküler karakterini güçlendirme, kadınlara oy hakkının ve bazı hakların tanınması ile birlikte büyük bir toprak reformu da öngören bu uygulamalar ulemanın çıkarlarına ve öğretilerine ziyadesiyle ters gelen bir karakterdeydi. Dolayısıyla bu kesimlerden çok sert bir muhalefet ile karşılaştı.¹

Ulemanın önde gelen isimlerinin de desteğıyle Humeyni Beyaz Devrim'e karşı muhalefeti örgütleyen isimlerin başında yer aldı. Şah'a ve politikalarına karşı sert eleştirilerde bulunan, onu ABD ve İsrail'e boyun eğmekle suçlayan Humeyni daha da ileri giderek Şii kültüründe yapılabilecek en ağır ithamda bulundu ve Şah'la Yezid arasında benzerliklere işaret etti.¹ "Eğer yolunu değıştirmezse insanların ona üfkayı terk ettiğı için teşekkür edeceğı

¹ Saleh- Worrall, **a.g.e.**, s. 11.⁵

¹ Hamid Algar, Humeyni, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni> , Erişim Tarihi: 12.03.2022

¹ Ali M. Ansari, "The Myth of the White Revolution: Mohammd Reza Shah, 'Modernization' and the Consolidation of Power", **Middle Eastern Studies**, Vol. 37, No. 3 (Jul., 2001), pp. 1-24

¹ Javier Gil Guerrero, "A Stage for the Revolution: Muharram and the Paradigm of Karbala in the context of Khomeini's Struggle with the Shah", **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Vol. XL, No.2, 2017, s. 36.

günlerin gelebileceğini”¹ söyleyen Humeyni bu ifadeyle hem ileriye dönük bir kehanette bulunmuş oluyor hem de Şah’ın 1953’de ülkeyi apar topar terk edişini hatırlatarak aslında bir nevi bel altı vurmuş oluyordu. Bu konuşma üzerine Şah’ın emriyle Humeyni’nin tutuklanıp hapse atılması İran genelinde halkın ayaklanmasına ve büyük gösterilerde bulunmasına neden oldu. Sonradan ‘15 Hordad Hareketi’ (yahut 15 Hordad Kıyamı) olarak adlandırılan bu süreçte çok sayıda insan rejim güçleri tarafından öldürüldü. Neticede geri adım atan taraf yine Şah oldu ve Humeyni hapishaneden çıkarılarak Tahran’da bir evde sıkı gözetim altına alındı.¹

1964 yılında Şah’ın ülkedeki Amerikan askeri personeline yönelik diplomatik dokunulmazlıkları genişletmesi üzerine Humeyni’nin yaptığı konuşma bardağı taşıran son damla oldu:

“Onlar İran halkını bir Amerikan köpeğinden daha aşağı bir seviyeye indirdiler. Biriniz bir Amerikalıya ait bir köpeği ezerse, yargılanacak. Şah’ın kendisi bir Amerikalıya ait bir köpeği eze bile yargılanacak. Ama bir Amerikan aşçısı, devlet başkanı olan Şah’ı ezerse, kimsenin ona karışmaya hakkı olmayacak.”¹

Bu konuşma sonrası Humeyni Türkiye’ye gönderildi ve böylece 15 yıl sürecek sürgün hayatı başlamış oldu.

Türkiye’de bir yıldan daha az bir süre kaldıktan sonra Şiiler için kutsal birçok mekânın bulunduğu Irak’taki Necef şehrine yerleşti. İran’dan uzaklaştırılmış olması ne Humeyni’nin Şah’a karşı muhalefetinde ne de İran halkının ona gösterdiği teveccühte bir azalmaya yol açtı. O sürgündeyken de Şah’ın politikalarına karşı dozajı yüksek konuşmalar yapıyor ve bu konuşmaları kayda alınarak İran’da geniş kitlelere ulaştırılıyordu. Humeyni’nin Necef’teki yılları ona daha sonra iktidarı ele geçirdiğinde uygulamaya koyacağı velayet-i fakih doktrinini detaylı bir şekilde teorize etme imkânı sağladı. İslami hükümet şekline yönelik öğrencileriyle yaptığı derslerden alınan notlar kitap haline getirilerek farklı başlıklar ve isimler altında gizlice İran’da dolaşıma sokuluyordu. Dolayısıyla devrim gerçekleştiğinde ömrünün sonbaharı denilebilecek bir dönemde -77 yaşında- olmasına rağmen, İran toplumu Humeyni’den başka bir lider aramaya gerek duymayacak kadar ona ve fikirlerine bağlanmış durumdaydı.

Her ne kadar devrim uzun bir süreç içerisinde adım adım olgunlaştığı için ona bir

¹ Arshin Adib-Moghaddam, **On the Arab Revolts and the Iranian Revolution: Power and Resistance Today**, Bloomsbury Publishing, 2013, s. 137.

¹ Imam Khomeini’s Biography, Khamenei.Ir, (çevrimiçi) <https://english.khamenei.ir/news/2116/Imam-Khomeini-s-Biography> Erişim Tarihi:12.01.2022

¹ Arshin Adib-Moghaddam, “Ayatollah Ruhollah Khomeini? A Clerical Revolutionary?”, **A Critical Introduction to Khomeini**, Ed. By. Arshin Adib-Moghaddam, Cambridge University Press, 2014, s. 15.

başlangıç noktası bulmak kolay olmasa da Şah'ın ve İran monarşisinin tabutuna son çiviye çakacak olan sürecin işaret fişeğini 7 Ocak 1978'de Ettela'at Gazetesi'nde yayınlanan bir makalede bulmak çok da yanlış olmayacaktır. Şah'ın enformasyon bakanı tarafından kaleme alınan bu metinde, İran halkının büyük saygı duyduğu İmam Humeyni hakkında çok ağır ifadeler ve ithamlar yer almaktadır. Humeyni'nin homoseksüel aktivitelerinden, İngiliz ajanı olmasına kadar çok sayıda temelsiz iddialar içeren bu yazı kitlelerin sabrını taşımaya yetmiştir.¹

6

0

9 Ocak'ta Kum şehrinde binlerce talebe ve din adamının katılımıyla gerçekleşen protesto gösterileri rejim güçlerinin şiddetle karşılık vermesi sonucu çok sayıda kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Bu noktadan sonra İran Şii yas kültürünün önemli bir ögesi olan *Erbain* -ölen kişilerin kırkıncı gününde bir araya gelerek onları anma- pratiği her geçen gün rejimin elini zayıflatan bir etki doğururken aynı zamanda İran halkının korku duvarını aşmasına sebep olmuştur. 18 Şubat 1978'de 9 Ocak gösterilerinde öldürülen 'şehitleri' anmak için daha büyük kalabalıklar toplanmış ve bu da rejim güçlerinin saldırganlığını ve ölü sayısını artıran bir olay olarak tarihe geçmiştir.¹ Bu tarihten kırk gün soğra da 18 Şubat şehitleri için insanlar bir araya gelmiş ve bu döngü Şah rejimi devrilene dek devam etmiştir.

Süreç boyunca bir yandan rejim güçlerinin uyguladığı şiddet artarken öbür yandan Şah olayları yatıştırmak için sürekli devrimcilere tavizler vermiştir. 27 Ağustos'ta Şah tarafından Cemşid Amuzegar yerine başbakan olarak atanan Cafer Şerif-İmami gazinoları kapatmak ve Hicri takvime geçmek gibi sembolik adımlar atsa da bunların halkta karşılık bulmadığı görülmüştür. Binden fazla siyasi tutuklunun ve önde gelen din adamlarından Ayetullah Muntazeri ile Ayetullah Talekani'nin serbest bırakılması da gösterilerin dalga dalga yayılmasına engel olamamış ve 6 Kasım 1978'de Şah Muhammed Rıza Pehlevi televizyonun karşısına geçerek çaresizce halkına seslenmiştir: "Devriminizin sesini duydum. İran Şahı ve İran vatandaşı olarak devriminizi can-ı gönülden destekliyorum."¹

6

Konuşmasında geçmişteki hataları tekrarlamayacağını ve gerekli düzenlemelerin yapılacağını sözünü veren Şah'a karşı Humeyni kesinlikle hiçbir taviz verilmeden mevcut

¹ James Buchan, **Days of God: The Revolution in Iran and Its Consequences**, Simon & Schuster, 2013, s. 148.

¹ Nicholas M. Nikazmerad, "A Chronological Survey of the Iranian Revolution", **Iranian Studies**, Vol. 13, No. 1/4, Iranian Revolution in Perspective, 1980, s. 328.

¹ Suzanne Maloney-Keian Rāzipour, "Order from Chaos: The Iranian revolution—A timeline of events", Brookings Institute, 24.01.2019, (çevrimiçi) <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/24/the-iranian-revolution-a-timeline-of-events/> Erişim Tarihi: 22.04.2022

rejim yıkılana kadar gösterilerin devam etmesini istemiştir. Onun talepleri doğrultusunda petrol rafinerilerindeki işçilerin greve gitmesi İran'ın petrol ve doğalgaz ihracatını durma noktasına getirerek rejimi iyice zora sokmuştur. Ekim 1978'de Şah'ın yoğun baskıları sonucu Saddam Hüseyin tarafından Irak'tan ayrılmaya zorlanan Humeyni, Kuveyt'e girişinin engellenmesi üzerine 15 yıllık sürgünün son 4 ayını geçireceği durak olan Paris yakınlarındaki Neauphle-le-Château'ye yerleşmiştir. Burada yerel ve uluslararası basın tarafından yoğun bir ilgiyle karşılanan İmam Humeyni davasını uluslararası kamuoyunun gündemine taşıma ve tanınırlığını artırma imkânı yakalamıştır.¹

6

3

9 Kasım'da Amerika Birleşik Devletleri'nin İran büyükelçisi William Sullivan Washington'a Şah'ın sonunun geldiğini ifade eden bir telgraf çekti.¹ Dolayısıyla, ABD geç⁶ de olsa bölgedeki 'jandarmasını'¹ kaybetmek üzere olduğu gerçeğiyle yüzleşmek⁵ zorunda kaldı. 1953'te Şah'a tahtını iade edenler bu kez yardıma gelmiyordu ve Şah'ın düşmesi artık an meselesiydi. 13 Ocak 1979'da milyonlarca İranlı sokaklara dökülerek Humeyni'nin geri dönmesini ve Şah'ın görevi bırakmasını talep eden sloganlar attı. 16 Ocak'ta İran'ın son monarkı Şah Muhammed Rıza Pehlevi ailesiyle birlikte ülkeyi terk etti. 15 yıllık sürgün hayatı sonrası 1 Şubat 1979'da ülkesine dönen devrimin tartışmasız lideri İmam Humeyni'yi milyonlarca İranlı coşkuyla karşıladı. Bugün İran İslam Devrimi resmi olarak 11 Şubat 1979 olarak tarihlenmekte ve Humeyni'nin ülkeye dönüşüyle 11 Şubat arasındaki on gün 'Şafağın 10 Günü' olarak her yıl kutlanmaktadır.¹

6

6

¹ Elaine Ganley, "Khomeini launched a revolution from a sleepy French village", **abc News**, 01.02.2019, (çevrimiçi) <https://abcnews.go.com/International/wireStory/khomeini-launched-revolution-sleepy-french-village-60759287>, Erişim Tarihi: 12.03.2022

¹ Scott Armstrong, "Vance Deflects a Call for Toughness", **The Washington Post**, 28.10.1980, (çevrimiçi), <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1980/10/28/vance-deflects-a-call-for-toughness/71633e1c-9627-4312-94a2-25d8c1d8fc7c/>, Erişim Tarihi: 11.03. 2022

¹ Cengiz Çandar, "Look at Iran from this angle", **Hürriyet**, 25.06.2009, (çevrimiçi) <https://www.hurriyet.com.tr/look-at-iran-from-this-angle-11937015>, Erişim Tarihi: 15.04.2022

¹ Azam Torab, **Performing İslam: Gender and Ritual in İran**, Brill, 2006, s. 143.

Görsel 4: Ettela'at Gazetesi'nde 'İmam Geldi' manşeti

4.2. Devrim Akabinde Azınlık Hareketleri

1979 İran İslam Devrimi'ne giden yolda, sürece destek veren her grubun devrim sonrası için farklı istekleri, farklı beklentileri, farklı hayalleri vardı. Devrime iştirak eden grupların önemli bir bölümünün tasavvur ettiği ideal İran'ın halihazırdaki rejimle ve İran'ın içinde bulunduğu durum ile uzaktan yakından ilgisi yoktu. Bu grupları bir araya getiren ortak bir amaç vardı: Şahlık rejimini devirmek. Ortak amaca ulaşılmasının ardından her bir çıkar grubu kendi ajandasını takip etmeye başladı.

Yoğun bir şekilde devrime katılan etnik azınlıklar da devrim sürecinde ödedikleri bedellerin göz ardı edilmeyerek, yeni dönemde kendilerine daha özerk, daha otonom bir konum verilmesini tahayyül ve talep ettiler. Humeyni ve onun velayet-i fakih teorisine karşı çıkmayan mollalardan oluşan klik, iktidara talip olabilecek alternatifleri süreç içerisinde tek tek tasfiye ederek gücü konsolide etmeyi ve yeni rejimin temellerini oturtmayı başardı. Devrim sonrası İran'ın ilk cumhurbaşkanı olan Ebulhasan Benisadr'ın Haziran 1981'de İran halkını (Humeyni'nin inşa etmeye çalıştığı) diktatörlüğe karşı direnmeye davet etmesi¹ rejimin konsolidasyonu sürecinde iki yıl gibi kısa bir sürede yaşanan dönüşümlerin ne derece esaslı olduğuna dair fikir vermektedir.

Devrim sonrası yeni iktidarın özellikle Irak Savaşı başlayana kadar en önemli meselelerinden biri, daha özerk bir hareket alanı ve kültürel haklar talep eden etnik azınlıkların

¹ Roland Elliott Brown, "Banîsadr: The Optimistic Islamist (1980-1981)", **Iranwire**, 09.10.2021, (çevrimiçi) <https://iranwire.com/en/features/64545> , Erişim Tarihi: 15.04.2022

ayaklanmaları oldu. Modern İran'ın kurulduğu 1925 yılından itibaren hep ihmal edilen, ekonomik açıdan da ülkenin en geri kalmış bölgelerinde yaşayan¹ Kürt, Türkmen, Beluç⁶ ve Arap azınlıklar yerel güç sahiplerinin ve Sünni din adamlarının öncülüğünde yeni rejime karşı bayrak açtı. Rüştünü henüz ispat etmemiş ve kendisine sadık bir silahlı gücü tam olarak tesis edememiş olan rejim, başlarda azınlıkların bu taleplerine karşı bazı olumlu adımlar atsa da kısa sürede bu yaklaşımını terk ederek isyanlara karşı topyekûn bir mücadele başlattı.

Henüz devrimin başarılı olduğu ilan edilen tarihin üzerinden bir ay gibi kısa bir süre geçmişti ki Senendec şehrindeki İran Kürtleri otonomi talebiyle hükümete karşı isyan başlattı. Çıkan çatışmalarda hem Kürtlerden hem de güvenlik güçlerinden ölümler olması üzerine Humeyni tarafından bölgeye gönderilen devrimin lider kadrosundan Ayetullah Talegani halka Senendec'in İran'da 'kendi yerel seçimlerini yapan ilk şehir' olacağı müjdesini verdi.¹ Hükümetin verdiği tavizler bununla da sınırlı kalmadı; 26 Mart 1979'da bir Kürt olan İbrahim Yunusi'yi Kürdistan vilayetine vali olarak atayarak Kürtlere otonomi taleplerinin de olumlu karşılanabileceği sinyali verdi.¹

Aynı tarihte İran Türkmenlerinin en yoğun olarak yaşadığı şehir olan Günbedkavus'ta otonomi isteyen Türkmen aşiretleri ile güvenlik güçleri arasında çatışmalar başladı. 28 Mart'ta İran Kürdistanı Demokrat Partisi'nden bir heyet o sırada Kum şehrinde ikamet eden İmam Humeyni'ye giderek otonomi taleplerini içeren metni sundu. İki gün sonra gerçekleşen ve İran'ın bir İslam cumhuriyeti olmasının oylandığı referandumu Kürtler ve Türkmenlerin büyük çoğunluğu boykot etti.¹ Yine aynı yılın 26 Nisan'ında Huzistan'da on binlerce Arap otonomi talebiyle bir araya gelerek gösteri yaptı.¹

Rejimin etnik ayaklanmalara karşı nispeten yumuşak tavrı ağustos ayına kadar sürdü. 18 Ağustos 1979'da kendisini ordunun başkomutanı olarak ilan eden İmam Humeyni silahlı kuvvetlere Kürt ayaklanmasını bastırmaları için 24 saat süre tanıyarak, başarısız olmaları halinde 'devrimin gazabı' ile karşılaşacakları ultimatoyu verdi.¹ Ayaklanan Kürtleri ve Kürdistan Demokrat Partisi'ni Amerikan ajanı olmakla itham eden Humeyni bu partinin bütün

¹ Lionel Beehner, "Iran's Ethnic Groups", **Council on Foreign Relations**, 29.11.2006, (çevrimiçi) <https://www.cfr.org/backgrounder/irans-ethnic-groups>, Erişim Tarihi: 28.02.2022

¹ Mehrzad Boroujerdi-Kourosh Rahimkhani, **Postrevolutionary Iran: A Political Handbook**, Syracuse University Press, 2018, s. 8.

¹ **A.e.** 7 0

¹ **A.e.**, s. 9. 7 1

¹ **A.e.** 7 2

¹ Chris de Kretser, Khomeini, as Military Chief, Orders Kurdish Revolt Crushed, The Washington Post, August 19, 1979 (çevrimiçi) <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1979/08/19/khomeini-as-military-chief-orders-kurdish-revolt-crushed/7ef59251-2429-44fd-ba41-b6117603506d/>, Erişim Tarihi: 15.01.2022

yayınlarının yok edileceği tehdidinde bulundu. Dönemin New York Times'ına konuşan Mahabad'lı bir Kürt liderin söyledikleri tezimin ana argümanlarından bir tanesini dillendiriyordu: “Şah Muhammed Rıza Pehlevi rejiminin kalıntıları İran liderliğinde hala aktif. Aynı propaganda ve aynı saçmalık!”¹

7

4

Humeyni ve yeni rejim gücünü konsolide ettiği oranda azınlık taleplerinin kabul şansı da günden güne azaldı. Ayaklanmalarda öne çıkan azınlık liderler ya idam edildi ya da hapse atıldı. Bazıları ise kendi soydaşlarının yaşadığı komşu ülkelere kaçarak hayatta kalabildi. Etnik ayaklanmalar arasında rejimi en çok uğraştıran Kürtlerin direnci dahi özellikle ordunun Kürt şehirlerine girmesi sonucunda 1979 yılının sonu gelmeden büyük oranda sona erdi. Aralık ayında İran'ın yeni anayasasının onaylandığı referanduma katılım oranının boykotlar sebebiyle mart ayındaki referanduma göre çok daha düşük olması¹ rejimin konsolidasyon sürecinde çok sayıda grubu küstürdüğüne önemli bir göstergesi oldu. 22 Eylül 1980'de yaklaşık sekiz yıl sürecek olan İran-Irak Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İran, etnik azınlıkların taleplerini uzun bir süre ertelemek zorunda kalacakları bir atmosfere girmiş oldu.

5

İran'ın diğer azınlıkları teker teker ayaklanırken ülkenin en büyük azınlık grubu Azerilerin tavrı farklılık arz ediyordu. İran Azerilerinin devrim sonrası rejimi inşa eden İslamcı ekiple aynı mezhebe mensup olması ve devrimin en önde gelen isimleri içinde çok sayıda Azeri mollaının da olması onları farklı bir konuma oturtuyordu. Azeriler devrime ve yeni rejime o kadar bağlıydılar ki Kürtlerle bir arada yaşadıkları bazı yerlerde rejime karşı ayaklanan Kürtlerle çatışmalara girmekten kaçınmadılar. 20 Nisan 1979'da Kürtlerin Nekede Azerilerin ise Sulduz olarak adlandırdıkları bölgede çıkan çatışmalar çok sayıda insanın hayatını kaybetmesiyle sonuçlandı.¹ Azeriler devrimin başından itibaren diğer azınlıklara kıyasla rejimin yönetim basamakları içerisinde kendilerine yer bulabiliyordu. 1981'de cumhurbaşkanı seçilen Ali Hamaney ile onun başbakanı Mir Hüseyin Musavi'nin her ikisinin de etnik Azeri olması bunun en esaslı örnekliklerinden birini oluşturmaktadır.

Rejim yanlısı yazarlar azınlıkların problemlerinin politik, ekonomik ve kültürel altyapısı olduğunu kabul etmekle birlikte; temel problemin Pehlevi rejimi döneminin yanlış uygulamaları ve İran'a düşmanlık eden yabancı güçlerin kışkırtmalarından kaynaklandığı

¹ Iran Is Said to Crush Kurd Revolt; Khomeini Bypasses Army Leaders, The New York Times Archives, August 19, 1979, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/1979/08/19/archives/iran-is-said-to-crush-kurd-revolt-khomeini-bypasses-army-leaders.html> , Erişim Tarihi: 21.02. 2022

¹ Abrahamian, a.g.e., s. 168-169.

5

¹ Allan Hassaniyan, “Non-Violent Resistance in Iranian Kurdistan After 1979”, *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, Vol: 6, No: 3, 2019, s. 105.

kanaatindedir. Fakat literatürdeki genel kanı; İslam Cumhuriyeti'nin etnik meseleler hususunda var olan problemleri daha da büyüttüğü ve İran halkının İslam kardeşliği veya Müslüman ümmet kimliği şemsiyesi altına sokulabileceği tezinin iflas ettiği noktasındadır.

Şahlık rejiminin devrilmesiyle birlikte etnik ve kültürel haklarının tanınması hususunda beklenti içine giren azınlıklar, Humeyni liderliğinde inşa edilen rejimin yeni bir otoritaryanizm formu ile ortaya çıkmasıyla birlikte faaliyetlerini durdurma ya da yeraltına indirme seçenekleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Pehlevi döneminde yaşadıkları ayrımcılıkları yaşamayacakları adil ve özgürlükçü bir sistem kuracağına inandıkları Humeyni'ye devrim sürecinde destek olan ve bedel ödeyen etnik azınlıklar, rejim nazarında kısa süre içinde 'devlet düşmanı'na ve onların hakları için mücadele eden aktivistler ise 'emperyalist güçlerin paralı çalışanları'na evrilmekten kurtulamadılar.¹

4.3. İran-İrak Savaşı ve Yeni Rejimin Konsolidasyonu

Her ne kadar başlangıcından itibaren 'İslami' bir devrim olarak görülse de aslında İran İslam Devrimi'nin ve sonrasında inşa edilen rejimin karakteri 1980-1988 yılları arasında gerçekleşen İran-İrak Savaşı ve onun beraberinde getirdiği özel şartlar altında şekillenmiştir. İran İslam Cumhuriyeti için 'savaşların anası'¹ olarak görülen bu savaşın etkileri günümüz İran'ında hayatın her alanına sirayet etmekte; dolayısıyla İran-İrak savaşı İran'ın bugününü anlamak için kritik bir önem arz etmektedir. Üzerinden 30 yıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen, ülkeyi halen bu savaşta öne çıkan, önemli vazifeler icra eden komutanlardan, askerlerden, gazilerden oluşan bir yönetici elitinin yönettiği gerçeği tezimizi doğrulamaktadır. Bir İranlının bu savaşta nerede olduğu ve neler yaptığı onun hem toplum nazarındaki statüsünü hem de devlet katında ne derece makbul olacağını belirlemeye devam etmektedir.

Savaş İran açısından topraklarına saldıran işgalci güç Irak'a karşı anavatanı savunmak zorunda kaldıkları bir 'savunma savaşı'¹ olarak görülse de sürecin 8 yıla yayılmasında İran'ın kendisinden sonra en çok Şii nüfusa sahip komşu ülkesi Irak'a devrimi ihraç etme ve Saddam rejimini sona erdirmeye çabası da etkili olmuştur. Çatışmaların başlangıç noktasını, Saddam Hüseyin'in İran'ın içinde bulunduğu nazik durumdan faydalanarak Arap nüfusun yaşadığı ve tarihsel olarak da üzerinde Irak'ın hak iddia edegeldiği petrol zengini Huzistan'ı işgal etmesi

¹ Elling, a.g.e., s. 61.

¹ Bernard Hourcade, "Nationalism and the Islamic Republic of Iran", **Constructing Nationalism in Iran: From the Qajars to the Islamic Republic**, Ed. by. Meir Litvak, Routledge, 2017, s. 219.

¹ Irak'ın İran'ı işgal ettiği hafta, İran'da her yıldönümünde Rıtsal Savunma Haftası (مقدس دفاع هفته) olarak çeşitli etkinliklerle anılır.

oluşturmuştur.

Devrim sonrası İran'da henüz hiçbir şey yerli yerine oturmamış ve yeni rejimin 'Rehine Krizi' sebebiyle başta ABD olmak üzere dünyanın birçok önemli devletiyle problemler yaşıyor olması Saddam'da bu işgalin kolaylıkla gerçekleşebileceği ve dahası herhangi bir büyük devletin müdahalesine uğramayarak yanına kâr kalacağı fikrini kuvvetlendirmiştir. Özellikle savaşın ilk 2 yılı Irak ordularının İran topraklarında hızla ilerleyip stratejik bölgeleri işgal edebilmesi ve uluslararası toplumun bu aktiviteleri kınamakta ve Irak'ı 'saldırgan' olarak tanımlamakta isteksiz olması¹ Saddam Hüseyin'in bu düşüncelerinde haklı çıktığına kanıt olarak sunulabilir.

Devrim sonrası eski rejimin kalıntılarını tasfiye etmek ve yeni kurumlar inşa etmekle meşgul olan, aynı zamanda birtakım iç çalkantılarla da uğraşan İran her ne kadar ilk başlarda hazırlıksız yakalandığı bu saldırılara karşı koymakta güçlük yaşıyorsa da çok geçmeden bu sorunları dondurarak savaşı birinci önceliği yapmış ve dengeyi sağlamıştır. 1982'de Hürremşehr'i geri alan İran sonrasında karşı atağa da geçmiştir. Fakat bu tarihten sonra, savaşın sonuna kadar süreç iki tarafın karşılıklı sonuçsuz saldırı ve tacizlerinden ibaret bir hale bürünmüştür. Neticede her iki taraf da kendini savaşın galibi ilan etse de savaşın ülkelere getirdiği maddi ve manevi yıkım ve hayatını kaybeden 1 milyondan fazla insan göz önünde bulundurulduğunda aslında bu savaşın yalnızca kaybedenleri bulunmaktadır.

Daha önce ifade edildiği üzere; her ne kadar 3 Aralık 1979 referandumu ile kabul edilen yeni anayasa ile İran'ın bir 'İslam Cumhuriyeti' olduğu tescillenmiş olsa da savaşın başladığı tarihte bu kavramın içinin nasıl doldurulacağı ve yeni rejimin ne şekilde işleyeceği hakkında devrimin bileşenleri ve farklı klikler arasındaki münazara ve mücadeleler henüz sonuçlanmış değildi. Başka bir deyişle, eğer bu savaş çıkmamış olsaydı, bugün İran'da güç mollalar elinde bu derece tekelleşmiş ve konsolide olmuş olmayabilirdi. Savaşın beraberinde olağanüstü şartlar ve dolayısıyla olağanüstü önlemler getirmesi, devrimin liberal, sosyalist ve seküler bileşenlerinin karar alma mekanizmalarından tasfiyesini kolaylaştırdı ve hızlandırdı. Bu durum, İran-Irak savaşının en önemli çıktılarından biri oldu. Bununla birlikte, 8 yıl süren savaşın başta Azeriler olmak üzere ülkenin azınlıkları ile rejim arasındaki ilişki ve Devrim Rehberi Humeyni'nin (dolayısıyla rejimin) milliyetçiliğe yaklaşımı üzerinde de kritik etkileri oldu.

Sonda söylenecek olanı başta söyleyecek olursak; savaş süresince yaşananlar iki tarafın

¹ A.e., s. 221.

da karşı taraf içinde aidiyetleri temin edilerek kendilerinden düşman saflarında beşinci kol faaliyeti göstermeleri beklenebileceğini umduğu kitlelerin tercihleri konusunda hesaplarını boşa çıkarmıştır. Savaşın fiziksel olmayan cephelerinde karşıtlıklar Sünni Irak'a¹ karşı Şii İran veya Araplara karşı Farslar olarak temellendirilmeye çalışıldıysa da günün sonunda devlet odaklı milliyetçiliğin insanları mobilize etmede Pan-Arap milliyetçiliğinden ve Şii İslami ideolojiden daha etkili olduğu ortaya çıkmıştır.¹ İran, Irak nüfusunun⁸ yarıdan fazlasını oluşturan Şii nüfustan beklediği desteği görememiş, İran'daki Arap ve Sünni azınlıklar da savaş süresince devletlerine sadık kalmayı tercih etmişlerdir.

Sahadaki bu vakıa, denklemleri değiştirmiş ve başta devrim lideri Ayetullah Humeyni olmak üzere karar alıcıların eylem ve söylemlerinde çeşitli revizyonları zorunlu hale getirmiştir. Daha önce milliyetçilik hakkında olumsuz bir yaklaşımı olan Humeyni gerektiğinde ziyadesiyle pragmatik davranarak tutumlarında değişikliğe gidebilecek esneklikte bir lider olduğunu da ispatlarcasına savaş sürecinde giderek artan tonda İran milliyetçisi bir söylemi benimsemeye başlamıştır.

Savaş başladığı sırada 78 yaşında olan Humeyni'nin o tarihe kadarki konuşmaları, vaazları, İran'da elden ele dolaşan kasetleri ve mülakatları onun milliyetçi yaklaşımı eleştirdiği, hatta İslam dünyasının en büyük sorunlarından biri olarak gördüğü ve onun yerine daha geniş bir ümmetçi söylemi tercih ettiği ifadelerle doludur. Fakat ülkeyi ve rejimi savunmak için kitleleri mobilize etmesi gereken çiçeği burnunda rejimin karşısında savaşıacağı düşmanın da esasında 'Müslüman kardeşleri' olması ümmetçi söylemi bu noktada açığa düşürmekteydi. Dolayısıyla, ülkesi yabancı bir devlet tarafından işgal edilmeye çalışılan İran halkında uyanan vatanperverlik duygularının doğru yönetilmesi bir söylem değişikliğini kaçınılmaz kılıyordu.

8 yıllık uzun çatışma sürecinde İmam Humeyni'nin bu savaşı dini terminolojiyle bir İslam-küfür savaşı olarak vasıflandırdığı açıklamaları¹ da bulunmakla birlikte, zaman içerisinde gittikçe artan düzeyde 'vatan' vurgusu yapan konuşmalar yapmıştır. Açıklamalarında 'bizim milletimiz' 'büyük İran milleti', 'aziz İran ülkesi ve asil milleti'¹ ifadelerini sıkça kullanan Humeyni, İslam ile milliyetçiliği bir potada eriten yeni bir sentezle halkın karşısına

¹ Her ne kadar Şii nüfus daha⁸fazla idiyse de gücü elinde bulunduran Baas yönetimi Sünnilik temelli bir Arap milliyetçiliği siyaseti güdüyordu.

¹ Saleh-Worrall, **a.g.e.**, s. 15.⁸

¹ Peyman Asadzade, "War and Religion: The Iran-Iraq War", **Oxford Research Encyclopedia, Politics**, 2019, s. 7.

¹ Annie Tracy Samuel, "Guarding the nation: The Iranian revolutionary guards, nationalism and the Iran-Iraq War", **Constructing Nationalism in Iran: From the Qajars to the Islamic Republic**, Ed. by. Meir Litvak, Routledge, 2017, s. 258.

çıkıymış oluyordu. Literatürde bu durumun, Humeyni'nin aslında milliyetçiliğe kategorik olarak karşı çıkmadığı, onun muhalefet ettiğı şeyin milliyetçiliğın spesifik bir formu olduğı şeklinde açıklandığı da olmuştur.¹

8

5

Humeyni'nin karşı çıktığı seküler milliyetçilik anlayışı, yeni kurulan İslami rejimin kendisini ayırıştırmaya çalıştığı ve tam karşısında bir antitez olarak konumlandığı Şah rejiminin hâkim ideolojisiydi. Şah'ın ve Batı medeniyetinin benimsediğı seküler milliyetçilik anlayışı, bir milletin diğetine karşı üstünlüğü anlayışına dayanan ve insanlar arasında ayırım yapan bölücü bir ideolojidi. Humeyni'nin milliyetçilik anlayışı ise; kişinin milletini, ülkesinin insanlarını sevmesi ve onları korumaya çalışmasına dayanıyordu. Dolayısıyla İslam'la ve yeni kurulan rejimin inşa etmeye çalıştığı İslami ideoloji ile bir tezatlık içermiyordu. Humeyni'nin şu cümleleri, sınırları İslam tarafından çizilmiş ve rejim açısından makbul olan milliyetçilik anlayışını çok güzel özetlemektedir:

“Millet mefhumunu ve kişinin vatan yolunda fedakârlık yapmasını İslam'ın temel ilkeleri ışığında kabul ediyoruz. Biz İslam'ın öğretileri içinde millet kavramını kabul ediyoruz ve o millet İran milletidir... Milliyetçiliğın sınırları İslam'ın sınırları içinde kalmaktadır ve İslam'ın kendisi milliyetçiliğı vurgular. İslam milletleri korunmalı ve muhafaza edilmelidir ve İslam milletinin müdafaası İslam dininin yükümlölükleri arasındadır.”¹

8

Daha önce de ifade edildiğı üzere, Irak ordularının İran topraklarına girmesi ile içine girilen topyekûn savaş hali, devrim sonrası ülkenin geleceğine kimlerin nasıl bir yön vereceğı üzerine dönen ideolojik tartışmaları ve mücadeleleri dondurmuş ve her kesimi vatan savunması etrafında geçici bir süreliğine de olsa birleştirmiştir. İran milli bilincinde önemli bir yeri olan Arap orduları tarafından işgal ve istila edilme travması, ülkedeki farklı fraksiyonları bunu engelleme uğrunda bir araya gelmek üzere mobilize etmeye yetmiştir.

Bu noktada tezimle özellikle ilgisi bulunan husus, başta Azeriler olmak üzere etnik azınlıkların savaşta gösterdikleri yararlılıklar ve savaş sonrası rejimden beklenti ve talepleriyle ilgilidir. En azından anayasada kendilerine tanınmış olan etnik kimliğe ve anadili kullanımına ilişkin haklarını talep eden azınlıklara karşı bir nevi ‘birlik ve beraberliğe en çok ihtiyaç duyduğumuz şu günlerde...’ tavrı uygulanmış ve bu talepler ya bastırılmış yahut görmezden gelinerek savaş sonrasına ötelenmiştir. Ülkenin fiziksel bütünlüğü ve emniyeti tehdit altında iken etnisite temelli hak ve siyasi özgürlük taleplerinin tartışılması lüks sayılmış ve İran İslam

¹ A.e.

8

5

¹ “What is the opinion of İmaın Khomeini on the issue of nationalism?”, **İslam Quest**, 2011/02/05, (Çevrimiçi) <http://www.islamquest.net/en/archive/question/fa12858> , Erişim Tarihi: 16.04.2022

Cumhuriyeti'nin ilk on yılını büyük oranda savaşın getirdiği güvenlik endişeleri şekillendirmiştir.¹

8

7

İran'ın içinde bulunduğu zor durumdan istifade ederek Walzer'in tasnifiyle bir 'haksız savaş'¹ başlatan Saddam Hüseyin rejimine (ortak düşman) karşı devletin yanında duran etnik azınlıklar ile İran devleti arasında savaş süresince belli bir yakınlaşma gerçekleşmiş, fakat aynı zamanda savaşta gösterdikleri fedakarlıklar sebebiyle azınlıkların savaş sonrası ödüllendirilme beklentileri de artmıştır.¹ Özellikle savaşta hem ciddi bedeller ödeyip hem de büyük askeri başarılarla imza atan Azerilerin beklentileri, savaş sonrası etnik temelli hak talepleri karşısında devletin izlediği politikalarla boşa çıkarılmıştır.

Şah rejimi altında talepleri şiddetle bastırıldığı için 1979 devriminin birer bileşeni olan azınlıklar, haklı olarak yeni rejimden farklı bir muamele ve pozitif yönde değişimler beklemiştir. 8 yıl süren savaş bütün başarısızlıklar ve verilip de tutulmayan vaatler için nispeten makul bir mazeret teşkil etse de taleplerini erteleyen azınlıklar savaş sonrası artık hiçbir mazereti kalmayan yeni rejimin tutumu karşısında derin bir hayal kırıklığına uğramışlardır. Örneğin, savaşın bitmesinin üzerinden on yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra, Batı Azerbaycan eyaletini ziyaret eden dönemin cumhurbaşkanı Hâtemi'ye açık bir mektup yazan Azeri akademisyen ve milletvekilleri şu soruyla tepkilerini ortaya koymuşlardır: "Nasıl oluyor da savaş zamanı ülkeyi savunurken Azeriler en önde düşmanla vuruşuyor da barış ve güvenlik zamanı bizim vatandaşlık haklarımızın üzerini toz kaplıyor?"¹

9

Mektupta imzası bulunan aydınların, medyada ve kamuoyunda hala devam eden Fars ırkçılığından ve anadilleri olan Türkçeyi okullarda çocuklarına öğretememekten dert yanmaları devrilen eski rejim ile inşa edilen yeni rejim arasında azınlık haklarına yaklaşım açısından kopuştan ziyade bir devamlılıktan söz edilebileceğini gösteren önemli bir emare olarak göze çarpmaktadır. Artum Dinç'in doktora tezinde aktardığı, İran'da yaşayan bir Azerinin kaleminden çıkan şu satırlar ise azınlıkların yaşadığı hayal kırıklığına yönelik birinci ağızdan bir şahitlik olması açısından burada zikredilmeye değerdir:

"Savaş yılları aklıma geliyor. Bir daha kardeşlik. Senin hoş lehçeli yurttaşın oluvermişim. Seninle vatan ve namusu kurtarmak için savaşa gittik, şehit olduk, esir düştük,

¹ Saleh, **a.g.e.**, s. 34.

8

7

¹ Michael Walzer, **Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations**, 5th edition, Basic Books, 2015

¹ Saleh-Worrall, **a.g.e.**, s. 17.⁸

9

¹ A. William Samii, "The Nation and Its Minorities: Ethnicity, Unity, and State Policy in Iran", **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Volume 20, Number 1&2, 2000, s. 136.

çile çektik, yüzümüze getirmedi, kan verdik ama vatan toprağının çakılını bile düşmana vermedik... Savaştan döndük... Dünkü kardeş, bugün yabancı oldu.”¹

9

4.4. İslam Devrimi’nin Yeni Doktrini: Ümmetçilik

İran İslam Devrimi sonrası kurulan yeni düzen, kendinden önceki döneme fikriyat ve fiiliyat açısından birçok noktada itiraz ve antitez geliştiren bir kadronun elinde şekillendi. Özellikle İran toplumunun muhtevasına ve onun gelecek tasavvuruna dönük projeksiyonlar noktasında Pehlevi dönemiyle taban tabana zıt bir ajandaya sahip olan yeni rejimin Fars etnik kimliği temelli milliyetçilik anlayışını aynen sürdürmesi beklenemezdi. Yeryüzündeki bütün Müslümanların ve mustazafların¹ devrimi olduğu ilan edilen İran İslam Devrimi’nin liderleri devrim sonrasında ‘ümmetçi’ olarak adlandırılabileceğimiz bir söylemi tercih etti.

Millet kavramında olduğu gibi, ümmet’in tam olarak neyi karşıladığı noktasında da bir netlik yoktur. Etimolojik olarak ‘insanlar’ yahut ‘halk’ anlamına gelen ümmet kavramı Batı dillerinde sözlük karşılığı olarak millet’e denk düşen kelimelerle karşılanmıştır. Arapçada Kuran’da kullanıldığı şekliyle dini manasını korumaya devam eden ‘millet’ kavramının, Türkçe ve Farsçada ise ‘*nation*’ kavramını karşılayacak bir mana yüklenmesi sebebiyle, ‘millet’in sınırlarını aşan ve bir dinin mensuplarının birliğini ifade eden mefhum olarak ümmet tercih edilmiştir.

Ümmeti bir nevi İslam milleti olarak gören anlayışa göre, ümmet ne lokal milli kimlikleri reddeder ne de iç ayrılıkları görmezden gelip yok etmeye çalışır.¹ Piscatori’ye göre “post-Westfalyan dönemde Batılılar ‘ümmet’i Hristiyanlar, Yahudiler yahut Hindular gibi dini bir topluluk olarak görme eğilimindedir.”¹ Fakat ziyadesiyle politik bir kavram olan ümmet’in bundan çok daha karmaşık bir anlam havuzundan beslendiği de not edilmelidir.

Bütün devrimlerde olduğu gibi İran İslam Devrimi’nin de en temel amacı devletin yapısını değiştirmek ve toplumu dönüştürmektir. Bu minvalde, Pehlevi monarşisi ile özdeşleştirdikleri seküler milliyetçilik anlayışı da rejimin hedef tahtasındaydı. Humeyni’nin doktrininde Fars milliyetçiliği seküler bir anlayıştı ve seküler olan her şey İslam’ın öğretilerine ve Allah’ın Kuran’da belirttiği ilahi plana aykırılık teşkil etmekteydi.¹ Dolayısıyla İslam dini⁹

¹ Dinç, a.g.e., s. 128.

9

1

¹ Kur’an-ı Kerim’de toplum içerisinde ezilen, küçük görülen veya kendilerini öyle hisseden ya da sayılarının azlığı ve güçsüzlükleri sebebiyle etkisiz kalan kimseler için kullanılan bir tabir

¹ Robert A. Saunders, “The ummah as nation: A reappraisal in the wake of the ‘Cartoons Affair’”, **Nations and Nationalism**, 14 (2), 2008, s. 304.

¹ Akt. A.e., s.306

9

4

¹ Saleh-Worrall, a.g.e., s. 14.⁹

5

ve onun şeriatı İran toplumunun gerçek aidiyeti olarak devletin meşruiyet kaynağı olma vasfını ele geçirmeliydi. Bu uğurda, milli kimlik yerine İslami kimlik anlayışı toplumda yerleştirilmeye çalışıldı. İmam Humeyni'ye göre zaten İran halkının devrime katılma amacı da buydu:

“İran halkı bugün İslam'ı ve İslamî yasaları canlandırmak için ayaklanmıştır. Onların ayaklanması İslam ve İran tarihinde benzeri görülmemiş çok köklü ve temel bir ayaklanmadır.”¹

Yine Humeyni'ye göre devirdikleri monarşi yönetimi, İran'ın gerçek kimliği olan İslam'a ve onun yasalarına dayanmadığı ve seküler olduğu için meşruiyetini kaybetmiş bir yönetimdi.¹ Özellikle İslam öncesi İran tarihine ve Aryan kimliğine dayalı bir ulus-devlet inşa eden Pehlevi yönetimi bu uğurda İslami kimliği ve talepleri baskılarken, devrim sonrası molla rejimi ise müfredatı gayrı İslami öğelerden temizlemek amacıyla iki yıl boyunca üniversiteleri kapatacak kadar ileri giden uygulamalarla bir önceki dönemin izlerini silmeye çalışıyordu.

Konuşmalarında sık sık milliyetçiliğin İslam'a aykırı olduğunu vurgulayan devrim liderine göre milliyetçilik Batı düşüncesinden ithal edilmişti ve İslam birliğini engellemek ve baltalamak için bir araç olarak kullanılıyordu. Başka bir ifadeyle, milliyetçilik İslam dünyasını rahatça sömürebilmek için kullanılan emperyalist bir komponun aracıydı.¹ Dolayısıyla devrimin baş düşmanı Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin inşa etmeye çalıştığı Batı kaynaklı, seküler Fars milliyetçiliği terk edilmeli; onun yerine daha kapsayıcı, daha beynelmilel ve İran'ın problemlerini çözmeye daha uygun olan ümmetçi anlayış benimsenmeliydi. Şah'ın devrilmesi son değil, bilakis idealize edilen bu ümmet birliğinin tesis edilmesinde bir ilk adım olarak görülmeliydi.¹

Özellikle devrimin ilk yıllarında, İran milli kimliğinin birer parçası olmakla birlikte kökeni İslam öncesine dayanan Nevruz ve Çeharşenbe-i Suri gibi popüler uygulamaları yasaklamaya kalkan yeni rejim, sonrasında bu yaklaşımı terk ederek, milliyetçiliği toplumdan kazımak yerine daha ziyade İslam'ı İran toplumunun temel yapıtaşlarından biri olarak yerleştirme çalışmalarına odaklanmıştır. Bu minvalde, İran Anayasası'nın 3. ve 11. Maddesinde bu ümmetçi yaklaşımın izlerine rastlamak mümkündür:

“2. maddede belirtilen hedeflere ulaşmak için İran İslam Cumhuriyeti hükümeti, tüm kaynaklarını aşağıdaki hedeflere yönlendirmekle yükümlüdür:

¹ A.e. 9

6

¹ Arshin Adib-Moghaddam, *Psycho-nationalism: Global Thought, Iranian Imaginations*, Cambridge University Press, 2017, s. 60.

¹ Zimmt, a.g.e., s. 137. 9

8

¹ A.e. 9

9

15. Bütün halk arasında İslam kardeşliğinin ... genişletilmesi ve güçlendirilmesi.

Kuran'ın kutsal ayetine göre, ('Gerçekten bu, tek bir din topluluğu olarak sizin ümmetinizdir; ben de sizin rabbinizim. Şu hâlde bana kulluk edin') tüm Müslümanlar tek bir millet oluşturur ve İran İslam Cumhuriyeti hükümeti, tüm Müslüman halkların dostluk ve birliğini geliştirmek için genel politikalarını oluşturmakla yükümlüdür ve İslam dünyasının siyasi, ekonomik ve kültürel birliğini sağlamak için sürekli çaba sarf etmelidir."² *

Kırk yıldan fazla süren bir tecrübeye sahip olan yeni rejimin idealizmi süreç içerisinde yaşananlarla birlikte eşyanın tabiatı gereği realiteyle yüzleşerek bir denge durumuna varmak durumunda kalmıştır. Bu denge durumu rejimi etnik, tarihi ve dini realiteleri harmanlayan yeni bir 'İran milliyetçiliği' sentezini benimseme noktasına getirmiştir.

Aslına bakılacak olursa, rejimin 'İslam ümmetinin birliği' söylemi henüz devrim çiçeği burnunda iken nüfusunun tamamına yakını Müslüman ve yarıdan fazlası Oniki İmamcı Şii olan Irak'ın İran'a saldırmasıyla birlikte ilk ciddi yarayı almıştı. Her ne kadar İmam Humeyni başta Arap sosyalizmi davası güden Baas Partisi ve Saddam'ı öne çıkararak bu savaşı İslam'ın küfre karşı savaşı olarak kodlamaya çalışsa da İran halkı bu savaşı iki ulus arasında gerçekleşen bir savaş olarak algıladı. Sekiz yıl boyunca halkı bu savaşa yönelik motive ve mobilize etmek durumunda kalan rejim de ister istemez daha düşük tonda da olsa milliyetçi ve vatanperver duygulara hitap etmek durumunda kaldı.

İran'da gerçekleşen halk devrimi başlarda Müslüman toplumlarda bir heyecan dalgası yaratsa da rejimin 'devrim ihracı' politikası da umulduğu derecede başarı sağlayamadı.² Özellikle Humeyni'nin monarşik yönetim anlayışını doğrudan hedef alması ve yönetimin babadan oğula geçmesinin İslam'da kesinlikle yeri olmadığını va'zetmesi halkının çoğunluğu Müslüman olan ülkelerin otoriter liderlerini İran'a karşı Irak'ı destekleme noktasında adeta bir yarışa itti. Süper güç ABD ile bölgenin güçlü devleti İsrail'i doğrudan karşısına alan İran'a karşı halkının çoğunluğu Müslüman olan devletlerin de düşman hattında hizalanması sonucu özellikle İran halkında 'İran'ın İran'dan başka dostu yoktur' düşüncesi kökleşmeye başladı.

Halktaki bu dönüşümden rejimin nasibini almaması düşünülemezdi. Dolayısıyla devletin resmi adı olan 'İran İslam Cumhuriyeti' ve devrimin birincil sloganı olan 'İstiklal, Hürriyet, İslami Cumhuriyet' (Estiqlal, Azadi, Jomhuri-ye Eslami!) ifadelerine mündemiç olan

² Constitution of Iran (İslami Republic of), **Constitute Project**, (çevrimiçi), https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989?lang=en, Erişim Tarihi: 15.03.2022

*Dünyadaki bütün anayasa metinlerini İngilizce olarak bünyesinde barındıran Constitute Project'de yer alan metin tarafimca tercüme edilerek kullanılmıştır.

² Elling, **a.g.e.**, s. 87.

din, demokrasi ve millet kavramları arasında yaşanan uzun rekabet ve çekişme sonucu yeni bir konsensüse varılması kaçınılmaz oldu.²

0

2

Aslında, daha önce de ifade edildiği üzere, devrim öncesi ve sonrasında kurulacak yeni rejimin muhtevasına bu mefhumlardan hangisinin rengini ne oranda vereceği henüz kesinleşmiş durumda değildi ve farklı fraksiyonların mücadeleleri devam ediyordu. Neticede bu mücadelelerden baskın çıkan taraf rejimin İşlami yönüne ağırlık vermeyi tercih etse de süreç içerisinde bulunduğu pozisyonu esnetmek durumunda kaldı. Özellikle Pehlevi dönemi ile özdeşleştirdikleri İşlam ncesi milli sembollere karşı katı bir tutum geliştiren molla rejimi, konsolidasyonu sağlayıp monarşinin geri dönme ihtimalini tamamen yok ettiğine kani olduktan sonra bu tutumunu yumuşatmakta bir beis görmedi.

Oluşan yeni konsensüs durumunda, pan-İşlamist idealler söylem düzeyinde yaşatılırken rejim, daha düşük tonda da olsa, Fars etnisitesi merkezli İşran milliyetçiliği realitesine de zaman içinde teslim oldu. Rasmus Elling’e göre *Humeynizm* zaten, Batı’nın seküler milliyetçiliğine karşı üretilmiş bir tür İşran milliyetçiliği formuydu: “idealistlerin umduğu gibi küresel Müslüman topluluğu ve İşlam’ın evrensel kaygılarıyla değil, nihai olarak belirli bir ulus-devlete ve onun tikel kaygılarına bağlı olan zselleştirilmiş Batı kültürüne ve siyasetine yerlici bir yanıt.”²

0

3

Özellikle devrimin karizmatik liderinin 1989’da vefatı sonrası İşran halkının rejime olan bağlılığını ve sadakatini korumak amacıyla Ali Hamaney ve Haşimi Rafsancani gibi yeni dönemin aktörleri milliyetçi söylemlere konuşmalarında daha fazla yer vermeye başladılar. Savaş esnasında filizlenen bu milliyetçi realite, savaş sonrasında ülkenin yeniden imarı için girişilen İnşa Cihadı (Cihad-ı Sazendegi) bağlamında İşran halkının mobilizasyonu için tercih edilen söylemlerde de kendini fazlasıyla göstermiştir. Sekiz yıl süren yıkıcı savaş ve sonrasında Humeyni’nin ölümü pan-İşlamist romantizmi aşındırmış, yerine İşran milliyetçiliğiyle barışık bir realizmi ikame etmiştir.

Devrimin lideri, devrim sonrası kurulacak yeni rejimin hem teorisyenini hem baş uygulayıcısı olan Humeyni’ye göre, devrim İşlam adına yapılmıştır ve İşran devleti bir İşlam cumhuriyeti olacaktır. İşran’daki, hatta bütün dünyadaki, Müslümanların kardeşler olduğunu ve birbirlerine eşit olduklarını savunan ümmetçi yaklaşımı benimseyen yeni rejimin tezi, İşran halkının kolektif kimliğinin kaynağının İşlam olduğu ve İşran halkının İşlam ümmetinin bir

² Hourcade, **a.g.e.**, s. 218.

0

2

² Elling, **a.g.e.**, s. 88.

0

3

parçası olduğudur:

“Her zaman söylediğim gibi, İslam'da ırk, dil, etnik köken, coğrafya önemli değildir. Sünni olsun, Şii olsun tüm Müslümanlar İslami yönetimde kardeş ve eşittir. İslam'a karşı çıkanların bir kısmı halkı Kürtler, Araplar, Beluçlar, Farslar ve Türkler olarak bölmek istiyorlar. İslam'da Kürt, Türk, Fars, Beluç, Lur, Türkmen diye bir mesele olmadığını her fırsatta ifade ettim. İslam herkes içindir ve İslam Cumhuriyeti herkese İslami adalete göre davranacaktır.”²

Bu tez temelde İslam ortak paydasının kapsayıcılığı ve kuşatıcılığı varsayımı üzerine bina edilse de uygulamada sahadaki etnik realiteleri görmezden gelen ve dışlayan pratikler şeklinde tezahür etmiştir. Devrim sonrası İran anayasasının 19. Maddesi tüm vatandaşlar için eşit hakları temin ederken, 2. ve 3. maddeler her türlü baskı ve ayrımcılığı ortadan kaldırmayı ve herkesin kendi siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel kaderini belirleme hakkını sağlamayı vaat etmektedir.² Bununla birlikte İran'daki etnik ve dini azınlıkların en temel hakları, anayasal güvencelere rağmen, ihlal edilebilmektedir. Dolayısıyla devrim sonrası İran'da ‘hepimiz din kardeşiyiz ve eşitiz’ demekle bir anda insanların eşit olamayacağı bir kez daha gözler önüne serilmiş bulunmaktadır. Devlet aklına ve toplumun kılcallarına sirayet eden Fars kimliğini önceleyen anlayış tek başına ümmetçi söylemle izale edilememektedir. Ayrıca Anayasa'da bu haklara yer verilmesine rağmen uygulamada hakların kullanılmasına yönelik icrai adımların atılmaması molla rejiminin eylem-söylem uyumsuzluğunun çok sayıda örnekliğinden birini oluşturmaktadır.

Yeni rejimin söylemlerine ve anayasa metniyle teminat altına alınan haklara güvenerek etnisite temelli taleplerle harekete geçen azınlıklar devlet tarafından rejime ve ümmetin birliğine ihanetle suçlanarak hayal kırıklığına uğratılmışlardır. Emperyalistlerin en önde gelen amaçlarından birinin toplulukları ulus-devletlere bölerek ümmetin vahdetini parçalamak olduğunu düşünen Humeyni'ye göre haklarını talep eden bu insanlar ya kökü dışarıda olan ya da istemeden de olsa emperyalistlerin oyunlarına alet olan zavallılardı.

Rejimin önde gelen isimleri her ne kadar sürekli İslam birliğinden ve ümmetten bahsetseler de esasında kurdukları sistem İslam'ın Oniki İmamcı Şii yorumuna dayanıyordu. Dolayısıyla çoğunluğu Sünni olan Kürt, Arap ve Beluç azınlıkların tatmin olabilmesi için yalnızca ümmetçi söylemin yeterli olması zaten beklenemezdi. Dahası, hâkim unsur olan Farslarla aynı inancı paylaşan Azeriler için de etnik ve kültürel haklarını talep etmenin ümmet

² Saleh, a.g.e., s. 31.

0

4

² İran Anayasası bu teminatlarla birlikte, baştan aşağı Oniki İmamcı Şii anlayışın doktrinine göre dizayn edilmiştir.

olmakla çelişen bir durum olarak algılanmadığı süreç içerisinde ortaya çıkmış oldu.

Rejimin azınlıklardan beklentisi, İslam Devrimi'nin onların haklarını zaten tesis eden bir anlayışı içerdiğini ve İslam'a göre hangi etnik kökenden gelirse gelsin bütün Müslümanların birbirine eşit olduğu tezlerini kabul etmeleriydi. İmam Humeyni ise 'azınlık' ifadesine dahi itiraz eden eşitlikçi bir söylem tutturmuştu:

“Bazen Kürtler, Lurlar, Türkler, Persler, Beluclar vb. gibi insanları ifade etmek için azınlık kelimesi kullanılıyor. Bu insanlara azınlık denilmemelidir, çünkü bu terim, kardeşler arasında bir fark olduğunu varsaymaktadır. İslam'da böyle bir farklılığın yeri yoktur.”²

Bütün bu eşitlik söylemleri, özellikle büyük bir iştiaqla devrime katılan ve bedel ödeyen azınlıkların yeni rejimden beklentilerini artırmıştı. Fakat uygulamada İslam cumhuriyetinin azınlıkların haklarını tanıma ve temin etme noktasında Pehlevi monarşisinden o kadar da farklı olmadığı ortaya çıktı. Önceki dönemde etnik azınlıklardan Fars etnik kimliğini temel alan seküler İran milliyetçiliği şemsiyesi altında kendilerine yer bulmaları ve farklılıklarını ortaya koymamaları beklenirken, yeni rejim ise İran halkını İslam ümmetini oluşturan homojen bir topluluk olarak tahayyül ederek benzer bir sonuca ulaşıyordu.² Bu da etnik azınlıkların hak talepleri karşısında Pehlevi dönemi ile İslam cumhuriyeti arasında kopuştan ziyade bir devamlılık olduğu tezini kuvvetlendiren bir durum oluştuyordu.

İran'ın ümmetçi söyleminin gerçekten söylem düzeyinde kaldığı ve uygulamada sadece pragmatik olarak değerlendirilebileceği durumlarda kendisini gösterdiğine yönelik en çarpıcı örnek rejimin Azerbaycan Cumhuriyeti ile olan ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. Sovyetler Birliği dağılma sürecine girdikten sonra 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hem İran'ın sınır komşusu olması hem de nüfusunun çoğunluğu Oniki İmamcı Şii inanışta olması hasebiyle İran'ın bu devletle nasıl bir ilişki kuracağı merak konusu oldu. Nüfusunun yaklaşık üçte biri Azerilerden oluşan İran'da molla rejiminin özellikle Dağlık Karabağ Savaşı esnasında kendi dindaşları yerine Ermenistan'ın tarafını tutması Pehlevi döneminden azınlıklara yönelik şüpheli yaklaşımın tevarüs edildiğini örnekleyen şaşırtıcı bir gelişme oldu.

Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki gelişmelerin, sınırın hemen öbür tarafında yaşayan Azeriler arasında heyecana yol açması, onların İran devletine karşı hak taleplerinde daha

² Akt. Touraj Atabaki, “Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges”, *Iranian Studies*, Mar., 2005, Vol. 38, No. 1, s. 38.

² Grebennikov, a.g.e., s. 67. ⁰

cüretkâr olması, hatta daha da kötüsü İran Azerilerinin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne katılmak istemesi gibi ihtimaller rejimi Ermenistan'a destek vermeye yöneltti. Bu destek aslında ümmetçi paradigmanın da İran açısından iflasına işaret ediyordu.

2020 yılında gerçekleşen ve Azerbaycan'ın daha önce kaybettiği toprakların çoğunu geri aldığı ikinci Dağlık Karabağ Savaşı esnasında İranlı Azerilerin sokaklara dökülüp Azerbaycan Cumhuriyeti lehine gösteriler yapması ve kendi devletlerini Azerbaycan'ı desteklemeye davet etmesi karşısında İran rejimi ilk savaştaki pozisyonunu koruyamadı ve Ermenistan'dan işgal ettiği toprakları terk etmesini istemek zorunda kaldı.² Dolayısıyla geride bırakılan kırk yıllık molla rejimi tecrübesi sonrası İran halkının rejimin eylem-söylem tutarsızlıklarının farkında olduğunu söyleyebiliriz.

4.5. Humeyni'nin Milliyetçilik Anlayışı

İran İslam Devriminin tartışmasız lideri, manevi önderi, kırk yılı geride bırakan nevi şahsına münhasır rejimin kurucusu ve velayet-i fakih ilkesinin teorisyeni olan İmam Humeyni'nin herhangi bir konudaki yaklaşımı ve söylemleri; ölümünün üzerinden otuz yıldan fazla geçmiş olmasına rağmen hala günümüz İran'ını anlamak noktasında en muteber referans kaynaklarından biri olma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla bu tezin bağlamında onun milliyetçilik, etnisite, azınlık hakları vb. hususlardaki görüşleri ayrı bir başlık altında incelenmeyi hak etmektedir.

İran'ın Fars kökenli ilk lideri olan² Humeyni'nin milliyetçilik hakkındaki tutumuna⁰ dair literatürde farklı yaklaşımlara rastlamak mümkün olmakla birlikte devletin resmî web sitesinde 'İmam Humeyni'nin milliyetçilik nasyonalizm hakkındaki yaklaşımı nedir?' sorusuna verilen cevap bu husustaki genel kabulün güzel bir özeti niteliğindedir:

“Milliyetçilik, ulusal ve ırksal birimlerin üstünlüğüne dayanır. Coğrafi sınırlara dayalı milliyetçilik, insan toplumunu ırk, dil, tarih ve siyasi rejim gibi etkenlere bağlı olarak sınırlı ve bağımsız birimlere ayırır. Ulusal bir birime mensup bireyleri, bu birimin ötesindeki herkesi yabancı olarak kabul etmeye ikna eder. Çoğu zaman birbirlerine düşmandırlar. İmam Humeyni, ırk ayrımcılığının sebebi olan bu milliyetçilik anlayışına, bu tür bir düşüncenin dinin emirlerine aykırı olması nedeniyle karşı çıkmıştır... İmam Humeyni, İslam'ın gölgesinde kaldığı sürece milliyetçiliği kabul eder.”²

² Mustafa Melih Ahışahı, “İran lideri Hamaney'in Uluslararası İlişkiler Danışmanı Velayeti: Ermenistan işgal ettiği toprakları terk etmelidir”, **Anadolu Ajansı**, 06.10.2020, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/iran-lideri-hamaneynin-uluslararasi-iliskiler-danismani-velayeti-ermenistan-iskal-ettigi-topraklari-terk-etmelidir/1996870> , Erişim Tarihi: 03.01.2022

² Hourcade, **a.g.e.**, s. 224.

² Akt. Grinberg, **a.g.e.**, s. 209!

Özellikle devrimin hemen sonrası yaptığı pek çok konuşmada Humeyni milliyetçiliği yeren ifadelerde bulunmuş ve onu sömürgecilerin İslam ümmetini birbirine düşürmek için icat ettiği bir kötülük olarak görmüştür. İmam Humeyni kişinin milliyetiyle övünmede aşırıya kaçmasını eleştirmiş ve İran'ın İslam öncesi kültürünün benimsenerek milli kimliğin bir parçası haline getirilmesine şiddetle karşı çıkmıştır:

“İslamiyet'ten önce, şimdi Hak Dinimizle şereflenen bu topraklar, cehalet ve zulüm yüzünden çok acı çekti. O geçmişte yüceltmeye değer hiçbir şey yoktur. Milliyetçilik, demokrasi ve benzeri şeylerden bahsedenlerin tüm zehirli kalemlerini kıracağız.”²

Milliyetçiliğin Müslüman toplumlar arasında nefret ve düşmanlık tohumları ekerek onları zayıflattığını, dolayısıyla ümmetin bölünüp parçalanmasına sebep olan bu yaklaşımın Müslümanların çıkarlarına aykırı olduğunu savunan Humeyni'ye göre milliyetçiliğin İslam topraklarında yayılmasında emperyalistlerin parmağı vardır. Azınlık meselesinde de Humeyni'nin açıklamaları meseleyi iç dinamiklerden ziyade dış kaynaklı okuduğunu göstermektedir:

“Farklı dilleri konuşan Müslümanlar arasında Araplık-Farslık gibi hiçbir fark yoktur. Bu tür sorunların Müslüman ülkelerin birlik olmasını istemeyenler tarafından yaratılmış olması kuvvetle muhtemeldir.”²

İran'daki belli halkların ‘azınlık’ olarak etiketlenmesine açık bir şekilde muhalefet eden Humeyni'ye göre azınlık meseleleri hem İran'ı hem İslam'ı hedef alan ‘politik olarak araçsallaştırılmış silahlar’dan² ibaretti. Henüz devrim ilk yıllarında iken etnik temelli taleplerle ayaklanan Kürtlere karşı İmam Humeyni'nin takındığı tavır ve izlediği politikalar sonraki yıllarda ve kendisi öldükten sonra çıkan benzeri olaylarda rejimin takip edeceği yolu işaret eden zincirin ilk halkasını oluşturmaktaydı. 1979'da Kürdistan halkına hitaben yaptığı konuşmada, İslam'ın düşmanı ilan ettiği küçük bir ateist grup tarafından kışkırtıldığını düşündüğü ayaklanmaların arkasındaki etnik talepleri ‘ırkçı’ olarak nitelendiriyordu.² Irkçılığı ciddi bir tehlike olarak gören Humeyni'ye göre İslam ırkçılığı yok etmek üzere gelmişti. İslam'ın ırk diye bir meselesi olmadığını ve İslam tarihinde farklı dili konuşan iki Müslüman arasında hiçbir ayırım yapılmadığını savunan Humeyni'ye göre İslam etnik gruplar veya ırklar arasındaki eşitsizlikleri ortadan kaldıracaktı.

² Akt. Saleh-Worrall, **a.g.e.**, s. 14.

² Akt. Atabaki, **a.g.e.**, s. 38.

² Elling, **a.g.e.**, s. 92

² **A.e.** s. 93.

1

2

3

4

Devrim sonrası inşa edilen yeni rejimin meşruiyetini, birçok hususta kendini Pehlevi rejiminin antitezini savunan kişi olarak konumlandırarak pekiştirmeye çalışan Humeyni, bir yandan seküler milliyetçiliği Pehlevi dönemiyle özdeşleştirerek kriminalize ederken öbür taraftan İran'daki etnik azınlıkların ayaklanmalarını da yozlaşmış şahların hatalı politikalarının bir sonucu olarak nitelendiriyordu. Rıza Şah döneminde uygulanan; Farsçaya ve Fars kimliğine aşırı vurgu yapılması, diğer dillerin kullanımının kısıtlanması, devletin tek tipleştirme politikaları ve azınlıkların ekonomik açıdan dışlanması gibi hatalı uygulamalar azınlık halklarını etno-milliyetçiliğin kucağına itmişti. Dolayısıyla halihazırda etnik azınlıkların yaşadığı sıkıntılar İran toplumuna ve devletine içkin sistemsel bir ayrımcılıktan değil, tamamıyla Pehlevi döneminin ve ırkçı Şahların yanlış politikalarının sonucuydu.²

Bununla birlikte literatürde, Humeyni'nin İran'daki etnik azınlıkların varlığını reddettiği iddiasına karşı çıkanlar da bulunmaktadır. Bu görüşe göre Humeyni; etnik kimliği reddedilmesi gereken bir şey olarak değil, daha ziyade insanın tekâmül yolunda uğradığı bir çıkış noktası yahut bir ara seviye olarak görmektedir. Yolun sonunda İslami kimlik, etnisite gibi diğer kimliklerin mevcudiyetini geçersiz kılacaktır.²

Dolayısıyla, Humeyni aslında etnik realiteyi reddetmiyor, görmezden gelmiyordu. Onun inşa etmeye çalıştığı, etnik kimliklerin üstünde bir milli kimlik tanıımıydı. İran için meşru olan tek kimlik İslami kimlikti. Aynı şekilde milliyetçiliğe karşı tutumu da onun bazı özelliklerinin İslam'ın aleyhine gelişebileceği -örneğin iki Müslüman millet arasında düşmanlık yaratabileceği- kabulünden kaynaklanıyordu.²

İmam Humeyni ve takipçileri bu yaklaşımları sebebiyle devrimin ilk günlerinden bugüne seküler milliyetçi muhalefet tarafından İran'ın milli menfaatlerini İslamcı bir ajandaya kurban etmekle eleştirilmektedir. Ayetullah Humeyni'nin sadece milliyetçi ideolojiye değil, bizatihi ulus fikrine dahi karşı olduğunu ileri süren bu çevrelere göre o, Arap kültürünü İran kültürüne tercih eden bir anti-milliyetçidir.² Dahası Humeyni'nin çizdiği yolda ilerleyen İslam Cumhuriyeti rejimi İran'ın etnik, linguistik, dinsel ve kültürel çeşitliliğini bir zenginlik olarak değil, aksine bir güvenlik tehdidi unsuru olarak algılamakta ve asimilasyon politikalarına Pehlevi rejiminin bıraktığı yerden devam etmektedir.

² A.e., s. 94. 1
² Elling, a.y. 1
² Grinberg, a.g.e., s. 208. 1
² Elling, a.g.e., s. 91. 1

5
6
7
8

4.6. İslam Cumhuriyeti Anayasası ve Azınlık Hakları

Bir ülkenin anayasası yalnızca o ülkenin temel yasası olmakla kalmaz; anayasalar aynı zamanda o ülkenin ruhunu, vatandaşlarının ülkelerini ve heyecanlarını, erişmek istedikleri medeniyet seviyesini de içinde barındıran ve bir nevi tarihe kayıt düşülen manifesto metinleridir. İçinde bulunduğumuz modern devlet düzeninde anayasaya sahip olmak yazılı olmayan bir kurucu unsur mesabesindedir.

Anayasa, bağımsız bir devletin dışındaki aktörlere kendisini tanııtma aracı olan bir kimlik beyanıdır. Dolayısıyla, doğru okunduğunda, bir ülkenin anayasası dışarıdan bakan gözler için o ülkeye dair çok kıymetli bilgiler içerir. Fakat pek tabii ki yalnızca anayasasına bakılarak bir ülke hakkında edinilen bilgiler, çoğu zaman eksik kalacak, zaman zaman da ortaya yanlış bir fotoğrafın çıkmasına dahi sebep olacaktır. Eğer anayasa ruh ise, o ruha giydirilen beden hükmünde olan yasalar, yönetmelikler ve daha da önemlisi anayasanın ve yasaların uygulamadaki karşılığı birlikte değerlendirildiğinde ulaşılan sonuç çok daha geçerli ve güvenilir olacaktır.

Halkoylamasında %98,2 gibi benzersiz bir oranla kabul edilerek 3 Aralık 1979'da resmen yürürlüğe giren İran İslam Cumhuriyeti anayasası, halihazırda dünyadaki anayasalar içerisinde en uzun başlangıç bölümüne sahip olma özelliğini haizdir.² Başlangıç metinleri genel olarak anayasa metnine dâhil kabul edilir ve anayasa maddelerinin yorumlanmasında da sık sık kendisine atıf yapılan önemli bir kısımdır. Başlangıç kısımları çoğunlukla soyut ifadeler içerdiği için ve bu durumun kanun koyucu ve uygulayıcıları için çeşitli mahzurlar doğurabileceği göz önünde bulundurularak, genel olarak kısa tutulmuştur. İran Anayasası'nın başlangıç bölümünün bu genel teamülün epey dışında kalması dikkat çekicidir.

Humeyni'nin önderliğindeki İslam Devrimi'ni ve onu hazırlayan şartların bir serencamını veren Başlangıç bölümü, başta velayet-i fakih olmak üzere devrimin temel ilkelerini tek tek vurgulayarak açıklamaktadır. Süreçte birincil rol üstlenen ve nihai karar mercii olan İmam Humeyni başta olmak üzere anayasa yazıcılar 'Büyük Şeytan' olarak gördükleri Amerika Birleşik Devletleri'ni dahi metinde² unutmayacak kadar detaylı bir başlangıç bölümü kaleme alarak işlerini şansa bırakmamışlardır.

² İngilizce tercümesi 3073 kelimedenden oluşmaktadır.

² Constitution of Iran (İslamiç Republic of), **Constitute Project**, (çevrimiçi), https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989?lang=en , Erişim Tarihi: 15.03.2022

1989’da henüz Humeyni hayatta iken birtakım değişikliklere uğrayan ve o günden bugüne aynı şekilde korunan İran Anayasası, ülkeyi Oniki İmamcı Caferi Şii mezhebini resmi din kabul eden bir İslam cumhuriyeti olarak ilan etmektedir. Yüce Rehber’in mutlak otoritesine ve yol göstericiliğine dayanan velayet-i fakih sistemine dayalı teokratik bir yönetim sistemi öngörmektedir. Anayasa hem tanınmış dini azınlıklar hem de etnik azınlıklar için bazı temel korumalar sağlar ve ayrımcılık yapmama garantileri içerir. Ancak, belirtilen haklar kapsamlı olmaktan uzaktır ve aşağıda detaylı olarak izah edileceği üzere, Anayasanın bizzat kendisinde yer alan sınırlamalarla önemli şekillerde sınırlandırılmıştır. Aslında bu sınırlamalara rağmen İran anayasası, dini ve etnik azınlıkların ve haklarının korunması noktasında oldukça detaylı ve net bir metindir. Fakat uygulama noktasında ciddi sıkıntılar bulunmaktadır.

İran Anayasası ve etnik-dini azınlıklara tanınan haklar mevzubahis olduğunda, ilk olarak belirtilmesi gereken, İran İslam Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren doğasında ve bütün yapılarında Şii-Caferi mezhebinin ve öğretilerinin başat faktör olarak yer aldığı gerçeğidir. Başka bir deyişle, bu ideolojik tercih tabiatı itibariyle çoğulculuğa ve farklılıklara fazla hareket alanı bırakmamaktadır.

Her ne kadar devrim rehberi Humeyni birçok konuşmasında gerçekleştirdikleri devrimin bir İslam devrimi mahiyetinde bütün Müslümanların ve ‘mustazaf’ların ortak devrimi olduğundan bahsederek ümmetin birliği temasını vurgulasa da İran anayasası birçok noktada Sünnileri hatta diğer Şii mezheplerin takipçilerini sistemin dışına iten maddeler içermektedir. Anayasanın 12. Maddesi İran’ın resmi mezhebinin On İki İmamcı Caferi mezhebi olduğunu ve bunun sonsuza kadar değiştirilemeyeceğini kayıt altına almıştır. 115. Madde, velayet-i fakih ilkesi uyarınca ülkedeki en üst makamı haiz olan dini liderden sonraki en önemli koltuk olan başkanlığı, yalnızca resmi mezhebin takipçisi olan erkek İran vatandaşlarına layık görmektedir. 121. Maddede ifadesini bulan yemin metninde başkan ülkenin resmi dinini/mezhebini koruyacağı üzerine yemin ettirerek bu hususa verilen önemi perçinlemiştir.

Anayasanın 13. Maddesi yalnızca Zerdüş, Hristiyan ve Yahudi İranlıları dini azınlık olarak tanıdığını ifade ederek, onların dini eğitim ve ritüellerinde serbest olduklarını belirtmiştir. 1979 Anayasası bu tanınmış dini azınlıklara 1906 Anayasasınca Meclis’te tahsis edilen beş sandalyeyi de aynı şekilde 64. Madde ile korumuştur.² 13. Maddenin ifadesinden de anlaşıldığı üzere, Anayasa bunların dışında kalan dini azınlıkları tanımamakta, dolayısıyla

² Saleh, a.g.e., s. 30.

onların herhangi bir hak ve özgürlüğünü de garanti altına almamaktadır.

Her ne kadar teoride ‘tüm Müslümanların eşit kardeşler olması’ hasebiyle dini azınlık kategorisinde değerlendirilmiyorsa da İran’ın Sünni vatandaşlarının pratikte ülkenin en büyük dini azınlık grubunu olduğunu söyleyebiliriz.² Anayasa metninde toplamda iki yüzden fazla kez geçen ‘İslam’ ve ‘Müslüman’ kelimelerinin çoğu kez Sünnileri, hatta Caferi mezhebi dışında kalan Şiileri dahi kapsamadığı, metnin kritik yerlerinde resmi mezhebe verilen referanslarla da sabit olan bir gerçektir. Ne dini azınlık sayılan ne de ana akım çoğunluğa dâhil edilen İran’ın Sünni vatandaşları, bu ikircikli pozisyonun sıkıntılarını günlük hayatlarında tecrübe etmeye devam etmektedir.

Buraya kadar değerlendirilen maddeler; hem İran Anayasası’nın temelden nasıl bir ideolojik tercihler manzumesiyle örülmüş olduğunu göstermek hem de dini azınlıkları ilgilendiren başlıklar üzerinden anayasanın ayrımcı tabiatını örneklendirmek üzere zikredildi. Fakat çalışmamda üzerine odaklandığım grup olan İran Azerilerinin kahir ekseriyeti resmi mezhep olan Caferi ekolünün takipçisi olduğundan, anayasanın etnik azınlıklara yönelik maddeleri daha yakın ilgimizi hak etmektedir.

Anayasanın 15. Maddesi Farsçayı İran’ın tek resmi dili olarak belirlemekte ve resmî belgeler, yazışmalar ve metinler ile ders kitaplarının bu dilde olacağını şart koşturmaktadır. Azınlıklar anayasal olarak kendi dilleriyle basın-yayın faaliyetlerini sürdürebilir ve okullarda zorunlu Farsça eğitimi ile birlikte kendi edebiyatlarını kendi dillerinde yapmakta serbesttirler. Fakat “bu maddenin ifade şekli aslında Farsça dışındaki dillerin kullanılabileceği alanları kısıtlamakta ve dilsel azınlıklara mensup çocukların ana dillerinde eğitim görme hakkını garanti etmemektedir.”²

16. Madde, Kuran’ın ve İslami literatürün dili olması ve dahi Farsçanın da bu dille arasındaki yoğun etkileşimi sebep göstererek Arapçanın öğretilmesine ayrı bir başlık açmış ve bu hususa verilen önemi vurgulamıştır. Fakat Arapçaya verilen bu statü, İran nüfusunun çok küçük bir bölümünün anadili olan bir etnik azınlığın diline gösterilen saygıdan ziyade, rejimin selameti için İran İslam Cumhuriyeti’nin temel referans metinleri ile İran vatandaşları arasında kurulacak ünsiyet bağını temin için yapılmış bir hamle olarak yorumlanmalıdır. Azeriler,

² Kamal-Gamshad, a.g.e., s. 3.

² “Rights Denied: Violations against ethnic and religious minorities in Iran”, **Minority Rights Group International**-Centre for Supporters of Human Rights, March 2018, s. 9. (Çevrimiçi)

<https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2018/03/Rights-Denied-Violations-against-ethnic-and-religious-minorities-in-Iran.pdf> , Erişim Tarihi: 01.04.2022

Beluclar, Krtler ve diğr etnik azınlıklar kendi dillerinin İran'da Arapçaya göre çok daha dezavantajlı bir pozisyonda olduğunu düşünmektedir.

Başta da değinildiğı üzere anayasa ve yasa metinleri çok önemli göstergeler olmakla birlikte, onların öngördüğü haklar ve özgürlükler esas kıymetini kendini günlük hayatın içine sızan uygulamalarda bulur:

“Bu anayasal hükümlerin etnik nüfus için günlük hayatın gerçekliğı üzerinde çok az etkisi vardır. Etnik ve azınlık gruplarının siyasi ve ekonomik durumu için olumlu yansımaları oldukça kısıtlıdır. Devlet, azınlık hakları pahasına da olsa Fars kimliğı çizgisinde milli birlik siyasetini sürdürmektedir. İyi bir yasa, gerçekten gereğince uygulanmadıkça yeterli değildir.”²

Uygulamaya bakacak olursak; etnik azınlıkların kendi dillerini yalnızca özel alanlarında kullanabildiğini, Farsçanın kamusal alanı tamamen kapsadığını ve kapattığını görürüz. Anayasa azınlık dillerinin öğretimini tamamen azınlıkların kendi inisiyatifine bırakıp bu hususta devlete herhangi görev biçmediğı gibi, azınlıkların bu minvaldeki çabalarının da devlet tarafından kasıtlı bir şekilde kısıtlanmaya ve baskı altında tutulmaya çalışıldığını da azınlık mensuplarınca çok kez rapor edilmiştir.²

Özellikle Fars milliyetçileri tarafından dillendirilen fakat ana akım medyada ve devlet kademelerinde de benimsenen ‘azınlık dillerinin çoğunun Farsçanın çeşitli lehçeleri yahut bozulmuş versiyonları olduğu’ yaklaşımı, anayasanın 15. Maddesi ile güvence altına alınan hakların uygulamada bir nevi direnişle karşılaşmasının da zeminini hazırlayan önemli bir faktördür. Son olarak; diğr bölümlerde de bahsedildiğı üzere, anayasal teminatlara rağmen, etnik temelli en ufak bir talep dahi İran'ın yönetici elitleri tarafından İran'ın birliğini ve bütünlüğünü tehlikeye düşürebilecek ‘ayrılıkçı’ bir talep olarak etiketlenerek bertaraf edilebilmekte ve ne yazık ki bu talepler demokratik bir olgunlukla karşılanamamaktadır.

4.7. İslam Cumhuriyeti Rejiminin Azınlık Politikaları

Elli yılı aşan Pehlevi iktidarı döneminde dilleri ve kimlikleri yok sayılarak asimilasyona tabi tutulan, hayatın her alanında çeşitli ayrımcılıklara maruz bırakılan ve şiddet uygulanan etnik azınlıkların büyük bir şevkle devirdikleri Şah'ın yerine gelen İmam'dan beklentileri büyüktü. Kimliklerinin üzerindeki baskının kaldırılmasını, yerel yönetimlerin güçlendirilmesini ve anadil haklarının tanınmasını istiyorlardı. Fakat ne yazık ki devrimin

² Saleh, a.g.e., s. 64.

² Souleimanov-Kraus, a.g.e., ş. 14.

hemen akabindeki kısa süreli rahatlama haricinde yeni rejim bu beklentileri karşılamaktan oldukça uzak kaldı. Ülke nüfusunun yarıdan azını oluşturan etnik Farsların kimliğini İran kimliği ile eşdeğer tutan yaklaşım küçük makyajlarla aynen devam etti.² 1979'dan bu yana nüfus sayımlarında bir kez bile insanların etnik kökenine dair veri toplamayan veya ilan etmeyen rejim, milli güvenliğe tehdit olarak algıladığı etnik çoğulluğa karşı bir kısmı Pehlevi döneminden kalma bir kısmı ise nevezat çok sayıda stratejiyi devreye soktu.

İran'daki etnik azınlıkların önemli bir bölümünün sınır bölgelerde yaşaması ve sınırın öbür tarafında o azınlıkla aynı dili konuşan soydaşlarının bulunması İran devletinin meseleye güvenlik perspektifiyle yaklaşmasını beraberinde getirdi. Dolayısıyla İslam cumhuriyeti döneminde de azınlıkların baskı altında tutulması siyasetine devam edildi. Etnik temelli yahut yerel bir talebini dile getiren azınlık mensupları her daim devlet tarafından ayrılıkçı, hain yahut yabancı devletlerin paralı askerleri olma suçlamalarıyla karşı karşıya kalmakta, İran devletine olan bağlılıklarına kuşkuyla yaklaşılmakta ve kendilerinden sadakatlerini ispatlamaları beklenmektedir. Elinde idam cezası gibi bir imkân da bulunan rejim, diğer şiddet enstrümanlarının yanı sıra bu seçeneği de etnik azınlıklara karşı kullanmaktan çekinmemektedir.²

Esasında yeni rejim, eski rejimin azınlıklara bir iç güvenlik meselesi olarak yaklaşan asimilasyoncu politikasını devralmış, dahası üzerine dini bir söylem eklemleyerek bu politikaları meşrulaştırabileceği yeni bir cephe de kazanmıştır. Azınlıkların haklı taleplerini karşılamak yerine çeşitli yöntemlerle bu taleplerden kaçınan İslam cumhuriyeti rejimi bu konu söz konusu olduğunda esnek ve pragmatik davranarak gerekli gördüğünde ideolojik pozisyonunda dahi değişiklikler yapabilmektedir. Dinin toplum üzerindeki etkisinin azalmaya başladığı 21. yüzyılda rejim elitleri milliyetçi bir söylemi her geçen gün artan oranda benimsemeye başlamış, hatta İran'ın İslam öncesi tarihini dahi sahiplenilen bir tutum içine girebilmiştir.²

Pehlevilerin bilinçli politikaları neticesinde ekonomik ve gelişmişlik düzeyi olarak ülke ortalamasının oldukça altında kalan etnik azınlıkların yaşadığı bölgeler İslam cumhuriyeti

² Asgharzadeh, a.g.e., s. 141.²

² **Amnesty International**, İran 2021 Report, (çevrimiçi) <https://www.amnesty.org/en/location/middle-east-and-north-africa/iran/report-iran/> Erişim Tarihi: 13.03.2022

² Mohammad Ayatollahi Tabâar, "As Islamism Fades, Iran Goes Nationalist", **The New York Times**, 03.04.2019, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2019/04/03/opinion/iran-trump-sanctions.html?smid=url-share> Erişim Tarihi: 17.03.2022

döneminde de bu durumdan muzdarip olmaya devam etmiştir.² Dolayısıyla yeni rejim 3ya eski politikaları aynen devam ettirmiş, ya da en azından bu politikaların etkilerini gidermek için herhangi bir 3çaba içinde olmamıştır. Rejimin gerek anadilde eğitime fırsat vermemesi gerekse diğer ayrımcı politikaları sebebiyle azınlık mensupları kendilerine daha iyi iş imkanları ve daha iyi bir gelir düzeyi sağlayacak olan nitelikli eğitim imkanından da mahrum kalmaktadır.² Etnik aidiyet bilinci olan azınlıklar rejimin bu taktiklerle ekonomik imkanlara erişimlerini bilinçli olarak kısıtladığını düşünmektedir. Onlara göre rejim azınlıkların her daim ekonomik olarak temel ihtiyaçlarını temin etmekle meşgul olmasını² ve etnik temelli hakları talep etmenin yalnızca küçük bir azınlığın lüksü olarak kalmasını hedeflemektedir.

Rejimin azınlıklara karşı uyguladığı yöntemlerden bir tanesi de diğerine karşı önyargısı olan azınlık toplulukları birbirine karşı kışkırtmadır. Bunun en bilinen örneği Kürtlerle Azeriler arasında yaşanan toplumsal gerginliklerdir. İslam Cumhuriyeti rejimi İran-Irak Savaşı sırasında en ağır darbeyi alan ve şehirleri en çok hasar gören Kürtleri savaş sonrasında Azerilerin yoğun olarak yaşadığı Batı Azerbaycan bölgesine yerleştirme yönünde bir politika takip etti. Bu hamleyle hem Kürtlerin hem de Azerilerin bulundukları bölgedeki yoğunlukları azaltılmış hem de farklı kültürden iki popülasyon bir diğeri üzerinde baskı unsuru haline getirilerek kontrol altına alınmıştır. Dahası, göç ettirilen Kürtler özellikle Aras Nehri'nin güneyine yerleştirilerek Azerilerin kuzeydeki soydaşlarıyla arasında bir nevi tampon bölge oluşturulmak istenmiştir.² Rejimin bu politikası kısmen başarılı olmuş, Azerilerin bir kısmı bölgedeki bu demografik değişiklikten Kürtleri sorumlu tutmuştur. Kürtlerin özellikle PKK gibi militan örgütler kurarak İranlı Azerilerin sempati duyduğu Türkiye Cumhuriyeti devletine savaş açması İran coğrafyasında tarihsel olarak da birbirine çok yakın olmayan bu iki topluluğu iyice birbirinden uzaklaştırmıştır.²

Ülkedeki etnik azınlıkların politik gücünü kırmak için rejim ülke içi göçü istikrarlı biçimde teşvik etmektedir. Bu doğrultuda gerek teşvik gerekse çeşitli baskı politikaları uygulayan devlet, Farısların etnik azınlıkların yaşadıkları bölgelere etnik azınlıklara mensup insanların ise ülkenin diğer bölgelerine göç etmesini arzulamaktadır. Bu şekilde, hem Fars etnik kimliği ülkenin her tarafına yayılarak İran'ın milli birliği teminat altına alınmakta hem de azınlıkların bir arada yaşayarak kenetlenmesinin ve birbirinden etnik aidiyet bilinci noktasında

² Elling, **a.g.e.**, s. 54. 2
² Saleh, **a.g.e.**, s. 97. 3
² **A.e.**, s. 144. 3
² Souleimanov-Kraus, **a.g.e.**, 3. 50. 2
² **A.y.** 3 3

etkilenmesinin önüne geçilmektedir.² Molla rejimi özellikle³etnik azınlıkların yaşadığı sınır bölgelerde sınır güvenliğini bahane ederek çok sayıda toprak parçasını kamulaştırmakta ve o bölgede yaşayan insanları ülkenin Fars yoğunluklu iç kesimlerine yönlendirmektedir.²

Pehlevi döneminde başlayan azınlıkların yoğunlukta olduğu eyaletlerin bölünerek yeni eyaletler oluşturulması ve yer isimlerinin Farsça isimlerle değiştirilmesi uygulamaları azınlıkların aksi yöndeki taleplerine rağmen yeni rejim döneminde de devam etmiştir. Aynı şekilde azınlıkların çocuklarına kendi dillerinden isimler vermesi, İslam kültüründe ana-babanın en temel haklarından biri olmasına rağmen, İslam cumhuriyeti tarafından çeşitli yöntemlerle engellenmektedir.²

3

6

Etnik azınlıklarla devlet arasındaki derin güvensizlik sebebiyle İslam Cumhuriyeti rejimi azınlıkların yoğunlukta yaşadığı bölgelere o azınlığa mensup üst düzey yönetici atamaktan özellikle kaçınmaktadır. Örneğin İran'ın eski cumhurbaşkanlarından Mahmud Ahmedinejad bir Azeri eyaleti olan Erdebil'in yöneticiliğini yapmıştır. Oysa etnik azınlık mensuplarına göre, yerel halkla anlaşmak için tercümana ihtiyaç duyacak kadar bölgelerine yabancı olanlar yerine o bölgenin insanını ve ihtiyaçlarını iyi bilen bölge insanının yönetici olarak atanması devlet ile azınlıklar arasında güven ilişkisi tesis etmeye daha yardımcı olabilecek bir tercih olacaktır.²

3

7

Esasında İslam Devrimi'nin öncü kadrosunun Pehlevi dönemine dair en temel eleştirilerinden bir tanesi merkezde büyük bir gücün toplanması ve yerel unsurların ülke yönetimine dair söz sahibi olamaması iken bu kadro devrim sonrası inşa ettiği merkeziyetçi devlet yapısında merkezdeki yetkilerin bir kısmının yerel yönetimlere devredilmesi şeklinde bir güç paylaşımını hayata geçirmedi. Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin adayları veto etme yetkisi kullanılarak etnik azınlıkların siyasal sisteme katılımı sistematik şekilde zorlaştırıldı.² Bir azınlık mensubunun bu konseyin vetosundan sıyrılabilmesi için ait olduğu etnik gruba hiçbir bağlılık emaresi göstermemesi, Fars kültürüne iyice asimile olduğunu ve rejime olan sadakatini ispat etmesi gerekmektedir. Dahası bu hususta herhangi bir yasal engel olmamasına rağmen İran rejimi etnisite temelli politikalar izlemek üzere kurulan siyasi partileri kapatmakta

² Saleh, **a.g.e.**, s. 111.

3

4

² **A.e.**, s. 143.

3

5

² Elling, **a.g.e.**, s. 176.

3

6

² Saleh, **a.g.e.**, s. 113.

3

7

² **A.e.**, s. 67.

3

8

İslam cumhuriyetinin kurulduğu ilk dönemde etnik grupların önemli bir bölümü hala aşiretler şeklinde örgütlenerek yaşıyordu. Aşiret liderlerinin o topluluk üzerindeki otoritesi rejimin merkeziyetçi yapısıyla uyumsuz bir durum teşkil etmekteydi. Rejim bir yandan aşiret liderlerini baskı altına alarak etkinliklerini azaltmaya çalışırken, öbür yandan ikna edebildikleriyle iş birliği yapma yoluna gidiyordu. Neticede bir kişiyi ikna etmek bin kişiyi ikna etmekten daha kolaydı ve o bir kişi geri kalan bin kişinin rejime karşı bir tehdit arz etmemesini temin edebilirdi. Fakat özellikle 21.yüzyıla gelen hızlı şehirleşme ile bahse konu olan aşiret düzeni büyük oranda tasfiye oldu. Modernitenin hayatın her alanını kuşatması ve teknolojik imkanların gelişmesiyle birlikte artık kitleler genç ve eğitilmiş politik aktivistlerin etki alanına girmeye başladı. Dolayısıyla Tahran'ın bu politikası da geçerliliğini yitirmiş oldu.²

Üniversiteler ülkenin farklı bölgelerinden gençlerin bir araya gelerek politik bir aktivizm kazanabildiği, toplumsal hareketlerin örgütlenebildiği mekanlar olduğu için rejim bu kurumları her daim sıkı bir denetim ve gözetim altında tutmayı tercih etmiştir. Toplumun genelini yahut belli bir kesimini rahatsız eden hususlara yönelik eylemselliklerin başlangıç noktası genellikle üniversiteler olmuş, bu duruma karşı sıfır tolerans gösteren rejim ise gerekli görülen her durumda güvenlik güçlerini üniversitelere sokarak orantısız şiddet uygulamaktan kaçınmamıştır.

Devrimin hemen sonrasında üniversiteleri kapatan molla rejimi müfredatı ve üniversite kadrolarını kendi ideolojisi doğrultusunda baştan aşağı değiştirerek yaklaşık iki yıl aradan sonra yeniden açmıştır. Fakat akademik dünyanın dinamizmi karşısında bu tarz önlemlerin etkisi kısıtlı kalmıştır. Bugün İran'da üniversiteler etnik azınlıkların talepleri de dâhil olmak üzere bütün toplumsal taleplerin en üst perdeden ifade edildiği kritik önemi haiz kurumlar olmaya devam etmektedir.

2021 yılı Basın Özgürlüğü Endeksi'ne göre 180 ülke arasında 174. sırada yer alan İran dünyada basın üzerinde en ağır baskıyı ve sansürü uygulayan ülkeler arasında başı çekmektedir.² Rejimin sansürüne ⁴en çok takılan hususların başında ülkedeki etnik ayaklanmalar ve azınlıkların devletten talepleri gelmektedir. İran'da rejim etnik azınlıkların kendi dillerinde herhangi bir basın-yayın faaliyeti yapmasına, gazete ve televizyon kurmasına

² A.e., s. 79.

3

9

² A.e., s. 143.

4

0

² **Reporters without Borders**⁴, 2021 World Press Freedom Index, (çevrimiçi), <https://rsf.org/en/ranking/2021>
Erişim Tarihi: 27.03.2022

kesinlikle müsaade etmemektedir. Ayrıca yabancı basın kuruluşlarının etnik azınlık bölgelerine gidip yerel halkla konuşmasına ve haber yapmasına da izin verilmemektedir. Bu minvalde girişimlerde bulunan muhabirler ivedilikle sınır dışı edilmiştir.² Rejimin tüm bu çabalarına rağmen, teknik imkanların gelişmesi sayesinde etnik azınlıklara mensup aktivistler seslerini dünyanın dört bir tarafına duyurabilmekte, İranlı etnik gruplar uydu üzerinden yayın yapan kanallarda kendi dillerinde ve kendi kültürlerine dair yapımlar izleyebilmektedir.

Rejimin etnik gruplara karşı verdiği mücadelede şiddet kullandığı formlardan biri de önde gelen azınlık liderlerine yönelik gerçekleştirilen suikastlardır.² Suikastleri devletin⁴ gerçekleştirdiğini ispatlamak mümkün değilse de azınlıkların bu hususta tereddüdü bulunmamaktadır. İran devletinin uyguladığı şiddet tepki olarak karşı şiddeti doğurmakta; bazı etnik gruplar devlete karşı silahlanmakta ve kendi uyguladıkları şiddete meşruiyet kaynağı olarak devletin uyguladığı şiddeti gösterebilmektedir.²

Sonuç olarak; İslam cumhuriyeti rejimi büyük umutlarla devrime katılan etnik azınlıkların umutlarını boşa çıkarmış, azınlıkların haklarını teslim etmek yerine bir önceki rejim gibi onların meselelerine güvenlik perspektifinden yaklaşmayı tercih etmiştir. Gücü merkezde toplayarak yerel yönetimlere alan açmayı reddetmiş, azınlıklara karşı Fars kimliğini merkeze alan İran milliyetçiliğine dayalı asimilasyon politikalarını sürdürmüş ve azınlık bölgelerinin ekonomik ve sosyokültürel alanda geri kalmalarına sebep olan politikalarda anlamlı bir değişiklik yapmamıştır. Gelineen noktada rejimin yarattığı atmosfer İran'ın etnik azınlıkları için ülkeyi her geçen gün daha da yaşanmaz hale getirmektedir.

4.7.1. Ayrımcılığın Yasalaşmış Hali: Gozineş

İran İslam Cumhuriyeti devletinin ayrımcı politikaları arasında bir tanesi ayrı bir başlık altında değerlendirilmeyi hak etmektedir: Gozineş Yasası. Farsçada 'seçim, uygun bulma, onama' gibi anlamları olan gozineş'in yasadaki uygulaması İran'daki dini ve etnik azınlıkların yatay ve dikey yönlü sosyal mobilitesinin önündeki en temel engellerden birisidir. Bu yasa, İran'da insanların herhangi bir işe girerken, yeni iş kurarken yahut eğitim almak istediği gibi durumlarda devlete ve devletin resmî ideolojisine olan bağlılıklarının ölçülmesini gerektirmektedir. Bu uygulama ile dini ve etnik azınlıkların yalnızca önemli pozisyonlara

² Saleh, a.g.e., s. 140.

4

2

² "Iran's Assassinations and Terrorist Activity Abroad", U.S. Department of State Fact Sheet, 22.05.2020, (çevrimiçi) <https://2017-2021.state.gov/irans-assassinations-and-terrorist-activity-abroad/index.html> , Erişim Tarihi: 13.04.2022

² Saleh, a.g.e., s. 141.

4

4

gelmesi engellenmekle kalmayıp çok daha basit seviyede dahi insanların makbul olmayan vatandaş muamelesi görmesi temin edilmektedir.

Gozineş yasası çerçevesinde devlet kurumlarında işe alınacak kişilerde aranacak kriterler şunlardır:

1. İslam'a yahut Anayasa'da tanınan dinlerden birine mensubiyet,
2. İslam'ın gereklerinin yerine getiriliyor olması,
3. Velayet-i fakih doktrinine, İslam Cumhuriyetine ve anayasaya inanç ve bağlılık,
4. Ahlaki yönden bir sıkıntının olmaması,
5. Yetkili makamlarca yasa dışı ilan edilen siyasi parti, örgüt ve grupların üyesi veya sempatzanı olmamak,
6. Adli sicili temiz olmak,
7. Uyuşturucu bağımlılığı olmamak.²

4

5

Yasada yer alan kriterler yalnızca bunlarla sınırlı olmakla birlikte uygulamada rejim yöneticileri -erkekler için düzenli olarak Cuma namazına gitmek, kadınlar için çador giymek gibi- uygun gördükleri başka kriterleri de sürece dâhil edebilmektedir.

Bu yasa teoride bütün İran vatandaşları için geçerli olsa da uygulamada daha ziyade dini ve etnik azınlıkları elimine etmek için kullanılmaktadır. Devlet kademesinde herhangi bir pozisyona başvuru yapan azınlık mensubu; İran-İrak Savaşı'nda savaşıp savaşımadığı, İslam cumhuriyeti için herhangi bir fedakarlıkta bulunup bulunmadığı yahut velayet-i fakih doktrinine inanıp inanmadığı gibi sorulara muhatap olabilmektedir.²

4

Gozineş uygulamasının temel insan haklarına aykırı olduğu Uluslararası Af Örgütü'nün birçok raporunda belirtilmiş ve İran devletinden bu uygulamayı gözden geçirmesi yahut tümten ortadan kaldırması talep edilmiştir. İslam Cumhuriyeti rejimi ise gerek atamaların yalnızca liyakat ölçütüne göre yapılması yönündeki talebi, gerekse kanunun bazı hükümlerinin revize edilmesi yönündeki çağrılarını reddetmiştir.

4.8. İslam Cumhuriyeti Dönemi Dil Politikaları

Bir topluluğun etnik kimliğinin en önemli bileşeninin dil olduğundan daha evvel bahsetmiştik. Dil, bir etnik kimliği diğerinden ayıran ve o etnik gruba ait olan insanları tek bir

² "Rights Denied: Violations against ethnic and religious minorities in Iran", **Minority Rights Group International**-Centre for Supporters of Human Rights, March 2018, s. 9. (Çevrimiçi) <https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2018/03/Rights-Denied-Violations-against-ethnic-and-religious-minorities-in-Iran.pdf> , Erişim Tarihi: 01.04.2022

² **Amnesty International**, "İran: Human rights abuses against the Baluchi minority", 17.09.2007, MDE 13/104/2007, (Çevrimiçi), <https://www.refworld.org/docid/46ee3dd22.html> , Erişim Tarihi: 17.04.2022

ortak kimlik altında birleştiren en kritik unsurdur. Dolayısıyla, Pehlevi dönemi incelemesinde olduğu gibi İslam Cumhuriyeti dönemini değerlendirirken de dil meselesi yönetimin diğer azınlık politikalarından ayrı bir başlık altında değerlendirilmeyi hak etmektedir.

İran'ın çok sayıda dilin konuşulduğu bir ülke olduğu tartışmasız bir gerçek olmakla birlikte Fars milliyetçiliği doğrultusundaki tarih yazımı Farsçayı İran kimliğine eşitleyen bir anlatı inşa etmekteydi. Farsçayı ana vatanı olarak gördüğünü söyleyen, Fars milliyetçisi bir perspektifle hazırlanan Encyclopedia Iranica'nın baş editörü ve modern İran araştırmalarının öncü ismi Prof. Dr. İhsan Yarşatır'ın şu cümleleri Farsçayı merkeze alan İran milliyetçiliği anlayışının İslam Devrimi sonrasında da aynen devam ettiğini gösteriyordu:

“Fars dili, İran düşüncesinin, duygusunun ve değerlerinin bir havzası ve edebi sanatlarının bir belleğidir. Fars kimliği ancak bu dili severek, öğrenerek, öğreterek ve hepsinden önemlisi zenginleştirerek varlığını sürdürebilir.”²

Fars milliyetçisi anlatıda İran'ın ruhu olarak görülen Farsça dışındaki diller yok sayılır, en iyi ihtimalle ikinci plana atılır. Milliyetçi aydınlara göre, İran topraklarında yaşayan halklar yöresel olarak hangi dilleri kullanırsa kullansın, tarih boyunca ortak iletişim aracı olarak her daim Farsça kullanılmıştır. Dolayısıyla Farsça edebiyat ve eğitim alanında da kullanılan milli dil iken, diğerleri yerel düzeyde kalan bir nevi ağız ve lehçelerden ibarettir.²

İslam cumhuriyeti rejimi ümmetçi bir yaklaşımı benimseyerek Fars milliyetçiliğini söylem düzeyinde reddetse de özellikle azınlık dillerinin kullanımı söz konusu olduğunda milliyetçi çevreler ile rejimin söylemleri ve uygulamaları arasında ciddi paralellikler gözlemlenmektedir. İmam Humeyni'nin milliyetçilik hakkındaki yaklaşımına ve azınlık taleplerine yönelik tutumuna ayrı bir başlık altında değinmiştik. Humeyni öldükten sonra onun yerini alan İran'ın mutlak lideri Ayetullah Seyyid Ali Hamaney de selefi gibi İran'ın etnik çoğulluğundan pek hoşnut değildir. Kendisi de bir etnik Azeri olmasına rağmen Farsçaya ve bu dilin öğretilmesine verdiği önemi her fırsatta vurgulamaktadır. Henüz Humeyni hayattayken, 1988 yılında yaptığı bir konuşmada İran milletinin kültürel kimliğinin en önemli taşıyıcısı olan milli dil Farsçayı koruma ve geliştirmenin ‘devrimci bir görev’ olduğundan bahseder ve ekler: “Farsça gerçek ve devrimci İslam'ın dilidir.”² Aradan 25 yıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra ⁹

² Ehsan Yarshater, “Persian Identity in Historical Perspective”, **Iranian Studies**, Winter - Spring, 1993, Vol. 26, No. 1/2, s. 142.

² Elling, a.g.e., s. 152.

² Akt. Ludwig Paul, “‘Iranian Nation’ and Iranian-Islamic Revolutionary Ideology”, **Die Welt des Islams**, Jul., 1999, New Series, Vol. 39, Issue 2 (Jul., 1999), s. 211.

yaptığı şu konuşma ise Hamaney'in bu yaklaşımında herhangi bir değişikliğe gitmediğini göstermektedir: “Kültür Devrimi Yüksek Konseyi , Farsçanın güzel dilinin zayıflatılmasına yönelik her türlü faaliyete karşı sağduyulu mücadelesinin yanında, Farsçanın her yönden güçlendirilmesi ve yaygınlaşması için somut ve ciddi çabalar sarf etmelidir.”²

5

İran Anayasası'nı incelediğimiz bölümde izah edildiği üzere, Anayasanın 15. Maddesi Farsçanın ülkenin resmi dili olduğunu kayıt altına aldıktan sonra Pehlevi döneminde mümkün olmayan bir hakkı da anayasal güvence altına alır; azınlıkların kendi dillerinde basın-yayın faaliyeti yapmasına ve edebiyatlarını okullarda öğretmelerine izin verilecektir. Hatta anayasa hazırlık çalışmaları sırasında azınlık dillerinin okullarda öğretilmesinin de devletin görevi olarak kabul edilmesi gündeme getirilmiş, fakat nihai metinde böyle bir düzenleme yer almamıştır.² Dahası verilen sözler⁵ tutulmamış, İslam cumhuriyeti rejimi anayasal garanti altında olan kısmın uygulanması noktasında dahi her daim engelleyici, zorlaştırıcı, bezdirici bir politika takip etmiştir. 2012'de İran Eğitim Bakanı'nın verdiği bilgiye göre, ülkede eğitime başlayan öğrencilerin yüzde yetmişinin ana dili Farsça değildir.² Fakat İran devletinin bu veriden çıkardığı sonuç, öğrencilere Farsça öğretmeye daha erken yaşlarda başlamanın gerekliliği olmuştur.

Devrimle birlikte artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını düşünen azınlıklar vakit kaybetmeden yoğun bir şekilde kendi dillerinde yayın faaliyetlerine başladılar. İslam cumhuriyeti rejimi başlarda bu faaliyetleri tolere etse de bu durum fazla uzun sürmedi. Rejim kendini iyice güvende hissetmesiyle birlikte bu faaliyetler üzerinde yasaklama, baskı ve sansür mekanizmalarını devreye soktu. Aynı Pehlevi döneminde olduğu gibi etnik azınlıklara mensup çocukların okulda kendi dillerini konuşmalarına müsaade edilmedi. Devlet dairelerinde Farsça harici dillerin kullanılması yasaklandı. Yine Pehlevi döneminden tevarüs edilen alışkanlıkla Farsça dışındaki diller ‘yabancı’, ‘İran halklarına zorla empoze edilmiş’ diller olarak lanse edildi. Bazen de bu yaklaşımla çelişmesine rağmen azınlık dillerinin aslında Farsçanın farklı lehçeleri olduğu tezi işlenmeye çalışıldı.²

5

3

Bütün bu politikalar İran'ın dini ve milli birliğini koruma adı altında icra edildi ve edilmeye devam ediyor. İslam cumhuriyeti rejimi azınlık meselesini ne yazık ki hak ve

² Akt. Kamal-Gamshad, **a.g.e.**, s. 9.

0

² Elling, **a.g.e.**, s. 52.

1

² Iran: Minorities Campaign for Right to Education in their Mother Tongue, UNPO Unrepresented Nations and Peoples Organization, Sep 26, 2018, (çevrimiçi) <https://unpo.org/article/21115> , Erişim Tarihi: 15.03.2022

² Elling, **a.g.e.**, s. 152.

3

özgürlükler bağlamında değil bir milli güvenlik meselesi olarak algılayarak Pehlevilerin anlayışını sürdürüyor. Rejimin bu politikaları sebebiyle İran'da bugün hala insanlar kendi dillerini konuşmaktan yahut etnik kimliklerini açıklamaktan çekindiğini belirtiyor. Alınan bütün aşamaya rağmen azınlıkların eğitimini yarıda bırakma ve okuma-yazma bilmeme oranı hala oldukça yüksek seyrediyor.²

5

4

4.8.1. Azeri Dilinin Durumu

Her ne kadar Fars milliyetçisi çevrelerde bugün İran'daki Azerilerin konuştuğu dilin aslında Farsçanın bir lehçesi olduğu iddia edilse de Azericenin Türkî bir dil olduğu tarafsız akademik çalışmalarla sabittir. Azerice İran'da konuşulan diğer azınlık dillerinin aksine Farsçanın ait olduğu Hint-Avrupa dil ailesine ait olmamasıyla ayrı bir dezavantaja sahiptir.² Azerice özellikle kelime hazinesi bakımından Farsçadan önemli ölçüde etkilenmekle birlikte, İran Azerileri günlük hayatlarında Azericeyi Farsçaya tercih etmektedir.

Pehlevileri iktidardan indiren devrime canla başla katılan Azeriler, devrim sonrası oluşan kısa süreli rahatlama en çok istifade eden azınlık olmuş, yıllar süren hasret sonrası kısa sürede kendi dillerinde yüzlerce kitap, dergi ve gazete yayımlamışlardır. Fakat bu yalancı bahar kısa sürmüş, özellikle İran-İrak savaşının başlamasıyla birlikte rejim çeşitli bahanelerle bu yayın faaliyetlerini engellemeye başlamıştır. Anayasada azınlık dillerinin edebiyat ve basında kullanılabilesinin önünü açan rejim, uygulamada bu hususta da zorlaştırıcı bir tutum takınmıştır. Bununla birlikte, bu konuda kararlı olan Azeri aydınlarının ısrarlı talepleri sonucunda devlet kısmi olarak Türkçe özel kurslar açılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır.²

İslam cumhuriyeti rejimi Azeri dilini küçümsemekte ve fırsat bulduğu takdirde bazen gizli bazen açıktan aşağılamaktadır. Çocukların izlediği çizgi filmlerdeki kötü karakterlerin Azerice konuşturulmaları da rejimin bu konudaki politikalarının nerelere varabileceğinin güzel bir örneğidir.² Azeri dili Farslar tarafından alaya alınmakta,⁷ çok sayıda şakaya konu edilmektedir. Özellikle Azeriler Farsça konuştukları zaman aksanları tuhaf ve komik bulunarak gülünmektedir. Okullarda Azeri ebeveynlere eğer çocuklarının eğitimde geri kalmalarını ve arkadaşlarının onlarla alay etmesini istemiyorlarsa çocuklarıyla evde de Farsça konuşmaları

² Ghanbari-Rahimian, a.g.e., §.14.

4

² Sami dil ailesine mensup Arafça ise Kuran-ı Kerim'in dili⁵ olması sebebiyle kısmi bir korumadan faydalanmaktadır.

² Kafkasyalı, İran Türkleri, §. 135.

6

² Hakkı Uygur, "Fars milliyetçiliği ve meşruiyet krizi", *Anadolu Ajansı*, 12.02.2017, (çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/fars-milliyetciligi-ve-mesruiyet-krizi/795019>, Erişim Tarihi: 17.03.2022

gerektiği tembihlenmektedir.² Dolayısıyla Azerice konuşanlar için bu aşağılamalar çok erken yaştan itibaren hayatlarının bir parçası haline gelmektedir.

Pehlevi döneminde sıklıkla rastladığımız Azerice yer ve coğrafya adlarının Farsça isimlerle değiştirilmesi pratiği İslam Cumhuriyeti döneminde de devam etmiştir. Yine resmi olarak İslam kardeşliği ortak paydasını vurgulayan İslam cumhuriyeti yönetiminde nüfus memurları Azerilerin çocuklarına kendi dillerinden isim seçmelerine zorluklar çıkartmakta, ebeveynleri inat ettiğinde Azeri çocukları uzun süre kimliksiz kalabilmektedir.² Azeriler kendi dillerinde bir kitap yayımlamak istediğinde devlet onlara kolay şekilde lisans vermemektedir.² Neticesinde bu kitaplar bazen yasadışı yollarla basılıp çoğaltılmakta ve yayınevleri sık sık güvenlik güçleri tarafından taciz edilmektedir.

İran Azerileri dillerine ve dolayısıyla kimliklerine yapılan bu saldırılar karşısında her geçen gün daha da bilinçlenmekte ve dillerine sahip çıkma yolunda adımlar atmaktadır. Bu hususta devrimle birlikte yayın hayatına başlayan ve o günden bu yana yayınlarına iki dilli şekilde aralıksız devam eden ve İran Azerileri için bir okul hüviyetine bürünen Varlık Dergisi'nin çok önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu dergi hem Azericenin dilbilgisine dair yayımladığı yüzlerce makaleyle dilin muhafazasına çok mühim bir katkıda bulunmuş, hem de çok sayıda Azerinin devlet tarafından engellenen anadilini öğrenmesine vesile olmuştur.² Kuzeyde, Kafkas Azerbaycan'ındaki gelişmeleri de bu dergi üzerinden takip eden yüzbinlerce İranlı Azeri, 1992 yılında Azerbaycan'ın resmi dilinin Türkçe olduğu müjdesini de Varlık'tan almıştır.

İslam cumhuriyeti rejiminin azınlıkların anadile dair haklarını tanımak yerine Pehlevi dönemindeki baskıcı ve inkârcı politikaları devam ettirmesi ters tepmiş, her geçen gün daha fazla Azeri etnik aidiyetinin bilincine varmaya başlamıştır. Özellikle teknolojinin gelişmesi ve teknik imkanların artmasıyla kuzeyde Azerbaycan Cumhuriyeti, batıda da Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan soydaşlarıyla daha yakın bağlar geliştirmeye başlayan İran Azerileri uydu üzerinden yoğun bir şekilde Türk televizyonlarını izleyerek dillerini korumanın ve

² Saleh, a.g.e., s. 128.

5

8

² Mustafa Melih Ahışalı, "İrân'da Azerbaycan Türkü aile, bebekleri için Türkçe isim yazılı kimlik mücadelesini 9 ay sonra kazandı", **Anadolu Ajansı**, 07.04.2021, (çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-azerbaycan-turku-aile-bebekleri-icin-turkce-isim-yazili-kimlik-mucadelesini-9-ay-sonra-kazandi/2200577>, Erişim Tarihi: 07.04.2022

² "Rights Denied: Violations Against ethnic and religious minorities in Iran", **Minority Rights Group International**-Centre for Supporters of Human Rights, March 2018, s. 23. (Çevrimiçi) <https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2018/03/Rights-Denied-Violations-against-ethnic-and-religious-minorities-in-Iran.pdf>, Erişim Tarihi: 01.04.2022

² Kafkasyalı, **İran Türkleri**, ş. 159.

1

Zaman içinde etnik aidiyetine ve diline sahip çıkmaya başlayan Azeriler artık kamuya açık platformlarda da Azerice konuşmakta ve özellikle Azeri-Türk müziklerini dinlemeyi tercih etmektedir. Pehlevilerin ve İslam cumhuriyeti rejiminin uyguladığı politikalar sebebiyle başta Tebriz olmak üzere büyük Azeri kentlerini terk eden milyonlarca Azeri Tahran'da ciddi bir Türk nüfus oluşmasına sebep olmuştur. Hatta Azeriler bu durumu Tahran'ın İstanbul'dan sonra en büyük ikinci Türk şehri olduğu şeklinde espriye dönüştürmüştür.²

6

Azeriler ayrıca seslerini geniş kitlelere duyurabilecekleri her platformda anadilde eğitim taleplerini dillendirmekte ve İran güvenlik güçlerinin şiddet kullanmakta istekli olduğu bilinmesine rağmen kamusal alanlarda bu minvalde protesto gösterileri düzenlemektedir. Son yıllarda bu protestolara katılan göstericiler tutuklanmış, şiddet görmüş hatta bazıları infaz edilmiştir.² Reformist cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi döneminde bir grup Azeri aydın İran anayasasının temin ettiği hakların tanınmasını ve Azeri dilinin edebiyat ve basında kullanılmasının önündeki engellerin kaldırılmasını talep eden bir mektup yazmıştır. Mektupta, Tebriz Üniversitesi'nde yapay bir dil olan Esperanto için bile kürsü olmasına rağmen Azerice herhangi bir derse müsaade edilmediği tespiti yapılarak İran devletinin bu hususta ne derece hakkaniyetten uzak bir noktada olduğuna dikkat çekilmiştir.² Seçimlerden önce bu hususta azınlıklara sözler veren Hatemi ne yazık ki sözlerinin gereğini yerine getirmekte yetersiz kalmıştır. İran'ın son reformist cumhurbaşkanı olan Hasan Ruhani de 2013 yılındaki seçim kampanyası sürecinde Anayasanın 15. Maddesinin gerektiği şekilde uygulanacağını ve azınlık dillerinde eğitimin temin edileceğini vadetse de görevde kaldığı sekiz yıl boyunca o da bu hususta dişe dokunur herhangi bir değişiklik yapmaya muktedir olamamıştır.²

6

Gelinen noktada Azeri öğrenciler eğitim hayatına başladıklarında bir 'dil şoku' yaşamakta, o yaşa kadar konuştukları dili okulda konuşmaları engellenmekte ve daha önce bilmedikleri bir dilde eğitim yapmaya zorlanmaktadır. Akademik çalışmalar, azınlıkların bu

² Vahid Qarabagli, "The Influence of Turkey's TV Series on Azerbaijani-Turks in Iran", **The Caspian Post**, 07.12.2021, (çevrimiçi), <https://caspianpost.com/en/post/perspectives/the-influence-of-turkeys-tv-series-on-azerbaijani-turks-in-iran> , Erişim Tarihi: 01.02.2022

² Souleimanov-Kraus, **a.g.e.**, §. 22.

3

² "Rights Denied: Violations against ethnic and religious minorities in Iran", **Minority Rights Group International-Centre for Supporters of Human Rights**, March 2018, s. 23. (Çevrimiçi) <https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2018/03/Rights-Denied-Violations-against-ethnic-and-religious-minorities-in-Iran.pdf> , Erişim Tarihi: 01.04.2022

² Kafkasyalı, **İran Türkleri**, §. 139.

5

² Mahsa Alimardani, "What Did Iranian President Rouhani Actually Achieve?", **Slate**, 18.05.2017, (çevrimiçi), <https://slate.com/technology/2017/05/did-iranian-president-rouhani-fulfill-his-campaign-promises.html> , Erişim Tarihi: 25.02.2022

farklılık sebebiyle anadili Farsça olan akranlarına göre hayatları boyunca dezavantajlı kaldıklarını, eğitim hayatlarında başarısız olduklarını ve okulu bırakma oranlarını yükselttiğini göstermektedir.²

6

7

² Rights of the Child in Iran, Joint alternative report by civil society organizations on the implementation of the Convention on the Rights of the Child by the Islamic Republic of Iran, March 2015, s. 48., (Çevrimiçi) https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CRC/Shared%20Documents/IRN/INT_CRC_NGO_IRN_19809_E.pdf , Erişim Tarihi: 29.03.2022

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSLAM CUMHURİYETİ DÖNEMİ AZERİ MİLLİYETÇİLİĞİ

5.1. Azerilerin Taklit Mercii: Ayetullah Kazım Şeriatmedari

İran İslam Devrimi'nin en önde gelen isimlerinden Ayetullah Muhammed Kazım Şeriatmedari gerek devrime giden süreçte gerekse devrim sonrası yeni yönetimin şekillenmesinde çok kritik roller üstlenmiş önemli bir figürdür. Kaderin bir cilvesi olarak daha önce hayatını kurtardığı Ayetullah Humeyni tarafından saf dışı bırakılıp ev hapsinde iken öleceği 1986 yılına kadar özellikle İran Azerileri üzerinde çok derin etkiler bırakmış olan Şeriatmedari'nin devrim sürecinde oynadığı rol tezimiz açısından incelenmesi elzem konulardandır.

1905 Tebriz doğumlu bir Azeri olan Şeriatmedari, döneminde hem İran'daki hem de İran haricinde Şiilerin kendilerine mercî-i taklit olarak kabul ettikleri, halkın sevgisine mazhar olmuş müstesna bir isimdi. Şeriatmedari'nin devrime dair hayati rol oynadığı ilk olay 1963 yılında İmam Humeyni'nin hayatını kurtarması oldu. Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin Beyaz Devrim başlığı altında ilan ettiği politikalara şiddetli bir muhalefet yürüten Humeyni'yi İran anayasasına göre idam edilmesi mümkün olmayan 'mercî' statüsüne çıkaran Şeriatmedari sayesinde Humeyni mutlak bir ölümden kurtularak sürgün cezası ile tehlikeyi atlattı.²

Humeyni'nin sürgün edilmesinden sonra Kum şehrinde kalan ve etki alanı zaman içinde sürekli artan Ayetullah Şeriatmedari, Humeyni geri dönene kadar İran'daki en kıdemli din adamı olarak kabul edildiği bir noktaya ulaşmıştı.² Özellikle Azeriler üzerindeki otoritesi tartışılmaz olan Şeriatmedari Pehlevi rejimine karşı muhalefeti örgütleyen isimlerin de başında gelmiştir. Daha önce belirtildiği gibi; devrime katılan her grubun farklı ajandaları, farklı saikleri, farklı beklentileri bulunmaktaydı. İran Azerileri de kendilerine mercî-i taklit² kabul ettikleri Ayetullah Şeriatmedari'nin peşinden gitmiş ve devrime giden yolda işaret fişeği niteliğinde olan 1977 Şubat'ındaki Tebriz ayaklanmaları onun liderliğinde başlamıştır.

Bu tarihlere kadar Irak'ta sürgün hayatı yaşayan fakat vaazları ve İran'ın her tarafına yayılan kasetleri ile geniş kitlelere ulaşarak devrimin tartışmasız liderine dönüşen Humeyni ile

² Souleimanov-Kraus, a.g.e., §. 21.

8

² John Kifner, "An Ayatollah's Boycott of Vote Assailed", **The New York Times**, 06.12.1979, (çevrimiçi), <https://www.nytimes.com/1979/12/06/archives/an-ayatollahs-boycott-of-vote-assailed-extremely-serious.html> , Erişim Tarihi: 13.04.2022

² İmâmiyye Şîâsı'nda fetvasına başvuru en yetkili müçteflide verilen isim

Şeriatmedari arasında herhangi bir karşı karşıya gelme yaşanmamıştır. Fakat Humeyni'nin daha önceki bazı özgürlükçü söylemlerini yavaş yavaş terk etmesi ve yeni yönetimi birçok din adamı tarafından şüpheyile karşılanan velayet-i fakih teorisi üzerine şekillendireceğinin iyice belli olmasından sonra Humeyni'yle yola çıkan diğer birçok dava arkadaşı gibi Şeriatmedari de onunla yollarını ayırmış ve karşı saflara geçmiştir.

27 Şubat 1979'da -henüz Humeyni'nin ülkeye dönmesinin üzerinden 1 ay bile geçmemişken- Humeyni'nin İslam Cumhuriyeti Partisi (İCP)'ne katılmayı reddeden Şeriatmedari ve destekçileri Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi (MHCP)'ni kurarak yeni yönetime karşı açıktan cephe almışlardır.² Devrimin yerleşmesi⁷ ve kalıcı hale gelmesini¹ sağlayan her bir köşe taşı niteliğindeki olayda Humeyni karşısında Şeriatmedari'yi bulmuştur. Her ne kadar aynı süreçte devrime katılan diğer bileşenlerden de muhalefet safına geçişler olduysa da İran'daki en büyük azınlık olan Azeriler üzerindeki tartışılmaz otoritesi ve din adamı sıfatıyla dinî bir yönetime karşı çıkıyor oluşu Şeriatmedari'yi yeni rejimin karşısındaki en tehditkâr aktörlerden biri yapmaya yetmiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere, Şeriatmedari'nin en temel itirazı Humeyni'nin temel doktrini olan velayet-i fakih üzerineydi. Şeriatmedari velayet-i fakih anlayışını milletin egemenliği ilkesine aykırı görüyor ve açıkça dini liderin yetkilerinin sınırlandırılmasını talep ediyordu. Ulemanın devlet işlerine doğrudan müdahil olmasını İslam'a aykırı bulan Şeriatmedari velayet-i fakihe karşı çıkma sebeplerini şöyle ifade ediyordu:

“Siyaset yapmak ulemanın değil, hükümetin işidir. Bizim yapmamız gereken yalnızca hükümetin yaptıkları İslam'a karşı olduğunda onlara nasihat etmektir. Yönetmek hükümetin görevidir. Manevi liderlerin doğrudan müdahalesi olmamalıdır.”²

Bu fikirler doğrultusunda 1979 Mart ayı sonunda gerçekleştirilecek referandumu Şeriatmedari'nin eleştirmesi onu takip eden çok sayıda Azerinin referandumu boykot etmesine sebep olmuştur. Bu noktada Şeriatmedari'nin eleştirileri din ve devlet işlerinin ayrı tutulması hususuna odaklanıyor, herhangi bir etnik temele dayanmıyordu.

4 Kasım 1979'da bir grup devrimci üniversite öğrencisinin Tahran'daki Amerikan Büyükelçiliğini basarak elçilik çalışanlarını rehin alması diğer birçok fraksiyonda olduğu gibi Şeriatmedari için de iplerin geri dönülmez biçimde kopmasına sebep oldu. Rehinelerin derhal

² Boroujerdi-Rahimkhani, *a.g.e.*, s. 8.

¹

² Akt. Dilip Hiro, *Iran under the Ayatollahs*, Routledge Revivals, 2011, s. 117.

serbest bırakılması gerektiğini savunan Şeriatmedari aynı zamanda aralık ayında gerçekleşecek olan anayasa referandumuna yönelik eleştirilerini de yüksek dozda sürdürmekteydi: “Bir monarşiden diğerine geçiyor gibiyiz.”²

7

3

Yeni anayasanın bazı maddelerinin birbiriyle çeliştiğini iddia eden Şeriatmedari özellikle 58’inci, 105’inci ve 110’uncu maddeleri hedef almıştır. Velayet-i fakih anlayışına net bir şekilde karşı duran Şeriatmedari anayasanın değiştirilmesini, İran’daki milletlerin tanınmasını ve Humeyni’ye tanınan mutlak güçlerin sınırlandırılmasını talep etmiştir.

İmam Humeyni’nin ulemanın siyasi liderliğini kabul etmeyenleri devrimin düşmanları olarak ilan etmesi üzerine, Humeyni destekçisi bir grup Ayetullah Şeriatmedari’nin evine saldırmış ve çatıdaki korumasını öldürmüştür. Bu saldırı üzerine Şeriatmedari Pehlevi-İslam Cumhuriyeti devamlılığına işaret eden şu tarihî cümleleri kurmuştur:

“Şah döneminde konuşmakta özgür değildim ve evime gelip öğrencilerimi öldürmüşlerdi. Bu hükümet altında hala konuşma özgürlüğüm yok ve evime gelip korumamı öldürdüler.”²

7

4

Bu olay üzerine Tebriz’deki Azeriler ayaklanmış ve Humeyni güçleriyle mücadele etmeye başlamışlardır. Bir aydan fazla bir süre Tebriz’in yönetimini elinde tutan Azeri aktivistler valiyi görevden almış, radyo istasyonunu ele geçirmeyi başarmışlardır.² Radyo ve televizyonda yayınlanan konuşmasında Tebriz’deki olayları değerlendiren Humeyni’ye göre bu eylemleri gerçekleştirenler Tebrizli olamaz, zira Tebrizliler İslam’a karşı savaşmayı akıllarından bile geçirmez:

“Bunu yapanlar yozlaşmışlardır. İlk günden itibaren İslam’a karşıdır. Onlar, evlerinde rezil şeyler bulunan Allahsız kimselerdir.”²

7

7

6

Rejimin en temel alışkanlığı olan olayların arkasındaki el olarak Amerika’yı işaret etme Tebriz’deki durum için de zikredilmiş fakat Şeriatmedari her şey için Amerika’yı suçlamanın çözüme herhangi bir katkı sunmayacağını söyleyerek bu ithamı bertaraf etmiştir. Olayların büyümesi üzerine daha fazla kan dökülmesinin önüne geçmek isteyen Şeriatmedari özel

² Akt. A.e., s. 139.

7

3

² Hiro, a.g.e., s. 141.

7

4

² Elling, a.g.e., s. 48.

7

5

² John Kifner, “Khomeini Rebuffed by Rival Ayatollah”, **The New York Times**, 11.12.1979, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/1979/12/11/archives/khomeini-rebuffed-by-rival-ayatollah-shariatmadari-refuses-to.html?searchResultPosition=8>, Erişim Tarihi: 03.04.2022

temsilcisini Humeyni'nin temsilcileriyle görüşmek üzere Tebriz'e gönderir. Anayasada gerekli değişikliklerin yapılabileceği ve bu hususta Şeriatmedari'nin de görüşlerine başvurulacağı sözü karşılığında Şeriatmedari, kendisini takip eden kitlelere evlerine dönmesi çağrısı yapmış ve MHCP yöneticilerine partinin kapatılmasını tavsiye etmiştir.² Bununla birlikte İranlı⁷ Azeriler hem anayasa referandumunu hem de 1980 yılında gerçekleştirilen ilk başkanlık ve parlamento seçimlerini boykot etmekten geri durmamıştır.²

7

8

Ayetullah Şeriatmedari'yi Humeyni ve yeni rejim için tehlikeli kılan bir diğer husus, Şeriatmedari'nin bölgesel-yerel otonomiye sıcak bakıyor oluşuydu. Her ne kadar Şeriatmedari genel olarak etnik temelli talepleri dillendiren bir söylemi olmayan ve ayrılıkçı yaklaşımları her fırsatta kınayan biri olsa da yerel özerkliği destekleyen tavrı Humeyni'nin inşa etmeye çalıştığı merkeziyetçi sistemle açık şekilde çatışıyordu.

Özellikle Pehlevi döneminde etnik talepleri baskılanan Azeriler, devrim sonrası oluşan kısa süreli görece rahatlıktan faydalanarak etnik kimliklerini ortaya koyan birçok faaliyetle birlikte yaşadıkları bölgeler için otonomi taleplerini de üst perdeden dillendirmeye başladılar. Bu bağlamda, kendileri gibi Azeri ve çok saygın bir din adamı olan Ayetullah Şeriatmedari'yi lider olarak görüyor ve onun otonomiye destekleyen yaklaşımını Azeriler arasında uyanan etnik bilince bir örnek sayıyorlardı.² Azeriler, yoğun yaşadıkları şehirlerde gerçekleştirilen Şeriatmedari'ye destek gösterilerini İran Azerbaycan'ına otonomi taleplerini dillendirdikleri bir platform olarak kullanıyorlardı. Zaten “her ne zaman İran'da ifade özgürlüğü üzerindeki merkezi kontrol azalmışsa, Azerbaycanlılar Azeri kimliğinin dışavurumunu ve kültürel ve dil haklarının genişletilmesi taleplerini güçlendirmişlerdir.”²

8

0

Tebriz'deki ayaklanmanın karşılıklı tavizler yoluyla bastırılması sonucu olayları daha fazla tırmandırmak istemeyen Şeriatmedari, rejimin de yerini sağlamlaştırmasıyla birlikte zaman içinde pasifize edilmesine rağmen hala ciddi bir tehdit unsuru olarak görülüyordu. 1982 yılında Humeyni'ye yönelik bir suikast girişimi rejime Şeriatmedari'yi tamamen devre dışı bırakmak için gereken fırsatı verdi. Suikastın baş şüphelisi Sadık Kutupzade'nin işkence altındaki ifadesinde Şeriatmedari'nin de suikast planının bir parçası olduğunu söylemesi

² Hiro, a.y.

7

7

² Pranay B. Gupte, “Member of Iranian Minority Says Khomeini Charter Is ‘Not for Us’”, **The New York Times**, 05.12.1979, (çevrimiçi), <https://www.nytimes.com/1979/12/05/archives/member-of-iranian-minority-says-khomeini-charter-is-not-for-us.html> , Erişim Tarihi: 27.01.2022

² Elling, a.g.e., s. 48.

7

9

² Brenda Shaffer, **Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity**, The MIT Press, 2002, s. 5.

üzerine Ayetullah Şeriatmedari rejim tarafından televizyona çıkarılarak suçunu itiraf ettiği ve Humeyni'den özür dilediği bir metni okumak zorunda kaldı.² Daha sonrasında Şii İslam tarihinde benzeri görülmemiş bir şekilde Şeriatmedari'nin mercî-i taklit statüsü elinden alındı.² Kanserden vefat edeceği 1986 yılına kadar ev hapsine mahkum edilen Şeriatmedari böylece tamamen etkisiz hale getirilmiş oldu.

Özetleyecek olursak, Ayetullah Şeriatmedari'nin ortaya koyduğu muhalefet iki önemli açıdan yeni rejim açısından tehdit oluştuyordu. İlk olarak, Grebennikov'un da belirttiği gibi "Ayetullah Şeriatmedari'nin Humeyni ile karşı karşıya gelmesi, yeni İran'da bir ölçüde özerklik arayan etnik azınlıklar ile güçlü bir merkezi ve Fars egemenliğinin devamını savunanlar arasındaki daha geniş mücadelenin simgesi olarak yorumlandı."² Her ne kadar Şeriatmedari İran'dan kopma fikrine şiddetle karşı çıkan söylemlerde bulunsa da aynı süreçte özerk yönetim ilan eden Kürtleri örnek göstererek, onların başarılı olması durumunda aynı haklardan Azerilerin de faydalanması gerektiği şeklindeki ifadeleri² rejimin ayrılıkçılık eğdışelerini ziyadesiyle pekiştirmiştir.

İkinci husus ise, Şeriatmedari'nin tartışılmaz dini otoritesinden kaynaklanmaktaydı. Seküler çevrelerden yeni rejime ve velayet-i fakih doktrinine karşı gelen eleştirileri püskürtmek nispeten kolay iken, ülkedeki en saygın din adamlarından birinin teolojik argümanlarla getirdiği eleştiriler sistemin meşruiyetine ağır bir darbe vuruyordu. Sonuç olarak; bugün hala bazı din adamları Şeriatmedari'nin yaklaşımını benimseyerek din adamlarının devlet yönetiminden uzak durmasını savunmakta, İran'da etnik temelli haklarını arayan Azeriler ise onu büyük bir saygıyla anmaktadır.

5.2. Kuzey-Güney Azerbaycan Ayrılığı

"Koyulan şartlara razıyık diye,
Taraflar kol çekdi mühaideye...
Taraflar kim idi? Her ikisi yad!
Yadlarını edecek bu halka imdat?"²

8

5

² Con Coughlin, **Khomeini's Ghost: Iran since 1979**, Macmillan, 2009, s. 203.

² Michael Axworthy, **Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic**, Oxford University Press, 2016, s. 226.

² Grebennikov, **a.g.e.**, s. 72. ⁸

3

² John Kifner, "Khomeini Rebuffed by Rival Ayatollah", **The New York Times**, 11.12.1979, (Çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/1979/12/11/archives/khomeini-rebuffed-by-rival-ayatollah-shariatmadari-refuses-to.html?searchResultPosition=8> , Erişim Tarihi: 03.04.2022

² Rövşen Alizade, "Bahtiyar Vahapzadenin Gülüstan Manzu'm Hikâyesinde Milli Bağımsızlık Teması", **Erdem**, no. 57, 2010, pp. 1-8., s. 3.

Azerilerin milli şairlerinden Bahtiyar Vahapzade'ye ait olan bu mısralar, Azerilerin milli trajedisi olan tarihi Azerbaycan'ın ikiye bölünmesine atıf yapmaktadır. Çarlık Rusya'sının emperyal politikaları çerçevesinde Kafkasya'da izlediği yayılmacı politika onu kaçınılmaz olarak 19. yüzyılda Kaçar Devleti ile karşı karşıya getirmiştir. Rus İmparatorluğu zayıf Kaçar Devleti karşısında istediğini almış ve Azerbaycan'ın bölünmesi iki aşamada tamamlanmıştır. 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması'yla Nahcivan ve Erivan Hanlıkları hariç Aras Nehri'nin kuzeyindeki topraklarını Rus İmparatorluğu'na kaptıran Kaçar Devleti'nin bu toprakları geri alma çabası da 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'yla Aras'ın kuzeyindeki bütün toprakları kesin olarak kaybetmesi ve Azerbaycan'ın resmen ikiye bölünmesi ile sonuçlanmıştır. O tarihten itibaren aynı dili konuşan, aynı dini inancı paylaşan bu iki toplum Aras Nehri'nin iki farklı yanında farklı devletlerin yönetimi altında farklı tarihsel süreçler izlemeye başlamıştır.

Azerbaycan'ın bu bölünmüşlüğü'nün ve iki Azerbaycan arasındaki karşılıklı etkileşimin hem Pehlevi hem de İslam cumhuriyeti döneminde İran devletinin politikaları üzerinde belirleyici etkilerde bulunması ve İran'daki Azerilerin etnik kimlik bilinçlerinin şekillenmesinde önemli rol oynaması bu hususu tezimiz açısından da incelenmesi elzem olan konulardan kılmıştır.

Azerbaycan'ın neresi olduğu dahi Fars ve Azeri milliyetçileri arasında bir tartışma konusudur. Azeri milliyetçiler tarihsel olarak Azerilerin yaşadığı her yerin Azerbaycan olduğu, dolayısıyla Aras'ın kuzeyinde kalan toprakların da antik çağlardan beri Azerbaycan olduğu savunusundan hareketle İran'daki Azerilerin yaşadığı coğrafyayı 'Güney Azerbaycan' olarak adlandırmaktadır.² Bu iddialara karşılık Fars milliyetçisi çevreler⁶ ise Aras'ın kuzeyindeki bölgenin tarihsel olarak Arran ve Şirvan olarak adlandırıldığını, o bölgeye Azerbaycan denmesinin Stalin yönetimindeki Sovyetler'in İran'ın toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirme yönünde atılmış sinsi bir adım olduğunu ileri sürmektedir.² Dolayısıyla esasında tek bir Azerbaycan vardır, o da İran'dadır.

² Elling, **a.g.e.**, s. 29.

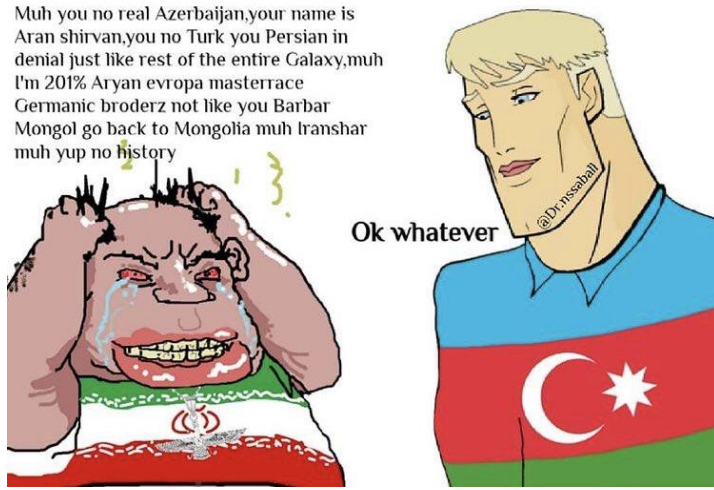
² **A.e.**

8

8

6

7

Görsel 5: İran'ın Azeri kimliğine karşı söylemlerini sarkastik bir üslupla eleştiren örnek bir sosyal medya paylaşımı

Bugün İran bağlamında Azerbaycan'dan bahsedildiğinde Fars milliyetçileri Azerilerin çoğunlukta olduğu Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil ve Zencan eyaletlerini anlarken Azeriler ise bu bölgenin Güney Azerbaycan olduğunu savunarak aslında tarihi Azerbaycan'ın bölünmüşlüğüne dikkat çekerler. Şii inancına sahip olmaları hasebiyle İran ile önemli bir bağa sahip olan Azeriler, aynı inancı ve aynı dili paylaştıkları kuzeydeki akrabaları ile de iki asrı geçen bölünmüşlüğe rağmen yakın ilişkiler geliştirmeyi bilmiştir.² Aras'ın iki ayrı yakasına düşen Azeri toplumlarının süreç içerisinde birbiriyle ayrıştığı ve benzeştiği yönleri anlamak için bölünme trajedisi sonrası kuzeyde ve güneyde yaşananlar önemli ipuçları sunmaktadır.

Yaşanan bölünmeden daha çok etkilenen yüzyıllardır birlikte aynı kaderi yaşadığı insanlardan koparılacak daha önce tecrübe etmedikleri şekilde yeni ve oldukça farklı bir devletin yönetimine giren kuzey tarafıydı. Önce Çarlık Rusya'sı ardından Sovyetler Birliği yönetimleri ülkede yaşayan Azerilerin hem güneydeki akrabalarıyla hem de genel olarak Türk dünyasıyla olan bağlarını zayıflatmak için onları çeşitli asimilasyon politikalarına tabi tutmuştur.

Azerilerin en çok hayıflandıkları husus Rusların bu topluluğa Türk değil Azeri olduklarını, dillerinin de Türkçe değil Azerice olduğunu dayatması ve empoze etmesidir. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olan Türk milliyetçisi Ebulfez Elçibey gelinen noktada Türkiye'deki kardeşlerinin dahi kendilerine Azeri diyor olmasından esefle bahsetmiştir.² Bu doğrultuda atılan adımlardan birisi de kuzeydeki Azerilerin kullandığı

² Shaffer, a.g.e., s. 45.

² Ebulfez Elçibey, **Bütöv Azərbaycan Yolunda**, Ankara, Ecdad Yayınları, 1998, s. 6.

alfabenin önce Latin sonra Kiril alfabesi olarak değiştirilmesidir. Türkiye, Azerbaycan ve İran'daki Türklerin uzun yıllar 3 farklı alfabe kullanması Türk dünyasının birbiriyle olan iletişimine önemli ölçüde ket vurmuştur.

Sovyet dönemi komünist Rusya'nın ideolojik kabulleri gereği Azerbaycan'da da dinin toplum üzerindeki rolünü azaltmak için müdahale edilmiş, dini yaşam önünde birçok engeller çıkartılmıştır. Devletin bu tutumu o tarihe kadar çok sayıda Şii din adamı da yetiştiren dindar bir topluluk olan Azerileri ciddi manada etkilemiştir. Sovyet dönemi aynı zamanda çok sayıda modernizasyon projesine şahitlik etmiştir. Bu projeler zımni olarak da olsa Azeri toplumunu mümkün olduğu kadar Ruslaştırmayı da içeren bir hedefler silsilesine sahiptir. Bütün bu projelere rağmen, Sovyetlerin ideolojisini benimseyenler de dâhil olmak üzere, hiçbir Azeri kendisini Rus olarak kabul etmemiştir.²

9

0

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Kuzey ve Güney Azerbaycan'a yönelik Pantürkçü girişimleri karşısında iki toplumun aldığı farklı tutumlar bölünme sonrası geçen yüz yılda birbirinden nasıl ayrılmaya başladıklarını çok güzel bir şekilde özetlemektedir. Türklerin kızıl elması olan Turan'ı gerçekleştirmek üzere harekete geçen İttihat ve Terakki Fırkası yönetimindeki Osmanlı Devleti, Türkleri tek bir bayrak altında toplama hedefiyle savaş süresince iki kez Tebriz'i ele geçirmeye çalışmıştır. Çarlık Rusya'sının dağılmasını fırsat bilerek Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan eden kuzeydeki Azeriler Osmanlı'nın bu çabalarına olumlu yaklaşarak desteklerken Şeyh Muhammed Hiyabani liderliğindeki güneyli Azeriler bu adımlara karşı çıkmıştır.² Kuzeydeki Azeriler güneydekilerin İran'dan ayrılarak kendileriyle birleşmelerini önerecek kadar milliyetçi duygular içindeyken, İran'daki Azeriler için merkezden daha özerk bir yönetimin gerekliliğini düşünse de kendi kaderlerini İran'ın kaderinden ayrı görmeyen Hiyabani hareketi Osmanlı'nın Tebriz'e girmesini kabullenememiştir.

Osmanlı Devleti'nin bölgede okullar açarak Türkçe eğitim faaliyetine başlamaktan Azerbaycan isimli Türkçe bir gazete çıkarmaya kadar varan propaganda faaliyetleri² İranlı Azerilerin Turan hayaline itibar etmemesi sebebiyle boşa çıkmıştır. Osmanlı'nın savaşın kaybedenleri arasında yer alacağının kesinleşmesiyle birlikte bu bölgeye yönelik olan bütün projeler de iptal olmuştur. Daha önce İttihatçılar tarafından Anadolu'ya sürgüne gönderilen

² Shaffer, a.g.e., s. 5.

9

0

² Homa Katouzian, "The Revolt of Shaykh Muhammad Khiyabani", **British Institute of Persian Studies**, 37 (1999): 155-72, s. 156.

² Ahmadoghlu, a.g.e., s. 136.⁹

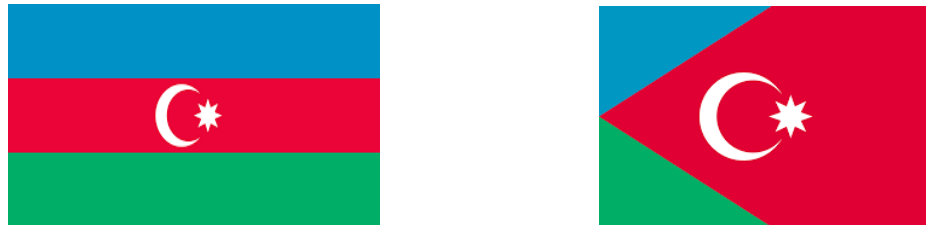
2

Hiyabani ise Güney Azerbaycan için daha özerk bir yönetimin gerekliliğine olan inancı pekişmiş bir şekilde İran'a geri dönmüştür. Kaçar yönetiminin genel olarak ülkenin ve özelden Azerilerin menfaatlerini korumaktan aciz düşmesi sebebiyle İranlı Azerilerin kendi başlarının çaresine bakması gerektiğine karar veren Şeyh Hiyabani 1920 yılında başlattığı isyan sonucunda öldürülmüş ve bir perde daha böylece kapanmıştır.

5.2.1. Benzerlikler-Farklılıklar

Azerbaycan her ne kadar birbirinden oldukça farklı iki devlet tarafından bölüşülmüş olsa da iki Azeri toplum arasındaki bağlantılar hiçbir zaman tamamıyla koparılamamıştır. Özellikle ekonomik bağlantılar iki tarafın birbiriyle olan ilişkisini her daim canlı tutmasında kritik rol oynamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Bakü'de petrol sanayisinin hızla gelişmesi güneyden çok sayıda Azerinin iş bulma motivasyonu ile Kuzey Azerbaycan'a gelmesine ve bu iki toplumun kaynaşmasına vesile olmuştur. O kadar ki bu dönemde Tebriz'de basılan gazeteler Bakü'de, Bakü'de basılan gazeteler nehrin öbür tarafı olan Tebriz'de dağıtılıp okunmaktadır.²

Özellikle kurulan aile ve akrabalık bağları da bu iki Azeri toplumunun ortak bir aidiyet bilinci geliştirmesinde önemli bir işleve sahip olmuştur. İki taraf arasında karşılıklı göç kesintisiz olarak devam etmiş, özellikle bir tarafta toplumsal huzursuzluk baş gösterdiğinde diğer taraf sığılacak güvenli liman vazifesi görmüştür.² Özellikle entelektüel ve aktivistler kuzey-güney arasında mekik dokumuş, iki halkın şiirler, şarkılar ve türkülerinin ortaklaşmasında önemli rol oynamışlardır.² Etnik aidiyet bilinçleri daha gelişmiş olan⁵ kuzeydeki Azerilerle teması olan İran Azerileri zamanla teması olmayanlara nazaran etnik aidiyetlerine daha bağlı hale gelmişlerdir. İran'da etnik kimlik siyaseti takip eden Azeri aktivistlerin büyük çoğunluğu kuzeydekilerle yakın ilişkiler kurarak davaları için gerekli desteği onlardan görmüşlerdir. Bugün İran'da yasaklanmış olan Güney Azerbaycan bayrağı dahi kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağıyla çok büyük bir benzerlik içindedir.

Görsel 6: Azerbaycan Cumhuriyeti (solda) ve gayri resmi Güney Azerbaycan (sağda) bayrakları

² Souleimanov-Kraus, a.g.e., s. 17.

² Shaffer, a.g.e., s. 43.

² A.e., s. 22.

3

4

5

Bahsedilen bütün bu ortaklıklar ve benzerliklerle birlikte, iki yüz yıla yaklaşan ayrılığın neticesinde iki toplum arasında ciddi bazı farklılıklar da meydana gelmiştir. Bu farklılıkların en önemlisi bu iki grubun ayrılıkçılığa ve milli bağımsızlığa olan mesafeleri açısından tezahür etmiştir. Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan Azeriler çok erken tarihlerde etnik kimliklerinin bilincine vararak bağımsızlığın yollarını kovalamış ve nihayetinde Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılında bağımsız bir devlet ilan ederek bu özlemine kavuşmuştur. Bununla birlikte güneydeki Azerilerin talepleri genel olarak bölgesel özerklikten ve birtakım kültürel hakların tanınmasından daha ileriye gitmemiş, ülkedeki Azeriler her daim İran'ın toprak bütünlüğüne sahip çıkma yönünde tavır takınmıştır.

Hem kuzeydeki Azerileri yönetimi altında tutan Rus devleti hem de güneydeki Azerileri yönetimi altında tutan İran devleti iki topluluğun birbiriyle olan münasebetlerini kısıtlama politikalarında ortaklaşmışlardır. Bu devletlerin izlediği farklı kültürel projeksiyonlar sonucunda iki akraba topluluk bazı açılardan farklılaşmış, güneydeki ve kuzeydeki Azeriler birbirleri hakkında birtakım olumsuz önyargılar ve basmakalıp düşünceler geliştirmiştir. Özellikle Sovyetler döneminde önemli bir sekülerleşme sürecinden geçen ve milliyetçi bir yaklaşıma sahip olan kuzeydeki Azeriler, daha muhafazakâr ve dine dayalı bir hayat yaşayan ve geleneksel ataerkil düzeni sürdüren güneydeki Azeriler tarafından dinsizlikle ve kimlik kaybıyla itham edilebilmektedir.² Güneydeki Azerilerin⁹ kuzeydekilerin fazla Ruslaşmış oldukları şeklindeki önyargısına kuzeydekiler de esasında onların Farslaştıkları şeklinde mukabele etmektedir.

Özellikle daha yaşlı Azeri jenerasyonlar, aidiyetlerinin etnik gruptan ziyade Şii İslam inancı üzerinden belirlenmesi ve Şii inancının devamlılığını İran devletinin hayatiyetiyle eşdeğer tutmaları sebebiyle kuzeydeki Azerilerin seküler milliyetçi yaklaşımlarına mesafeli kalmıştır.² Fakat yeni jenerasyonlardan İranlı Azeriler de modern hayatın getirdiği kaçınılmaz sekülerleşmeden nasibini almış ve özellikle gençlerin hayatında dinin yeri günden güne azalmıştır. Bu sekülerleşmeyle birlikte dinin yerini milliyetçi ideoloji almış, yeni nesil İranlı Azeriler Türk kökenlerini artık açıktan benimsemeye başlamıştır.

İranlı Azeri gençler ülkelerindeki baskıcı rejimden bunalarak Türkiye ve Azerbaycan gibi daha özgür hareket edebilecekleri soydaş ülkelere yönelmiştir. İran'da yasak olduğu için alkol tüketemeyen ve gece kulübü gibi eğlence mekanlarına gidemeyen seküler Azeriler bu işler

² Souleimanov-Kraus, **a.g.e.**, §. 32.

² **A.e.**, s. 33.

6

7

için İran sınırına yakın olan Azerbaycan şehirlerine seyahat etmektedir. Kuzeydeki Azeriler de ülkelerinde pahalı olan sağlık hizmetlerine uygun fiyata erişmek için İran Azerbaycan'ını tercih etmektedir.² Karşılıklı bu seyahatler iki toplumun arasındaki etkileşimin artması ve dolayısıyla birbirlerine yaklaşmaları sonucunu doğurmaktadır.

5.2.2. Elçibey 'Bütöv Azerbaycan' Yolunda

Bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toplam nüfusunun iki katından fazla sayıda Azeri İran'da yaşamaktadır. Dolayısıyla İran'ın kuzey sınırında Azerbaycan ismini alan ve Türk milliyetçiliğini benimseyen bir cumhurbaşkanına sahip bir ülkenin bağımsızlığını ilan etmesi İran'daki molla rejimi tarafından en başından itibaren kaygıyla karşılanmıştır. Bağımsız bir Azerbaycan'ın kurulması kısa süre içinde İran'daki Azeriler üzerinde etkili olmuş ve rejimin endişe ettiği gibi kuzeyi ziyaret eden İranlı Azeriler geri döndüklerinde beraberinde milliyetçi hatta ayrılıkçı fikirler de getirmiştir.²

İran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti ile olan ilişkilerini büyük ölçüde Azerbaycan'ın ilk Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in söylemleri ve Dağlık Karabağ Savaşları belirlemiştir. Azerbaycan'ın bölünmüşlüğü ve yeniden birleşmesi hakkında en üst seviyeden çok net açıklamalarda bulunan Elçibey çok kısa sürede bir darbeyle iktidardan uzaklaştırıldıysa da onun 'Bütöv (Birleşik) Azerbaycan' yolundaki eylem ve söylemleri İran rejiminin Azeriler ve Azerbaycan Cumhuriyeti siyasetini belirleme noktasında büyük oranda belirleyici olmuştur.

Anıtkabir Özel Defterini Atatürk'e hitaben 'senin askerin' diye imzalayacak derecede Türkiye'ye ve Pantürkizm davasına bağlı, hayatını Azerbaycan'a adanmış bir lider olarak görülen Ebulfez Elçibey'in 1992 yılında Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı olarak seçilmesi ülkesinde milyonlarca Azeri vatandaşı olan İran'ı rahatsız eden bir gelişme olmuştur. Tarihi Azerbaycan topraklarının ikiye bölünmesini 'Türk milletinin en büyük faciası' olarak gören Elçibey'in kuzey ve güney Azerbaycan'ın muhakkak birleşmesi gerektiği söylemi ve bu yöndeki politikaları molla rejiminin yeni kurulmuş cumhuriyete karşı tavır alarak onun baş düşmanı Ermenistan'ı gerek askeri gerek siyasi yönden desteklemesine yol açmıştır.

Azerbaycan'ın yeniden birleşip bütünleşmesinin gerekliliğini ve bunun nasıl gerçekleşeceğini *Bütöv Azerbaycan Yolunda* isimli eserinde detaylı bir şekilde izah eden Elçibey'in en büyük üzüntülerinden birisi kardeş ülke Türkiye'de dahi kendilerine Azeri

² A.e., s. 34.

9

8

² A.e., s. 58.

9

9

denmesidir. Ona göre Azeri diye bir millet yoktur, yüzyıllardır Fars ve Rus şovenizmi altında kimlikleri inkâr edilen Azerbaycan Türkleri vardır.³ Azerbaycan'ın parçalanması tarihi bir trajedidir ve bu yanıştan muhakkak geri dönülmelidir. Bunun çok da uzak olmayan bir gelecekte gerçekleşeceğine Elçibey'in inancı tamdır.

Elçibey'e göre İran'daki diktatör rejim bir gün muhakkak çökecektir. İran'ın mevcut durumuyla ilelebet devam etmesi mümkün değildir. İran çökecektir ve İran'daki Türkler bu enkazın altında kalmamak için o günlere hazırlık yapmalıdır: "Azerbaycan halkı İran'dan ayrılmalı, kendi bağımsız devletini kurmalı ve sonra kuzeydeki devlet ile bütün, bağımsız ve demokratik bir Azerbaycan devleti yaratmak için müzakere etmelidir."³

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması öncesi öncelikli gündemi kuzeyin bağımsızlığı olan Elçibey bu hedefe ulaşıldıktan sonra mesaisini ağırlıklı olarak Karabağ'ın Ermeni işgalinden kurtarılmasına ve kuzey ve güney Azerbaycan'ın birleşmesine adanmıştır. Elçibey'in daha uzun vadeli hedefi ise Türkiye'nin öncülüğünde kurulacak bir Türk dünyası birliğidir.

Elçibey için Dağlık Karabağ meselesi Bütöv Azerbaycan'dan daha önce gelmektedir. Karabağ meselesinin ertelenmesinin mümkün olmadığını ifade eden Elçibey, "Biz önce Karabağ'ın kurtuluşunu, sonra Bütöv Azerbaycan'ı düşünüyoruz. Bütöv Azerbaycan uzun yoldur, 5-6 yıl sürer. Karabağ'ı ise, hemen çözüme kavuşturmak gerek."³ diyerek meselenin aciliyetini vurgulamıştır. Fakat Elçibey kuzeyin hiçbir meselesini güneyden bağımsız düşünmeyen bir lider olduğu için Karabağ meselesinin çözümünde de İran'da yaşayan Türklerin bu davaya vereceği desteğin çok kıymetli olacağına işaret etmiştir.³

Özellikle 2020 yılının sonlarında gerçekleşen Karabağ Savaşı süresince yaşananlar Elçibey'in bu konudaki öngörüsünde haklı çıkmış olabileceği şeklinde değerlendirilebilir. Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgal edildiği Birinci Karabağ Savaşı'nda ve sonraki süreçte Ermenistan tarafını destekleyen ve bu hususta kendi Azeri vatandaşlarından çok ciddi bir tepki görmeyen İslam cumhuriyeti rejimi, işgal altındaki Karabağ'ın önemli bir kısmının kurtulduğu son Karabağ Savaşı'nda karşısında sesi çok daha gür çıkan ve etnik aidiyet bilinci gelişmiş bir Azeri toplumu bulmuştur. Azerbaycan'ın haklı savaşı karşısında İran'ın yine Ermenistan'ı

³ Elçibey, **a.g.e.**, s. 14.

³ **A.e.**, s. 253.

³ Akt. Erhan Yoska, "Ebulfez Elçibey'in Azerbaycan Özelinde Türk Dünyası Meselelerine Bakışı", **Journal of Universal History Studies**, 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 216-237., s. 223.

³ **A.e.**

desteklemesi İran Azerilerinin büyük tepkisine yol açmış, protesto için sokaklara dökülen göstericiler “Karabağ bizindir bizim olacak”, ve “Ermenistan'a destek cinayettir” gibi sloganlar atarak devletin Ermenistan’la olan sınır kapısı Norduz’u kapatmasını talep etmişlerdir.³ Azeri vatandaşlarının kitlesel olarak bu desteğe karşı çıkması sonucu İran yönetimi geri adım atarak zorunlu bir tarafsızlık pozisyonuna geçmiştir.

Karabağ meselesinde istediği sonuca ulaşamayan Elçibey bütün vaktini ve enerjisini iki Azerbaycan’ın birleşmesi meselesine adanmıştır. Elçibey Azerbaycan’ın bölünmüş olmasının sebep olduğu sıkıntıları ve yeniden bir araya gelmenin zorunluluğunu anlatırken meşhur fil-karınca analojisini kullanmaktadır:

“Bir fil ne kadar büyük olursa olsun onu ikiye bölerseniz hareket edemez. Karınca, ne kadar küçük olursa olsun, bölünmediği için hareket eder. Bu nedenle artık en küçük milletler bile ilerleyebiliyor ve Azerbaycan büyük boyutuna rağmen bölünmüş olduğu için yüz yıldır hareketsiz duruyor.”³

Kuzeydekilerin Rus şovenizminden kurtulması gibi güneydeki Türklerin de Fars şovenizminden kurtulması gerekmektedir. Elçibey İran’daki diktatör rejimin ülkedeki soydaşlarının hak ve özgürlüklerini sürekli ihlal ettiğini ifade etmektedir. Elçibey İran Azerilerinin haklarını savunup Güney Azerbaycan’ın İran’dan ayrılması gerektiği düşüncesini dillendirdikçe molla rejimi Azerileri daha da baskı altına almış ve kuzeyle aradaki bağlantıları zayıflatacak coğrafi ve demografik önlemleri artırmıştır.³

Elçibey Bütov Azerbaycan’ın demokratik usullerle hayata geçmesini arzu etmektedir: “Benim muhtemel doğru saydığım en doğru yol Kuzey’deki devletin güçlenmesi, gelişmesi, güneyden yeni devletin kurulması, sonradan bunların arasında görüşmeler yapılarak birlik sağlanmasıdır.”³ Güney Azerbaycan’ın İran’dan ayrılması için dünya üzerinde örnek alınabilecek çok sayıda demokratik ve sivil uygulamalar söz konusu olsa da Elçibey İran’daki rejimin bu seçeneklerden hiçbirini kabul etmeyeceği düşüncesindedir. Dolayısıyla hiç arzu etmese de bağımsızlığa giden yolun zorunlu olarak İran Türklerinin ayaklanması ve silahlı mücadeleden geçeceğini öngörmektedir.³ İki Azerbaycan’ın ⁰birleşmesi gerekliliğine⁸

³ Muhammet Kurşun, “TebriZ’de Ermenistan ile İran arasındaki sınır kapısının kapatılması talebiyle eylem yapıldı”, **Anadolu Ajansı**, 18.10.2020, (çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tebrizde-ermenistan-ile-iran-arasindaki-sinir-kapisinin-kapatilmasi-talebiyle-eylem-yapildi/2010887> , Erişim Tarihi: 20.04.2022

³ Elçibey, **a.g.e.**, s. 252.

³ Saleh, **a.g.e.**, s. 76.

³ Akt. Yoska, **a.g.e.**, s. 226

³ **A.e.**, s. 225

güneydekilerin de inandığını düşünen Elçibey, İranlı Türkleri her daim bu uğurda çabalamaya ve bu ülküyü canlı tutmaya davet etmiştir.

5.2.3. İran-Azerbaycan Cumhuriyeti İlişkileri

Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran'ın ilişkileri ilkinin bağımsızlığını kazandığı 1991'den itibaren sorunlu olarak başlamış ve günümüze değin öyle devam etmiştir. Bu sorunlu ilişkinin izlerini 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan savaşlar sonucu Azerbaycan'ın bölünmesine kadar sürmek mümkündür. Kimine göre Azerbaycan'ın bir kısmı tarihsel olarak ait olduğu İran coğrafyasından koparılmıştır, kimine göre ise Azerbaycan'ın bir kısmı İran sınırları içinde kalarak geri kalanından ayrı düşmüştür. Kişinin ideolojik pozisyonuna göre yapılan yorum değişmektedir.

İslam Cumhuriyeti rejimi kuzeyinde kurulan bu devletin varlığından ilk günden itibaren rahatsız olmuş, kendi tabiiyetinde yaşayan Azeri vatandaşlar arasında milliyetçi hisler uyandırmasından çekindiği Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kendi güvenliğine karşı potansiyel bir tehdit olarak algılamıştır.³ Halkının büyük bir çoğunluğu Şii inanışta olan, batı yanlısı ve seküler bir devletin başarılı olması İran'daki rejimin arzu edebileceği dahası tolere edebileceği bir durum değildir. Azerbaycan'ın başarılı olması durumunda kendi ülkesindeki Azeriler için bir model olacağından endişe eden molla rejimi bunu engellemek için çeşitli önlemler alsa da iki taraf da birbirine karşı ilişkileri hiçbir zaman açıktan düşmanlık sergileyecek seviyeye taşımamıştır.

Görevde kaldığı kısa sürede sürekli kuzey ve güney Azerbaycan'ın birleşmesi gerektiğinden ve bunun en fazla üç beş yıl içinde gerçekleşeceğinden bahseden Ebulfaz Elçibey İran'ın bu konuda diken üstünde oturmasına sebep olmuştur. İran'daki rejim zaten ülkedeki etnik hak taleplerini her daim bir dış gücün İran üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için safdil halkları kışkırtması üzerinden okumayı alışkanlık haline getirmiş durumdadır. Dolayısıyla haklarını talep eden Azeri aktivistleri de ülkede beşinci kol faaliyeti yürüten Rusya ve Azerbaycan ajanları olarak etiketlemesi³ de rejimden beklenen bir hareket olmuştur. ⁰

Azerbaycan'ın güçlenmesini istemeyen İran'ın bu husustaki en belirgin adımı Dağlık Karabağ meselesinde Ermenistan tarafında yer almasıdır. İran'ın kendi dindaşları yerine onların düşmanı Hristiyan bir devleti desteklemesi özellikle ülkedeki Azeriler üzerinde şok etkisi

³ Saleh, a.g.e., s. 78.

0

9

³ Elling, a.g.e., s. 145.

1

0

yaratmıştır. İran'ın bu tercihi ülkedeki Azeri azınlığın varlığını bir güvenlik meselesi olarak algılamasından kaynaklanmaktadır. Azerbaycan'ın Karabağ meselesiyle meşgul olması ve dolayısıyla kuzey-güney birleşmesinin gündeme gelmemesi İran'ın işine gelmektedir. Netice olarak İran'ın Dağlık Karabağ meselesindeki tutumunu belirleyen temel saik kendi ülkesindeki Azeri azınlığı kontrol etme arzusudur. İran'ın Ermenistan'a olan desteği yalnızca askeri ve siyasi alanla sınırlı kalmamış, iki ülke aynı zamanda birbirlerinin önemli ticaret partnerleri olmuştur.

İran'ın Ermenistan'ı desteklemesi Azeriler tarafından 'Şii kardeşlerine ihanet' olarak yorumlanırken, İran da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İsrail ile olan yakın ilişkilerini problematize etmektedir. İran İslam Cumhuriyeti'nin kendisine varoluşsal bir tehdit olarak algıladığı İsrail ile Azerbaycan arasında kurulan yakın ilişkiler ve askeri iş birlikleri molla rejimini oldukça rahatsız etmektedir. İran devlet aklı baş düşmanları İsrail'in Azerbaycan'a silah satarak ve askeri teknoloji transferi ile hemen yanı başına, sınırın ötesine yerleştiğini hesap etmektedir. Bu bakış açısı da Azerbaycan'ın tercihinin İran için affedilemez olması sonucunu doğurmuştur.

Gerek kuzeyden gerekse güneyden Azeri aktivistlerin Azerbaycan'ın zorla ikiye bölündüğü ve Güney Azerbaycan'ın kuzeyle birleşmesi gerektiği yönündeki tezlerine karşı İran rejiminin ve Fars milliyetçilerinin geliştirdiği karşı tez; kuzeyin de bir dönemler İran'ın hakimiyeti altında olduğu, ondan zorla koparıldığı ve eğer bir birleşme olacaksa bunun ancak kuzeydekilerin anavatana yani İran'a katılmaları şeklinde gerçekleşebileceğidir.

İran devletinin böyle bir hedefi yahut planı olup olmadığını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte genel olarak bu tezin daha ziyade karşı taraftan gelen 'Birleşik Azerbaycan' imalarına reaksiyon olarak zikredildiğini söyleyebiliriz. Örneğin İran'da bir meclis üyesinin kurduğu şu cümleler tam da bu şekilde karşı tarafın iddiaları üzerine sarf edilmiştir: "Bakü İran'ın Azeri eyaletlerini ilhak etmeyi aklına bile getirmesin; aksine İran'daki Azerilerin hayallerini gerçekleştirmek için Azerbaycan'ın İran'a geri dönmesi gerektiğinin farkına varsın."³ Ayetullah Hamaney'in -dolayısıyla rejimin- Tebriz'deki temsilcisi, Tebriz Cuma imamı Ayetullah Şebisteri'nin 1996'da kullandığı ifadeler de aynı şekilde tepkiseldir:

³ Akt. Shaffer, **a.g.e.**, s. 187. ¹

“Azerbaycan Cumhuriyeti bir zamanlar bizimdi. Dolayısıyla, eğer iki Azerbaycan'ın birleşmesinden söz ediliyorsa, İran'a geri dönmesi gereken onlardır... Bazı Azeri şehirlerini kaybettiğimizi ve bir gün onları geri alabileceğimizi herkese hatırlatmalıyız.”³

1

İran'ın Birleşik Azerbaycan davası güdenler tarafından Güney Azerbaycan olarak isimlendirilen Azeri bölgeleri ve Azeri vatandaşları hakkındaki hassasiyeti günümüzde de en üst seviyede devam etmektedir. 2013 yılının mart ayında Bakü'de gerçekleştirilen bir konferansta İranlı Azeri aktivistlerin Güney Azerbaycan için bağımsızlık talebinde bulunması üzerine İran Dışişleri Bakanlığı derhal harekete geçerek Azerbaycan büyükelçisini Tahran'a çağırılmış ve bu tarz provokasyonların iki ülke ilişkilerine zarar vereceğini bildirmiştir. Bu olay üzerine yukarıda bahsedilen tepkisel tezi öne sürmek de medyadaki işlevi Ayetullah Ali Hamaney'in görüşlerini halka aktarmak olan Kayhan Gazetesi'nin editörü Hüseyin Şeriatmedari'ye kalmıştır. Şeriatmedari yazısında kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bir halkoylaması yapılarak insanlara İran'a katılmak isteyip istemediklerinin sorulması gerektiğini ifade etmiştir.³

1

3

İran'ın bu konudaki hassasiyetine dair en güncel örneklerden bir tanesi de 2020 yılının aralık ayında gerçekleşmiştir. İşgal altındaki Dağlık Karabağ bölgesindeki birçok şehrin kurtulduğu savaşın ardından Bakü'deki zafer kutlamalarına katılan Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın okuduğu şiir iki ülke arasında orta seviyeli bir diplomatik kriz meydana gelmesine sebep olmuştur. Azerbaycan'ın milli şairi Bahtiyar Vahapzade'nin *Topraktan Pay Olmaz* adlı şiirinden Erdoğan'ın okuduğu kısım İran yönetimi tarafından Birleşik Azerbaycan fikrine destek olarak yorumlanmıştır:

“Aras'ı ayırdılar
Kum ile doldurdular;
Ben senden ayrılmazdım
Zor ile ayırdılar,
Ay Lâçin, can Lâçin,
Men sene kurban Lâçin”³

1

4

³ “Ethnic Minorities”, **Human Rights Watch**, (çevrimiçi), https://www.hrw.org/legacy/reports/1997/iran/Iran-06.htm#P471_101584, Erişim Tarihi: 16.04.2022

³ Golnaz Esfandiari, “Hard-Line Tehran Daily Says Azerbaijan Should Hold Referendum On Joining Iran”, **Radio Free Europe Radio Liberty**, April 04, 2013, (çevrimiçi) <https://www.rferl.org/a/shariatmadari-hard-line-daily-referendum-azerbaijan-joining-iran/24948274.html>, Erişim Tarihi: 10.03.2022

³ “İran ile Türkiye arasında şiir krizi”, **Deutsche Welle Türkçe**, 11.12.2020, (çevrimiçi), <https://www.dw.com/tr/i%CC%87ran-ile-t%C3%BCrkiye-aras%C4%B1nda-%C5%9Fiiir-krizi/a-55911204>, Erişim Tarihi: 11.04.2022

Özellikle dönemin İran dışışleri bakanı Cevad Zarif'in Twitter üzerinden verdiği mesajda kullandığı ifadeler İran'daki rejimin bu konudaki tepkiselliğinin en üst seviye örnekliklerinden birini oluşturması açısından önemlidir:

“Cumhurbaşkanı Erdoğan Bakü'de söylediği kötü sözlerin, Aras'ın kuzeyindeki bölgelerin İran'ın anavatanından zorla ayrılmasına atıfta bulunduğu konusunda bilgilendirilmemiş. Acaba Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliğini baltaladığının farkında değil miydi? KİMSE aziz Azerbaycan'ımız hakkında konuşamaz.”³ 1

Bu ifadeleriyle Cevad Zarif ironik bir üslupla aslında Kafkas Azerbaycan'ının İran'dan zorla koparıldığı ve eğer bir birleşme yahut bütünleşmeden söz edilecekse bunun İran'ın egemenliği altında gerçekleşmesi gerektiği tezini savunmaktadır.

Görsel 7: Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Bakü'de okuduğu şiir üzerine dönemin İran Dışışleri Bakanı Cevad Zarif'in Twitter üzerinden gösterdiği tepki

Azerbaycan ile İran arasındaki gerilim noktalarından birisi de İran'daki baskıcı rejim sebebiyle ülkeyi terk etmek zorunda kalan Azeri aktivistlere Bakü'nün açık kapı politikası uygulamasıdır. İran bu durumu her fırsatta protesto etmekte ve bahse konu olan kişilerin İran'a geri gönderilmesini talep etmektedir. Azerbaycan'ın bu husustaki yaklaşımı genel olarak denge politikası yürütme olarak özetlenebilir. Azerbaycan İranlı Azerilerin etkinliklerini desteklerken İran'ın kırmızı çizgilerini ihlal etmemeye de özen göstermektedir. Örneğin İran'ın ısrarlı talepleri karşısında Mahmudali Çehregani'yi ülkeden göndermiş fakat GAMOH'un Bakü merkezli olarak örgütlenmesine de izin vermiştir. Ayrıca Azerbaycan yönetimi Güney Azerbaycan'daki soydaşlarının hakları için gösteri yapan vatandaşlarına da genel olarak hiçbir zorluk çıkartmamaktadır.³ 1 6

³ Dönemin İran Dışışleri Bakanı Cevad Zarif'in Twitter Hesâbı, @JZarif, 11 Aralık 2020 tarihli tweet, (çevrimiçi), https://twitter.com/JZarif/status/1337280285398999041?s=20&t=-j9VTKEHsJ-bVI5u_ULB8A, Erişim Tarihi: 19.04.2022

³ Souleimanov-Kraus, a.g.e., s. 58.

Netice itibarıyla, her ne kadar bölünme sonrası karşılıklı bağlantılar ve ilişkiler farklı kanallar aracılığıyla devam etmiş olsa da yaklaşık iki yüz yıllık ayrılık süresince yaşananlar ortaya iki farklı Azerbaycan resmi çıkartmıştır. Kuzeydeki Azeriler kimliklerini dilleri üzerinden tanımlayarak ayrı bir aidiyet geliştirirken, güneydekilerin önceliği kültür ve din olduğu için İran devletine olan bağlılıkları daha sağlam kalabilmiştir. Bununla birlikte, özellikle 21. yüzyılın beraberinde getirdiği sosyal dönüşümler İran Azerilerinin de etnik aidiyet bilinci geliştirmelerini kolaylaştırıcı etkiler doğurmuştur. Ayrıca molla rejiminin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başarılı olmaması için attığı adımlar ters tepmiş ve bu tarz girişimler hem güneydeki hem de kuzeydeki Azerilerin etnopolitik bilinçlerinin kuvvetlenmesiyle neticelenmiştir.³

1

7

5.3. Mahmudali Çehregani ve Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi

Gerek İran'da gerek diasporada, Azeriler için Anayasa'nın vadettiği hakların kullanılmasından federal bir sisteme geçişe hatta bağımsızlık talebine kadar uzanan bir skalada 'Güney Azerbaycan davası' güden onlarca grup, topluluk, parti yahut sivil toplum örgütü bulunmaktadır.³ Bunlar içerisinde sesini en çok kişiye duyuran⁸ ve etki alanı en geniş olan Doktor Mahmudali (Çağrı) Çöhrəqanlı (bundan sonra Çehregani) ve onun öncülüğünde kurulan *Güney Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkatı* (bundan sonra GAMOH) tezimiz açısından yakından incelenmeye değer bulunmaktadır.

GAMOH'un resmî web sitesinde³ kendisine, hayatına ve faaliyetlerine dair oldukça detaylı ve uzun bir metin kaleme alan Çehregani; İslam Devrimi'ne aktif olarak katılmış bir askeri muallim, Irak'a karşı savaşmış bir Devrim Muhafızı üyesi ve sonrasında da özellikle Tebriz ve Tahran'da çeşitli seviyelerde öğretmenlik yaptıktan sonra üniversitelerde Türk Dili ve Edebiyatı üzerine dersler veren bir linguistik profesörüdür. Otobiyografisinde Türk dilinin İran Azerbaycan'ında yaşaması ve daha iyi bir statü kazanması için gösterdiği çabalara sık sık değinen Çehregani, doktorasını Türk dilinin Farsça üzerindeki etkileri üzerine yapmış ve modern Farsçada Türkçe 'den geçmiş en az dört bin kelime olduğunu tespit ve iddia etmiştir.³

³ Saleh, a.g.e., s. 78.

1

7

³ Bu oluşumlardan başlıca bazıları şunlardır:

8

Cənubi Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatı (Güney Azerbaycan Ulusal Kurtuluş Hareketi)

Güney Azərbaycan Milli Dirçəliş Təşkilatı (Güney Azerbaycan Milli Diriliş Teşkilatı)

Güney Azərbaycan Milli Azadlıq Cəbhəsi (Güney Azerbaycan Ulusal Kurtuluş Cephesi)

Güney Azərbaycan İstiqlal Partiyası (Güney Azerbaycan Bağımsızlık Partisi)

³ <http://gamoh.org/>

1

9

³ Ali Kafkasyalı, *İran Türkləri*, s. 119.

0

Küçüklüğünden beri milliyetçi olduğunu, bunu ailesine ve yetiştiği ortama borçlu olduğunu ve her daim milleti uğrunda hizmet etmek için yanıp tutuştuğunu³ ifade eden Çehregani; en büyük erkek kardeşi Ali'nin 'dini duygularının milli ruhuna galebe çaldığını' ifade ederek aslında Azerileri İran'daki diğer azınlıklardan ayrı bir noktaya konumlandıran, önemli bir kısmının neden devlete hala sadık olduğunu izah etmek için başvurulmuş 'ortak din/mezhep' tezine de en yakınından bir örnek katkıda bulunmaktadır. Halihazırda hem İranlı hem Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan Azeriler arasında önemli bir prestiji olan Çehregani'yi bugünlere getiren esas dönüm noktası ise 1995'de GAMOH'u kurması ve 1996 İran Meclis seçimlerinde Tebriz milletvekilliği için aday olarak aktif siyasete girmesidir.

İran'da seçimler; Muhafız Konseyi'nin dikkatli ve hassas olarak yürüttüğü bir eliminasyon sisteminden geçerek, rejime sadakatleri noktasında hiçbir tereddüt bulunmayan adayların birbiriyle yarışması şeklinde gerçekleşmektedir. Daha önce rejime yönelik herhangi bir tehdit oluşturmayacak şekilde Azeri etnik kimliğini daha çok kültür ve edebiyat alanında yapmaya çalıştığı işlerle öne çıkaran ve okullarda, üniversitelerde ve orduda devletine hizmet vermiş bir isim olarak Çehregani bu elemenden geçerek aday olmayı başarmıştır. Siyasete adım atmasıyla birlikte eylemleri ve söylemleri yavaş yavaş değişmeye başlayan Çehregani'nin seçim propagandası ise tamamen Azeri milliyetçisi sembollerle örülüdür. Seçim için hazırlanan broşürde Azeri dilinin okullarda öğretilmesi gerektiğini Azeri dilini kullanarak savunan Çehregani, edebi bir üslupla hazırlanan metinde Haydar Baba, Settar Han ve Şeyh Muhammed Hiyyabani gibi sembolik isimlere referans vermeyi de ihmal etmemiştir.³

2

Nisan 1996'daki meclis seçimlerinin ilk turunda Tebriz'den yaklaşık altı yüz bin gibi bir oyla emsalsiz bir başarıya imza atarak nasıl bir 'tehdit' olabileceğini ispatlayan Çehregani'ye İran devleti daha fazla tahammül edememiş, ikinci tura hazırlandığı süreçte onu yasadışı ticaret yapmak suçlamasıyla gözaltına almış ve tutuklamıştır. Çehregani'nin otobiyografisinde anlattığına göre; tutukluluğu sırasında kendisinden seçimlerden kendi isteğiyle çekildiğini açıklayan bir metin yazıp imzalaması istenmiş fakat o buna direnmiştir.³ Yaklaşık iki hafta boyunca hapis tutulan Çehregani'nin seçimlere katılması engellenmiş ve kamuoyuna da kendisinin gönüllü olarak adaylıktan çekildiği söylenmiştir.

2

³ Mahmudəli (Çağrı) Çöhrəqanlı, "Gənəl Başqan", **GAMOH**, 18.07.2013, (çevrimiçi) <http://gamoh.org/basqan/>, Erişim Tarihi: 11.03.2022

³ Gilles Riaux, "The formative years of Azerbaijani nationalism in postrevolutionary Iran", **Central Asian Survey**, 2008, 27:1, 45-58, s. 55.

³ A.e.

Bu haberin yayılması üzerine, kendisini büyük bir destekle Meclis'e gönderme yönünde iradesini kullanan Tebriz halkı öfkeyle sokağa dökülmüş ve 12 Mayıs tarihindeki protestolarda çok sayıda katılımcı gözaltına alınmıştır.³ Daha sonra gözaltına alınanlardan beş kişi halkın gözleri önünde inşaat vinçleri üzerine asılarak idam edilmesi şok etkisi yaratmış, Azeriler bunu kendilerini sindirmek için yapılan bir hamle olarak görürken rejim ise idamların uyuşturucu kaçakçılığı sebebiyle gerçekleştirildiğini iddia etmiştir.³

2

5

Devletin olayı böyle bir 'görsel şova' gerek duyacak kadar ciddiye alması, Çehregani gibi bir ismin Meclis'te elde edeceği pozisyonla etnik tabanlı talepleri ülke çapında ve uluslararası arenada çok daha geniş kitlelere ulaştırabilme imkanının rejimi ne derece rahatsız ettiğini göstermesi açısından önemli bir örnektir. Protestolar durulduktan sonra serbest bırakılan Çehregani, sonraki süreçte de güvenlik güçleri tarafından sık sık sorgulanmış ve uzun süren gözaltı uygulamalarında işkence görmüştür.³ Meclise girme hedefinden vazgeçmeyen Çehregani 2000 yılı seçimleri için yeniden adaylığını açıklamış, fakat adaylığı onaylanmadığı gibi bu sefer de şampuan kaçakçılığı suçlamasıyla tutuklanıp 6 ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Cezaevindeyken açlık grevine de giren Çehregani, tahliye edildikten sonra ev hapsine mahkum edilmiş ve ülkeyi terk etmesine izin verilmemiştir. 2002 yılında Uluslararası Af Örgütü'nün ve Amerikalı senatör Sam Brownback'ın şahsi çabalarıyla Çehregani İran'ı terk edebilmiş ve halen yaşamakta olduğu Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşmiştir.³

2

6

Çehregani'nin İran'dan çıkabilmesinde Amerikalı bir senatörün müdahil olması, kendisinin 'büyük şeytan' ABD'nin topraklarında yaşaması ve faaliyetlerini sürdürmesi, Pentagon, Dışişleri Bakanlığı ve Beyaz Saray'dan üst düzey yetkili isimlerle görüşmeler yapması İran'ın müzmin hastalığı olan 'dış mihraklar' söylemini tetiklemiş ve bunlar ABD'nin İran'a karşı mücadelesinde etnik meseleler üzerinden içişlerine karışması ve ülkeyi karıştırmak istemesi olarak okunmuştur.³ Belki de bu suçlamaların etkisiyle Çehregani⁸2003 yılında basına yaptığı açıklamalarda kendisini 'milli menfaatler' vurgusu yapmak zorunda hissetmiştir: "ABD'de yetkililerle, Pentagon'da görüşmeler yaptık. Milli menfaatlerimize zarar vermeden,

³ Shaffer, a.g.e., s. 183.

2

4

³ A.e.

2

5

³ Mahmudeli (Çağrı) Çöhrəqanlı, Gənəl Başqan, GAMOH, 18.07.2013, (çevrimiçi) <http://gamoh.org/basqan/> , Erişim Tarihi: 11.03.2022

³ Damien McElroy, "Exiled leader poised to mount popular revolt against Iran's mullahs", **The Telegraph**, 29.06.2003, (çevrimiçi) <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iran/1434408/Exiled-leader-poised-to-mount-popular-revolt-against-Irans-mullahs.html> , Erişim Tarihi: 12.03.2022

³ "Southern Azerbaijan: Iran stifles the Azeris", **Unrepresented Nations and Peoples Organization (UNPO)**, 02.05.2007, (çevrimiçi) <https://unpo.org/article/6660> , Erişim Tarihi: 10.04.2022

1995’te Bakü’de kurulan GAMOH’a evsahipliği yapan Azerbaycan Cumhuriyeti, 2002’de İran’ı terk ettikten sonra kendisine sığınan Çehregani’yi Tahran’dan gelen baskılar sebebiyle ülkesinde barındırmamıştır. Bölgenin güçlü ülkesi İran’ı bu hususta kızdırarak karşısına almak istemeyen Bakü yönetimi GAMOH’a herhangi bir destekte bulunmamaktadır. Resmî web sitesinde yer alan iddiaya göre milyonlarca destekçisi olan GAMOH’un Azerbaycan dışında Avrupa, Amerika ve Türkiye de dâhil olmak üzere birçok ülkede yirmiden fazla temsilciliği bulunmaktadır. GAMOH’un bu iddialarını abartılı bulan çevreler, ayrıca destekçilerinin çoğunun Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölgeden ziyade İran’ın dışından, yani diasporadan olduğunu öne sürmektedir.³ GAMOH’un etki alanını tam olarak tayin etmek pek mümkün değilse de benzer hedeflerle faaliyet gösteren kurum ve kuruluşlar arasında en bilineni ve en geniş desteğe sahip olanı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Çehregani, GAMOH’un faaliyetleri çerçevesinde Güney Azerbaycan davasını anlatmak için özellikle Avrupa şehirlerinde düzenlenen konferanslar ve kongrelerde konuşmacı olarak yer almaktadır. Ayrıca hem Çehregani hem de GAMOH’un çeşitli Avrupa temsilcileri Temsil Edilmeyen Millet ve Halklar Organizasyonu (UNPO)’nun toplantılarına Güney Azerbaycan’ı temsilen düzenli olarak iştirak etmektedirler.³ Azerileri ilgilendiren hiçbir konuya bigâne kalmayan Çehregani ve GAMOH, 2011 yılında İran Azerileri için büyük önem arz eden Urmiye Gölü’nün kuruması ve İran devletinin Azerilere yönelik insan hakları ihlallerine yönelik Birleşmiş Milletler’e başvuruda bulunmuştur.³

GAMOH’un Güney Azerbaycan olarak kabul ettiği bölge sınırları içinde yaşayan Kürtlerle ilgili tutumu uluslararası arenada ciddi eleştirilere muhatap olmasına sebep olmuştur. Başka bölümlerde daha önce bahsettiğimiz üzere, İran’daki Azeri milliyetçileri mevzubahis bölgede yaşayan Kürtlerin aslen oraya ait olmadığını, rejimin Güney Azerbaycan’ın homojen yapısını bozmak için onları bilinçli olarak zorla bölgeye yerleştirdiğini savunmaktadır. Dolayısıyla bölgedeki Azeri varlığını korumak için, gerekirse Kürtlerin doğum oranlarının

³ “İranlı Azeri muhalif İstanbul’a geldi”, **Hürriyet**, 24.06.2003, (Çevrimiçi)

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iranli-azeri-muhafif-istanbula-geldi-38475897> , Erişim Tarihi: 01.03.2022

³ Souleimanov-Kraus, **a.g.e.**, ş. 37.

³ “Southern Azerbaijan: SANAM Delegates Participant in World Human Rights Day”, **Unrepresented Nations and Peoples Organization (UNPO)**, 14.12.2011, (çevrimiçi) <https://unpo.org/article/13612> , Erişim Tarihi: 31.03.2022

³ Geoffrey F. Gresh, “Beyond boundaries Iranian Azeris in an age of globalization,”, **Constructing Nationalism in Iran: From the Qajars to the Islamic Republic**, Ed. by. Meir Litvak, Routledge, 2017, s. 240.

sınırlanması ve bölgeye göçlerinin kısıtlanması gibi önlemler öneren³ GAMOH tepkileri üzerine çekmiş, ayrıca kendi takip ettiği molla rejimine karşı diğer etnik grupların desteğini alarak cepheyi genişletme stratejisine zarar vermiştir.

Özellikle 2002’de İran’ı terk ettikten sonra Çehregani ve GAMOH, İran devleti ve Fars milliyetçisi çevreler tarafından sık sık ‘ayrılıkçı’ olmakla ve ülkeyi parçalamak isteyen dış güçlerin oyuncağı olmakla suçlanmıştır. Çehregani ise bulduğu her fırsatta ve platformda ayrılıkçılık ithamını reddetmiş ve kendisini molla rejimine karşı mücadele eden geniş koalisyonun bir parçası olarak lanse etmek ve böylece güttüğü davaya daha geniş kesimler tarafından destek bulmayı ümit etmiştir. Bu minvalde; İran’daki Azerilerin kültürel haklarını korumak, anayasal güvence altında olan Azeri dilinin eğitim dili olarak kullanılabilmesini temin etmek, Azeri azınlığın maruz kaldığı ayrımcılıklara dikkat çekmek ve onların ekonomik şartlarının düzeltilmesini sağlamak gibi başlıklar hem Çehregani hem de GAMOH tarafından daha ön planda tutulmuştur. Basına verdiği bir röportajda ayrılıkçılık/bölücülük suçlamalarını kesin bir dille reddeden Çehregani temel hedeflerini şu cümlelerle açıklamıştır:

“Biz sadece demokrasi ve insan hakları istiyoruz. Ve İran rejiminde demokratik ve laik bir hükümete doğru bir değişiklik istiyoruz. Biz ABD veya Almanya’daki federalizmle benzer federal bir İran’ı tercih ediyoruz. Kendi kaderimizi tayin etmek istiyoruz. Tebriz’in Güney Azerbaycan’ın başkenti olmasını istiyoruz, parlamento ve hükümet istiyoruz. Ama biz İran’ın bir parçasıyız. Biz ayrılıkçı değiliz.”³

Aynı minvalde açıklamalar GAMOH’un web sitesinde hareketin misyonunu ve vizyonunu açıkladığı *Məramnamə* bölümünde de tekrar edilerek, GAMOH’un “İran’ın toprak bütünlüğünden taraf olduğu, İran’dan ayrılarak yeni bir devlet kurmak yahut Azerbaycan ya da Türkiye ile birleşmek gibi bir hedefleri olmadığı, yalnızca ABD ve Almanya’daki gibi bir federal sistemin İran’da da uygulanarak Azerilerin kendi bayrağı ve meclisi olmasına izin verilmesini istedikleri”³ belirtilmiştir.

Her ne kadar hem hareketin lideri Çehregani hem de GAMOH üyeleri her platformda Güney Azerbaycan’ın geleceğini İran’ın dışında görmediklerini ifade etseler de bu konuda ne İran yönetimini ne de İran kamuoyunun genelini ikna edebilmiş gözükmemektedirler. Muarızları ve şüpheçiler GAMOH’un gizli ajandasının öncelikle Güney Azerbaycan’ı İran’dan koparmak

³ Souleimanov-Kraus, a.g.e., ş. 39.

³ “Southern Azerbaijan: Iran Stifles the Azeris”, **Unrepresented Nations and Peoples Organization (UNPO)**, 02.05.2007, (Çevrimiçi) <https://unpo.org/article/6660> , Erişim Tarihi: 10.04.2022

³ “Məramnamə”, **GAMOH**, 18.07.2013, (çevrimiçi) <http://gamo.org/meramname/> , Erişim Tarihi: 17.04.2022

sonrasında ise Türkiye veya Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmek olduğunu, fakat halihazırda yeterli güce ve desteğe sahip olmadıkları için uygun konjonktürü beklediklerini düşünmektedir. Güçsüz pozisyonda olduğu için gerçek düşüncelerini ve inançlarını saklayarak ‘takiyye yapmak’ İran devleti ve toplumu için yabancı olmayan bir mefhum olduğundan ötürü bu yaklaşımı anlamak çok zor değildir. Buna ilaveten, GAMOH’un ve Çehregani’nin nihai hedefinin bağımsızlık olduğunu ileri sürenler bu hususta ellerinde yeterince done olduğundan dem vurmaktadır. Örneğin Çehregani’nin 2003 yılında Central Asia-Caucasus Institute’de yaptığı bir konuşmada kullandığı ‘bu aşamada’ ifadesi yukarıda zikredildiği üzere, onun esasında ayrılıkçı/bölücü bir ajandası olduğu, fakat henüz yeterli uluslararası desteği bulamadığı için geçici olarak ‘federal bir İran tasavvurunu’ öne sürdüğü iddiasına bir delil olarak öne sürülmüştür:

“Batı’da İran’ın bölünmesi fikri desteklenmiyor. Dolayısıyla **bu aşamada** Azeri Türkleri için İran federasyonu içinde bir devlet kurulması daha mantıklı olacaktır. 35 milyon İranlı Azeri demokratikleşme sürecinin dışında kalmaz ve Irak Türkmenlerinin içinde bulunduğu duruma düşmemek için demokrasi mücadelesinin öncüsü olmalıyız.”³

GAMOH’un Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bayrağına oldukça benzeyen ve İran’da yasadışı kabul edilen bir bayrağı Güney Azerbaycan’ın bayrağı olarak benimsemesi, Çehregani’nin bir açıklamasında ‘gerektiği takdirde ellerine silah da alabileceklerini’³ söylemesi, bunların da ötesinde ‘Güney Azerbaycan’ isimlendirmesinin dahi bizatihi o bölgenin geri kalanının Aras Nehri’nin öbür tarafında yani Azerbaycan Cumhuriyeti’nde olduğunu ima eden bir isim olması gibi örnekler Çehregani ve GAMOH’un İran’dan ayrılmayı düşünmedikleri yönündeki söylemlerinin inandırıcılığını fazlasıyla zedelemektedir.

GAMOH bağımsızlık yönünde gizli bir ajandası olmadığına İran rejimini ikna edemese de bu konuda ikna edebildikleri de vardır. GAMOH’u ve Çehregani’nin izlediği politikaları yetersiz bulan ve daha radikal talepleri olan bir grup 2012 yılında GAMOH’tan ayrılarak ‘Yeni GAMOH’ adıyla başka bir organizasyon çatısı altında buluşmuşlardır. Dünya Azerileri Kongresi temsilcisi Teymur Eminbeyli ise Çehregani’yi Güney Azerbaycan’ın İran’dan ayrılmasına karşı çıkararak Azerilere ihanet ettiğini savunmuştur: “Eğer pozisyonlarını

³ Gulnara Ismailova, “Iranian Azeri Leader Supports the Federalization of Iran”, **The Central Asia-Caucasus Analyst**, 16.07.2003, (çevrimiçi) <http://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/8214-field-reports-caci-analyst-2003-7-16-art-8214.html> , Erişim Tarihi: 14.02.2022

³ İranlı Azeri muhalif İstanbul’a geldi, Hürriyet, 24.06.2003, (Çevrimiçi) <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iranli-azeri-muhafif-istanbula-geldi-38475897> , Erişim Tarihi: 01.03.2022

değiştirirlerse, işbirliğine başlayabiliriz. Şimdilik bu mümkün görünmüyor.”³

3

Daha önce de belirttiğimiz üzere GAMOH, Güney Azerbaycan davası güdenler arasında tanınırlığı en yüksek olan ve en etkili harekettir. Bununla birlikte GAMOH’un gücü ve etki alanı halen tartışılmakta olan ve üzerinde birçok soru işareti barındıran bir konudur. Çehregani milyonlarca destekçileri olduğunu iddia etse de sahaya hâkim birçok araştırmacı onunla hemfikir değildir. Literatürde genel olarak GAMOH’un İran Azerileri arasında her ne kadar tanınırlığı ve sempatisi bulunsada onları kendi ajandası doğrultusunda harekete geçirme kapasitesinden mahrum olduğu savunulmaktadır. Çehregani ve GAMOH’un destekçilerinin çoğunlukla diasporadaki İran Azerilerinden ve Azerbaycan Cumhuriyeti’ndeki soydaşlarından oluştuğunu iddia eden bu araştırmacılara göre, hareket geldiğimiz 2022 yılında hâlâ hedeflerine kavuşmaktan fazlasıyla uzaktadır.

5.4. Urmîye Gölü

İran’ın Batı Azerbaycan eyaletinin Urmîye şehriyle Doğu Azerbaycan eyaletinin Tebriz şehri arasında yer alan Urmîye gölü, yakın döneme kadar Ortadoğu’nun en büyük gölü, dünyanın ise en büyük ikinci tuz gölü³ olarak UNESCO’nun birinci derece biyosfer rezervi³ kabul ettiği önemli bir doğal güzellikti. Bölge halkının Türk kimliğinin önemli bir simgesi olarak değerlendirdiği bu göl, son otuz yılda yüzey alanının %60’ından fazlasını kaybetmesiyle ve İran devleti hükümetlerine yönelik protestolarla birlikte uluslararası kamuoyunun da dikkatine sunulmuş oldu.

Yapılan akademik çalışmalar³, gölün bu derecede kurumasının dünyanın genel problemi olan iklim değişikliklerinden ziyade insan müdahalesinden, daha doğrusu İran hükümetinin hatalı kalkınma projelerinden kaynaklandığını ortaya koyuyor. Göl üzerinden geçirilen otoyol projesi ve gölü besleyen kaynaklar üzerinde hesapsızca inşa edilen yetmişen fazla barajın bu sonucu kaçınılmaz hale getiren müdahaleler olduğu özellikle bölge halkı tarafından yüksek tonda dillendiriliyor.

Dünya, Urmîye Gölü’nün makus talihinden büyük oranda 2011 Ağustos’unda İran

³ İsmailova, A.y.

3

8

³ James Doubek, “The Death³And Life Of Iran's Lake Urmia³”, **NPR**, 12.11.2019, (çevrimiçi)

<https://www.npr.org/sections/pictureshow/2019/11/12/751360322/the-death-and-life-of-irans-lake-urmia>, Erişim Tarihi: 22.03.2022

³ Lake Oromeeh, **UNESCO** Ecological Sciences for Sustainable Development, (çevrimiçi)

<http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/ecological-sciences/biosphere-reserves/asia-and-the-pacific/islamic-republic-of-iran/lake-oromeeh/>, Erişim Tarihi: 27.03.2022

³ Hilal Ceylan, “Çevre Hakkı⁴Çerçevesinde Urmîye Gölü”, **İRAN Center**, Analiz, 2019, s. 9.

Meclisi'nin gölün kurtartılmasıyla ilgili bir acil kanun teklifini kati bir surette reddetmesi üzerine başlayan ve rejimin sert müdahalesiyle karşılaşan protestolar sayesinde haberdar oldu. Meclisin kararını 'gölü kendi kaderine terk etmek' olarak okuyan başta bölge halkı olmak üzere ülke genelindeki Azeriler vatandaşlarını bu durumu protesto etmeye davet etti. Urmiye ve Tebriz'le sınırlı kalmayıp ülke genelinde Azerilerin yoğun yaşadığı her bölgeye yayılan bu protestolarda atılan sloganlar, açılan pankartlar ve dillendirilen iddialar, yaşananların sadece bir çevre sorunu olarak kalmayarak bunun ötesine geçtiğini gösterdi: İranlı Azeriler için bu 'milli' bir meseleydi.

Görsel 8: Urmiye Gölü'nün kurtarılması için düzenlenen protesto gösterisinden: 'Azerbaycan'ın doğasını kurtarmak için Urmiye Gölü'nü kurtar!'

Urmiye Gölü ve çevresindeki tarihlerinin bin yıldan fazla olduğunu savunan Azerilere göre, gölün başına gelenler bir tesadüf yahut basit bir planlama hatasının ürünü değildir. Bilakis İran devletinin bölgeyi çölleştirerek oradaki Azeri nüfus için yaşanılmaz hale getirme planının sinsi ve sofistike bir uygulaması³ olduğuna inanan Azerilerin oranı her geçen gün artmaktadır. Gölün kurumasıyla birlikte artan tuz fırtınaları geçimini büyük oranda tarım ve hayvancılıktan sağlayan bölge halkına ciddi ekonomik zararlar vermektedir. Dahası, her geçen gün daha da bozulan hava, su ve toprak kalitesi neticesinde bölge halkında buna bağlı sağlık problemlerinde de artış yaşanacağı düşünülmektedir.³

4

3

Uzmanlar, gölün tamamen kuruması durumunda yaklaşık 14 milyon insanın bölgeden

³ Emil Souleimanov, "Concerns Over Urmia Lake Boosts Nationalism Among Azerbaijanis in Iran", **The Central Asia-Caucasus Analyst**, 05.10.2011, (Çevrimiçi), <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12365-analytical-articles-caci-analyst-2011-10-5-art-12365.html> , Erişim Tarihi: 19.04.2022

³ "Health Risks of Iran's Lake Urmia Desiccation Under Study", **Financial Tribune**, 15.01.2017, (çevrimiçi), <https://financialtribune.com/articles/people/57489/health-risks-of-irans-lake-urmia-desiccation-under-study#:~:text=The%20debate%20over%20the%20potential,the%20lake%20drying%20up%2C%20which> , Erişim Tarihi: 12.02.2022

göç etmek zorunda kalacağını tahmin etmektedir.³ Azerilere göre bu durum; bölgede bir arada yaşayarak dillerini, kültürlerini, akrabalık ilişkilerini muhafaza eden ve sınır ötesindeki soydaşlarıyla bağlantı kurabilen halklarının, ülkenin farklı bölgelerine dağılması ve daha kolay bir şekilde asimilasyona uğratılmasına zemin hazırlayacaktır.³ Ülkenin etnik bölgelerinde yaşanan herhangi bir protesto eyleminin ‘ayrılıkçılar’ tarafından çıkarıldığını ve İran’a düşman olan ülkelerin ajanları tarafından desteklendiğini savunan rejim, her zaman bu tarz hareketlere daha sert müdahale etmiştir. Fakat bütün sansür çabalarına rağmen gelişen teknolojik imkanlar sayesinde bu sert müdahaleler genel kamuoyuna yansımakta ve bu da protestoların daha geniş kitleler tarafından sahiplenilmesi sonucunu doğurmaktadır.

Görsel 9: Urmie Gölü’ndeki kurumaya dikkat çeken bir poster

Bölge halkı rejimin asimilasyon politikalarının yeni bir gelişme olmadığını ifade ederken Rıza Şah döneminde Urmie’nin adının Rızaiye olarak değiştirilmesini ve daha sonra bölgeye zorla on binlerce Kürt nüfusun yerleştirildiğini savunarak bu politikaların bir devamlılık halinde olduğuna işaret etmektedir. Urmie Gölü’nün başına gelenlerin rejimin Azerilere yönelik asimilasyon politikasının bilinçli bir tezahürü olduğu iddiasının doğru olup olmadığının, ilgilendiğimiz konu bakımından pek de bir önemi bulunmamaktadır.³ Zira bizim için önemli olan; bölgedeki, ülkedeki hatta diasporadaki Azerilerin önemli bir kısmının bu durumu izah ettiğimiz şekilde algılamasıdır. Ve bu algı onu hakikat yapmaya yetmese de

³ Melika Moradi, “Restoration of Lake Urmia saves 14 million people”, **ULRP**, 31.12.2018, (çevrimiçi) <https://www.ulrp.ir/en/restoration-of-lake-urmia-saves-14-million-people/>, Erişim Tarihi: 19.03.2022

³ Ceylan, a.g.e., s. 17.

³ Ayrıca son dönemde UNDP⁴ projeleri ve İran hükümetinin de gayretleriyle göldeki kötü gidişat yavaşlatılmış ve iyiye gidiş başlamıştır.

yüzbinlerce insanı sokağa döken bir ‘gerçeklik’ yapmaya yetmiştir. Son olarak; İran’daki Azeri milliyetçiliğinin önemli temsilcisi Traktör Sazi futbol takımının maçlarında Urmiye Gölü’ne dair taraftarların attığı sloganlar da izah edilen duruma örneklik teşkil edecektir:

“Urmi Gölü Can Verir Meclis Onun Katline Ferman Verir”

“Urmi Gölü Bağırır Susuzum Haray Haray”

“Gelin gidek ağlayak, Urmi Gölü’nü doldurak!”³

4

7

5.5. Babek Kalesi Kurultayı

İranlı Azerilerin milli kimlik bilincine dair önemli doneler ve enstantaneler içeren en güncel hadiselerden birisi de her yıl temmuz ayının ilk haftasında gerçekleşen Babek Kalesi Şenlikleri’dir. Bir grup Azeri üniversite öğrencisinin 1999 yılında İran ve Azerbaycan Türkleri arasında milli kahraman olarak kabul edilen Babek Hürremi’nin doğum gününü vesile kılıp 2 Temmuz’da Babek Kalesi’ne yürüyerek başlattığı³ bu şenlikler, devletin⁴ bütün engelleme çabalarına rağmen her geçen yıl büyüyen ve yüzbinlerin katıldığı etkinliklere dönüşmüştür.

8

Bugün Tebrizli aşıkların şiirlerinde, efsanelerde, şarkılarda hatta atasözlerinde yaşayan Babek Hürremi, miladi 9.yüzyılda tarihî Azerbaycan topraklarında Abbasi Devleti’ne (milliyetçilerin ifadesiyle ‘Arap istilasına’) karşı bir isyan başlatıp devleti yirmi yıldan uzun bir süre çeşitli badirelere sürükleyen bir halk kahramanıdır. 816 yılında Halife Memun döneminde başlayan bu isyan yıllarca sürmüş, bu uğurda onlarca komutan ve valiyi heder eden Babek’i yakalamak bir sonraki Halife Mutasım döneminde onun görevlendirdiği -yine bir Türk olan- Afşin Bey’e nasip olmuştur. Neticesinde Babek Hürremi 4 Ocak 838 tarihinde halifenin huzurunda ve halkın önünde önce kol ve bacakları kesilmek suretiyle idam edilmiştir.³

Tebriz’in 200 kilometre kuzeyinde yer alan Keliber kentinin yakınlarında bulunan ve ulaşmak için meşakkatli bir yolu kat etmenin göze alındığı Babek Kalesi 1999 yılı öncesinde de İran ve Azerbaycan Türkleri tarafından ziyaret edilen önemli bir tarihi mekân olmakla birlikte, esas manasını o yıl üniversite öğrencilerinin başlattığı, sonrasında bir kurultaya dönüşen yürüyüş, ziyaret ve şenliklerle kazanmıştır. 1999 yılında küçük bir öğrenci grubuyla başlayan bu etkinlik, Tahran yönetimince yasaklandığı 2007 yılına gelindiğinde yüzbinlerce

³ Fatih Mehmet Keşan, “İran’da Futbol ve Türk Milliyetçiliğinin Traktör Futbol Kulübü Üzerinden Yükselişi”, **Flaps.Club**, Mart 2021, (Çevrimiçi) <https://flaps.club/iranda-futbol-ve-turk-milliyetciliginin-traktor-futbol-kulubu-uzerinden-yukselisi/#1595792953197-c6bd43a4-d24ea5e1-b49ae642-f205> , Erişim Tarihi: 20.04.2022

³ Fazıl Özdamar, “İran Türklğinde Babek ve Babek’i Anma Törenleri”, **İRAN Center**, Analiz, s. 3.

³ Hakkı Dursun Yıldız, “Bâbek”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/babek> , Erişim Tarihi: 15.03.2022

insanın aktif olarak iştirak ettiği muazzam bir gövde gösterisi şeklini almıştır. Babek'in doğum günü olarak kabul edilen 2 Temmuz gününü de aşırp birkaç güne yayılan bu kültür şöleninde, İranlı Azeriler halk ozanlarının söylediği şiirler eşliğinde ailece yürümekte, şarkılar eşliğinde dans etmektedirler. Babek'le birlikte İran Türklüğünde önemli yeri olan Köroğlu, Settar Han, Şeyh Hiyabani, Pişevari, Samed Behrengi gibi isimler de çeşitli edebi eserler aracılığıyla yad edilir. Aynı dili konuşan ve etnik kimliğinden ve kültüründen dolayı eşit vatandaş olarak görülmediğini düşünen yüzbinlerce insanın bir araya gelmesi pek tabii aynı zamanda politik bir vakıadır. Azerilerin ve İran'ın güncel meselelerine dair fikir alışverişleri de yapılan bu toplantılara 'kurultay' adı verilmesi de tesadüf olmasa gerektir.

Törenlerde rejim açısından illegal kabul edilen Güney Azerbaycan bayrağının açılması³, İran'da henüz herhangi bir ideolojik grubun tekelinde olmayan fakat Türklerin benimsediği bozkurt işaretleri yapılması ve Traktör taraftarlarının maçlarda attığı sloganların aynılarının ve benzerlerinin bu etkinliklerde de atılması, kısacası Babek Kalesi Kurultayı'nın Azerilerin milli bilincini pekiştiren ve ilan eden bir hale bürünmesi, beraberinde devletin bu duruma seyirci kalamamasını getirmiştir.

İran Türklerinin folkloru, aşıklık ve destancılık gelenekleri üzerine çalışmaları bulunan Fazıl Özdamar'ın da belirttiği gibi, "İran yönetimi tarafından ilk olarak kaleye çıkan kişilerin içki içtikleri, kumar oynadıkları ve yüksek sesle müzik dinledikleri gibi suçlamalarla yürütülen antipropagandalarla; sonrasında ise söylem değiştirilip Babek'in İslam'a karşı savaşan bir kâfir olduğu³ savunularak bu sebeple de kalede yapılan törenlerin dine aykırı olduğu yönündeki iddialarla engellenmeye çalışılmıştır."³ Fakat ilerleyen süreçte devletin hassas noktası olan Güney Azerbaycan bayrağının açılması, 'ayrılıkçılık' endişesini körüklemiş ve askeri reflexler devreye girmiştir:

"Bir sonraki yıldan itibaren güvenlik güçleri kalenin bulunduğu Keleyber (Kaleybar) kasabasına giden ulaşım yollarını kapatır ve bölge askeri tatbikat alanı olarak ilan edilir. Sivillerin alana girmesi engellenir. Engelleri aşırp alana girenler tutuklanıp haklarında cezai işlemler uygulanır."³

Bu önlemlerin de işe yaramaması üzerine, İran Azerilerinin önde gelen aktivist ismi Mahmudali Çehregani (Mahmudeli Çöhrəqanlı) tarafından asıl isminin Bay Beg'den geldiği

³ Souleimanov-Kraus, a.g.e., s. 22.

0

³ Genel olarak İslam kaynakları bu iddiayı doğrulamakta ve kendisinin çok Müslüman kanı döktüğünü vurgulamaktadır.

³ Özdamar, a.g.e., s. 19.

5

2

³ Dinç, a.g.e., s. 158.

5

3

iddia edilen ve İran Azerilerinin çocuklarına da sıkça ismini koydukları Babek'in Türk olamayacağı, hatta Abbasi saflarında bulunan Türklere karşı savaşıran bir İranlı kahraman olduğu devlet ve Fars milliyetçisi çevreler tarafından savunulmaya başlanmıştır. Babek'in Abbasilere karşı verdiği mücadele ile kendilerinin bugünkü İran rejimine karşı verdikleri kültürel ve siyasi hak talebi mücadelesi arasında bir özdeşlik kuran Azerilerin Babek'e yönelik bu yaklaşımları Fars milliyetçileri tarafından bir nevi 'geleneğin icadı' ithamıyla karşılanmaktadır. Ne bu çevrelerin Babek'in yaşadığı dönemde 'Azeri diye bir milletin dahi var olmadığını, Azerilerin bölgeyi işgal eden Oğuz Türkleri marifetiyle Türkleşmiş Farslar olduğunu savunması ne de devletin henüz etkinlikler bile başlamadan potansiyel katılımcı ve organizatörleri gözaltına alması gibi önlemler İran Azerilerini bu etkinlikleri düzenlemekten vazgeçirebilmiştir. Bütün bu faktörlerin üzerine eklenen Covid-19 pandemisi bile 2020 yılında -geçmiş yıllara kıyasla az sayıda da olsa- bir grup katılımcının bu geleneği sürdürmeye çalışmasına mâni olamamıştır.

5.6. Traktör Futbol Takımı ve Azeri Milliyetçiliği

Artık meşhur olan deyişle, 'Futbol asla sadece futbol değildir'. Bu ifade, Türkiye kamuoyuna ve gündemine aşına insanlar için çok sıradan ve doğruluğu pek tartışılmayan bir ifadedir. Milyonları ortak duygularda buluşturan ve aynı renklere aidiyet hissiyle bağlanmayı sağlayan takım taraftarlığı, futbolu artık sportif bir faaliyet olmanın çok ötesine taşımış, hem kitleleri kontrol etmek ve yönlendirmek isteyen başta devlet olmak üzere kurumların hem de sosyal bilimlerle uğraşan araştırmacıların favori alanlarından biri olmayı başarmıştır. Türkiye'de bir takımın taraftarları ülkenin en büyük sivil toplum kuruluşu olarak gördükleri takımlarının isminin arkasına 'Cumhuriyeti' kelimesini ekleyecek kadar büyük bir özgüvene sahiptir. Yine devleti ele geçirmeye talip olan bir cemaat yapılanmasının aynı zamanda futbol takımlarına da sızmaya ve onları kontrol etmeye çalıştığına dönük ciddi iddialar da futbolun asla sadece futbol olmadığını örnekleyen mühim hadiselerdir.

Stadyumlar en fazla yüz bin insanı ağırlasalar da televizyon yayınları sayesinde bir futbol maçı milyonların gözlerini ve ilgisini üzerine çekebilmektedir. Hatta kimi zaman bazı kritik maçlar için yüz milyonları bulan bir izleyici kitlesinden bahsedilirken, bu tip maçların 90 dakika boyunca hayatın akışını durdurabildiğine dikkat çekilmektedir. Bu potansiyel; bazen futbolcular, ama çoğunlukla da taraftarlar ve mesajını geniş kitlelere yaymak isteyen herkes tarafından kullanılmak istenmektedir. İktidar sahipleri de kontrol etmekte nispeten zorluk yaşadıkları bu mecrayı denetlemek ve her isteyeninin istediği mesajı vermesini önlemek için sürekli yeni tedbirler almaktadır. Altında sakladığı mesajı vermek için formasını çıkaran

futbolcu hakem tarafından sarı kartla cezalandırılırken, stadyuma giren taraftarların ellerindeki pankartlar, flama ve bayraklar titizlikle taramadan geçirilmektedir. Taraftarlar sakıncalı bulunan tezahüratlarda bulunduklarında yayınların sesi kesilmektedir. Fakat yine de günün sonunda bir taraftar gerekirse sahaya atlayarak vermek istediği mesajı milyonlara taşıma imkânı bulabilmektedir. Bütün bu sebepler futbolu biz araştırmacılar için ihmal edilmemesi gereken bir sosyolojik fenomen haline getirmektedir.

1970 yılında Tebriz’de bir traktör fabrikasında kurulan Traktör-Sazi (Traxtor) futbol takımı da taraftarları ve takımın maçları esnasında yaşananlar dolayısıyla İran’daki Azeriler ve Fars milliyetçiliği alanında kalem oynatan hiç kimsenin değinmeden geçebileceği bir başlık değildir. 2001-2002 sezonunda küme düşmesine rağmen 2009-2010 sezonu itibariyle tekrar İran Premier Ligi’ne yükselen bu takım her maçını en az altmış bin³ tutkulu taraftarı önünde büyük bir coşkuyla oynamaktadır. Üst lige çıktıktan sonra Asya Şampiyonlar Ligi’nde de boy göstererek daha geniş kitlelerin dikkatini celbeden Traktör’ün Azeri taraftarları, her maçı İran Azerilerinin etnik kimlik tabanlı, dillerine kamusal alanda özgürlük istedikleri, hatta zaman zaman ayrılıkçı taleplerini de dillendirdikleri bir platforma çevirmektedir. Atılan sloganlar, açılan pankart ve bayraklar, zaman zaman giyilen formalar İran’daki Azeri milli kimliğine ve milli bilincine dair neredeyse bir laboratuvar ortamı sağlamaktadır.

Görsel 10: Traktör takımının resmi Twitter hesabından: ‘Biz Bir Türk Takımıyız’

Traktör taraftarları takımlarını üst düzeyde sahiplenmekte ve İran’daki en büyük taraftar

³ Souleimanov-Kraus, a.g.e., Ş. 26.

grubu olarak maçlara kalabalık katılım sağlamakta övünmektedirler.³ Traktörün üst lige 5
çıkması ve İran Azerilerinin milli sembollerinden biri haline gelmesi öncesinde en büyük
taraf tar kitlesine sahip olan Tahran takımları İstiklal ve Persepolis, Traktör'ün konuk olduğu
maçlarda bile Tahran'daki Azerilerin yoğun katılımı sebebiyle sanki deplasman maçı na çıkıyor
gibi bir ortamda oynamaktadırlar. Dahası, İran'da kadınların stadyumlara girip maçları
seyretmesi yasak olmasına rağmen, Traktör'ün kadın taraftarlarının stadın çevresindeki
tepelerden takımlarını desteklediğı belirtilmektedir.

Maçlarda Türkiye bayrakları, Azerbaycan bayrakları ile birlikte İran'da yasaklı olan
Güney Azerbaycan bayrağı da açan Traktör taraftarlarının sloganları temelde Azeri dilinde
eğitim hakkı talep eden ve Fars ırkçılığına ve dışlayıcı, aşağılayıcı muamelelere tepki gösteren
bir içeriğe sahiptir. Bunlar haricinde de gerek İran'daki Türkleri gerekse Azerbaycan
Cumhuriyeti ve Türkiye'deki soydaşlarını ilgilendiren güncel meseleler olduğunda bu konuları
da es geçmemektedirler. İran Azerilerinin milli bir mesele olarak gördüğü Urmiye Gölü'nun
yok olma tehlikesi karşısında hükümeti suçlayan sloganlar atan Traktör taraftarları, 2020
yılında yaşanan Karabağ Savaşı'nda da açık bir şekilde soydaşlarını desteklemiş ve yıllardır
Ermenistan yanlısı bir duruş sergileyen hükümetlerine tepki göstermişlerdir.³ 5

Traktör taraftarları “men Türkem” ve “ne mutlu Türkem diyene” gibi nispeten
'sakıncasız' tezahüratların yanı sıra, “Tebriz, Bakü, Ankara, biz hara Far slar hara,”
'Azerbaycan var olsun istemeyen kör olsun' 'Kahrolsun Fars faşizmi' yahut 'Azerbaycan
bizimdir, Afganistan sizindir'³ gibi hem rejimi hem⁵ de Fars milliyetçilerini⁷ ziyadesiyle
rahatsız eden sloganları da çekinmeden kullanmaktadır. Kendilerini Kızılkurtlar olarak
adlandıran Traktör taraftar grubu maçlarda sık sık elleriyle bozkurt işareti yapmakta, kırmızı-
beyaz formalarında Türklüğün simgesi olarak gördükleri bozkurtlu alternatiflere de bol bol yer
vermektedirler.³ 5 8

³ Traktör takımının resmi Twitter hesabı, 04.11.2019 tarihli tweet, (çevrimiçi),
<https://twitter.com/TractorOfficial/status/1191367829100146694?s=20&t=F98fhBOHg-qCCm4DaAtjeg> , Erişim
Tarihi: 18.04.2022

³ “Tebrizli Traktör Sazi taraftarlarından 'Karabağ bizimdir' sloganı”, **Sputnik Türkiye**, 02.03.2019,
(çevrimiçi), <https://tr.sputniknews.com/20190302/tebriz-tractor-sazi-taraf tar-karabag-bizimdir-slogani-1037959643.html> , Erişim Tarihi: 12.12.2021

³ Souleimanov-Kraus, **a.g.e.**, ş. 27.

³ Hatta Türkiye'de ultra-milliyetçilerin sık kullanmaya başladığı Göktürk Alfabetiyle 'Türk' yazan yahut
Mustafa Kemal Atatürk'ün imzasını içeren formalar da taraftarlar için tasarlanıp satışa sunulmuştur. (Bkz.
<https://www.tractorfcstore.com/>)

Görsel 11: Taraftarlar için hazırlanan formada Traktör'ün taraftar grubunun adı ve simgesi olan Kızıl Kurt ve Göktürk alfabesiyle 'Türk' yazısı göze çarpıyor.

Traktör taraftarları, takımları özellikle İstiklal veya Persepolis ile karşılaşmaya çıktığında bu sloganlarına karşı takımın taraftarları tarafından mukabele edilmekte ve ortam gerilmektedir. Çok uzun zamandır stereotipik olarak İran'daki Azerilere sataşmak için kullanılan *tork-e khar*³ ifadesi karşı takımın taraftarları tarafından hem^o de anıran eşek sesi taklidiyle birlikte slogan olarak kullanılmaktadır. Azeri taraftarlar da bu hakarete *maymun-e farsi* ifadesiyle karşılık verdiği için bu takımlar karşılaşacağı zaman İran polisi ve Besic teşkilatı tarafından geniş güvenlik önlemleri alınmakta ve taraftarlara şiddet uygulanabilmektedir.³

26 Şubat 2013'te Tebriz'in Yadigâr-i İmam stadyumunda oynanan Asya Şampiyonlar Ligi maçında Traktör taraflarının açtığı “Güney Azerbaycan İran değildir” pankartı olayları başka bir boyuta taşımıştır. Bu maçtan sonraki ilk Traktör maçıyla başlayarak ve diğer maçlarda da sık sık tekrar eden bir şekilde rakip takımın taraftarları stadyumlarda Ermenistan bayrağı açarak Azerileri öfkeliendirirken Azeriler de zaman zaman Ermenistan bayrağı yakmaktadır.³

Artık özellikle Azadi stadyumunda Tahran takımlarıyla oynanan her maç karşılıklı bir pankart ve slogan mücadelesine sahne olmaktadır. Halihazırda ünlü Türk teknik direktör Ertuğrul Sağlam'ın antrenörlüğünü yaptığı Traktör-Sazi futbol takımının maçları Türkiye'de de takip edilmekte ve formaları özellikle milliyetçi hassasiyetleri olan Türkler tarafından satın alınmaktadır. Traktör taraftarlarının stadyumları kendi etnik-milli meselelerini ve haklı taleplerini duyurmak için bir platform olarak değerlendirmesi başta Azerbaycan ve Türkiye olmak üzere dünyada yankı bulmuş, özellikle Türkiye kamuoyu İran'da milyonlarca Azeri

³ Khar (خر) kelimesi hem eşek anlamına hem de aptal, bön, kalın kafalı gibi anlamlara gelmektedir.

³ Serhan Afacan, “Traktör Saži ve İran'da Siyasallaşan Tribünler”, **İRAN Center**, 23.12.2016, (Çevrimiçi) <https://iramcenter.org/traktor-sazi-ve-iran-da-siyasallasan-tribunler/>, Erişim Tarihi: 13.02.2022

³ “Iran Detains 29 Azerbaijanis for Burning Armenian Flag”, **Asbarez**, 05.03.2019, (çevrimiçi) <https://asbarez.com/iran-detains-29-azerbaijanis-for-burning-armenian-flag/>, Erişim Tarihi: 22.04.2021

Türkü'nün yaşadığı gerçeğiyle bir kez daha yüzleşmek durumunda kalmıştır.

Görsel 12: İspanya’da ayrılıkçı Katalanların bir müsabakada açtığı ‘Katalonya İspanya değildir’ pankartından esinlenerek Traktör taraftarının açtığı pankart: ‘Güney Azerbaycan İran değildir’

5.7. Karikatür Krizi

İran, 2005-2007 yılları arasında ülkenin dört büyük etnik grubunun protestolarıyla sarsıldı. Nisan 2005’de Huzistan, Temmuz-Ağustos 2005’de Kürdistan, Mart-Mayıs 2006 ve Şubat 2007’de Belucistan ve Mayıs 2006’da ise Azerbaycan’ın sokakları protestolara ve bu protestolara yönelik devlet müdahalesine tanıklık etti. Her ne kadar çıkış sebepleri, protestoların aldığı şekil, atılan sloganlar, protestocuların ve devlet güçlerinin metotları birbirinden oldukça farklı olsa da; bütün bu olaylar kökeninde İran İslam Cumhuriyeti rejiminin etnik azınlıklara yönelik muamelelerinden oluşan rahatsızlık ve mağduriyetlerin yatıyor olması yönünden ortak bir başlık altında değerlendirilmektedir.³ Ve ne yazık ki devletin her bir olayı dış güçlerin İran’a yönelik komplosu olarak değerlendirerek etnik temelli talepleri görmezden gelmesi bu ayaklanmaların bir diğer ortak özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Tezimle alakalı olması açısından; 2006 yılında yaşanan ve literatüre kısaca ‘2006 Karikatür Krizi’ olarak geçen ve İran’daki Azerilerin etnik kimlik bilinci açısından önemli bir köşe taşı olarak değerlendirdiğimiz olayı daha yakından incelemek gerektiği kanaatindeyiz.

Her şey 12 Mayıs 2006 günü devletin kontrolündeki günlük İran gazetesinin çocuklar için ayrılan kısmında yayımlanan bir karikatür ve ona eşlik eden metin ile başladı. Kendisi de aslen Azeri olan karikatürist Mana Neyestani imzalı metin ‘Hamamböceklerinin Bizi Hamamböceğine Dönüştürmesini Nasıl Engelleriz?’ başlığıyla yayımlandığı günden itibaren yaklaşık iki hafta boyunca bütün İran gündemini ve kamuoyunu esir aldı. Metne eşlik eden

³ Elling, a.g.e., s. 75.

karikatürlerden birinde hamamböceğinin Azerice bir ifade kullanması Azeriler tarafından kendilerine ve dillerine yönelik bir hakaret, bir alay etme olarak algılandı. Her ne kadar karikatürist Neyestani olaydan sonra verdiği birçok röportajında olayın bir yanlış anlaşılardan ibaret olduğunu, kullandığı ifadenin Azerice kökenli olsa da Farsçaya da geçtiğini ve İran’da herkes tarafından yaygın şekilde kullanıldığını iddia etse de³, karikatürlere eşlik eden metin yakından incelendiğinde İranlı Azerilerin bu karikatürden neden rencide olduklarını anlamak kolaylaşmaktadır.

Görsel 13: Mana Neyestani tarafından çizilen karikatürde hamamböceğinin ‘Ne?’ anlamına gelen Azerice ‘Namana?’ ifadesini kullandığı görülüyor.

Metinde hamamböceklerinden kurtulmak için izlenecek metotlar madde madde izah edilmekte ve müzakere ile başlayan seçenekler gittikçe şiddet içeren yöntemlere evrilmektedir:

“Problem şu ki hamamböcekleri insan dilini anlamamaktadır. Hamamböceği dilinin grameri o kadar zordur ki onların yüzde sekseni kendi dilleri yerine diğer dilleri konuşmayı tercih etmektedir. Hamamböcekleri bile kendi dilini anlayamazken, onların dilini sen nasıl anlayabilirsin ki? Dolayısıyla müzakere bir açmaza girer ve şiddet içeren yöntemler kullanmak kaçınılmaz hale gelir.”³

Neredeyse her kültürde pis ve çirkin bir hayvan olarak görülen ve kendisinden tiksilen hamamböceğinin³ -karşısındaki çocuk Fârsça konuşurken- Azericé konuşturulması Azeriler için yeterince öfkelenendirici sayılabilecekken, metinde izah edilen ‘hamamböceği ırkının kökünü kurutma’ metotları ırkçı faşist bir yönetimin herhangi bir etnik azınlıkla mücadele ederken kullanabileceği metotları hatırlatması bakımından işin tuzu biberi olmuştur. Yazarın hamamböceklerinin soyunu kurutmak için önerdiği yöntemler içinde; onların evlenmelerini dolayısıyla çoğalmalarını zorlaştırmak, ibret olması açısından önde gelenlerine ceza vermek

³ Golnaz Esfandiari, “Mana Neyestani: The Kafkaesque World Of An Iranian Cartoonist”, **Radio Free Europe Radio Liberty**, 10.04.2012, (çevrimiçi)

https://www.rferl.org/a/profile_mana_neyestani_iranian_cartoonist_satirist_society/24543673.html, Erişim Tarihi: 12.03.2022

³ Karikatürlere eşlik eden mefın benim tarafımdan Türkçe’ye⁴ çevrilmiştir.

³ Metinde de insan dışıysla beslendikleri vurgulanmaktadır.

yahut askere alarak iki yıl süren bu süreçte ölmelerini ummak gibi ilginç tavsiyeler bulunmaktadır.

Görsel 14: Krize sebep olan İran Gazetesi'nin 12 Mayıs 2006 tarihli nüshasının çocuklar için olan bölümü

Karikatür ve metin, yayımlandığı 12 Mayıs gününden başlayarak İran Azerileri tarafından gittikçe artan dozda tepkilerle karşılaşmıştır. Dahası, yukarıda bahsedilen diğer başlıklarda olduğu gibi, bu protesto gösterileri de İran Azerilerinin etnik temelli sorunlarını, anadillerine ve diğer haklarına ilişkin taleplerini seslendirebildikleri bir platform işlevi görmüştür. Tarih boyunca sosyal hareketlerin çıkış noktası ve merkezi olma özelliğini elinde bulunduran Tebriz'de aktivist üniversite öğrencilerinin küçük gruplarla başlattığı barışçıl protesto gösterileri, kısa süre içinde Azerilerin yoğun olarak yaşadığı Urmie, Zencan, Hemedan, Erdebil ve başkent Tahran'a da sıçramış ve katılım yüzbinleri bulduğunda gösterilerin barışçıl havası da hızla ortadan kaybolmuştur.³ Mayıs ayının sonuna kadar ateşini kaybetmeyen gösteriler sebebiyle bazı şehirlerde hayat durma noktasına gelmiş, birçok dükkan ve çarşı kepenk kapatmak zorunda kalmıştır.

22 Mayıs'ta Tebriz'de geniş katılımlı bir protesto gösterisi düzenlenmiş, Tahran'da ise meclisin önünde toplanan Azeriler taleplerini içeren sloganlar atmışlardır. Barışçıl gösterilerin yanı sıra; arabaların yakıldığı, bir bankanın ateşe verildiği, kamu mallarının zarar gördüğü ve

³ Jean-Christophe Peuch, "İran: Cartoon Protests Point To Growing Frustration Among Azeris", **Radio Free Europe Radio Liberty**, 31.05.2006, (Çevrimiçi) <https://www.rferl.org/a/1068797.html> , Erişim Tarihi: 29.03.2022

karşılığında güvenlik güçlerinin sert müdahalelerde bulunduğu protesto gösterileri de kayıtlara geçmiştir. Göstericilerden ve devlet kaynaklarından paylaşılan rakamlar birbiriyle tutarsız olmakla birlikte; bu eylemlerde on binden fazla Azerinin gözaltına alındığı, binlercesinin yaralandığı ve onlarca protestocunun ise öldüğü rapor edilmiştir.³ Bazı Azeri kaynaklar ise devlet binalarının ve kamu mallarının zarar gördüğü eylemleri devletin ajanlarının gerçekleştirdiğini iddia ederek, bu hususta kendilerine yöneltilen suçlamaları karşı tarafa yüklemiştir.

Protestocular Kültür Bakanı'ndan, gösterileri bastırmak için şiddet uygulayan yerel otoritelerden ve Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'dan özür talep etmiş³ ve sonuncusu hariç bu talepleri karşılanmıştır. Fakat talepler bununla sınırlı kalmamış ve -daha önce belirtildiği üzere- mesele bir karikatür krizinden öteye giderek İranlı Azerilerin etnik temelli, kültürel ve sosyal haklarını talep ettiği bir fırsat penceresine dönüşmüştür.

Mayıs ayı sonunda gösterilerin ateşini kaybetmeye başlamasıyla birlikte önde gelen bir grup aktivist bir önerge metni ile 1925'den itibaren karşı karşıya oldukları haksız ve ayrımcı muamelelerin panoramasını sunmuş ve diğer taleplerin yanında direk Azerileri ilgilendiren on bir talebi kamuoyuna ve Meclis'e sunmuşlardır. Bu talepler arasında Azeri Türkçesinin resmi dil olarak kabul edilmesi, okullarda öğretilmesi ve kullanılmasına izin verilmesi, Azerilerin kendi dilinde basın-yayın faaliyetleri yürütebilmesi gibi anadile ilişkin kritik önemi haiz olanlar da bulunmaktaydı. Aslında protestocuların taleplerinin yalnızca karikatür krizine yönelik olanlarla sınırlı kalmayacağı, gösterilerde kullanılan sloganlardan dahi tahmin edilebilirdi:

'Azerbaycan Bir Olsun, Merkezi Tebriz Olsun'
'Bakü Tebriz Ankara, Fars Hara Bizler Hara?'
'Haray haray, Men Türkem'
'Türkün dili ölmez, Fars diline dönmez'
'Öz dilinde medrese, olmalıdır herkese'
'Ne mutlu Türküm diyene'
'Kahrolsun Fars faşizmi!'

Karikatürün devletin kontrolünde olan bir gazetede yayımlanması bu hususta rejimi doğrudan zan altında bırakmıştır. Bu durum karşısında krizin başladığı andan sonlanana kadar devletin krizle baş etme yöntemleri kademeli bir farklılık arz etmektedir. Başlarda olayın

³ Major Dan, "May 12, 2006: Please, Not Another Dumb Riot! (The Iranian Cockroach Cartoon Riots)", **History & Headlines**, 12.05.2019, (çevrimiçi) <https://www.historyandheadlines.com/may-12-2006-please-not-another-dumb-riot-the-iranian-cockroach-cartoon-riots/>, Erişim Tarihi: 29.03.2022

³ Ghanea-Hass, a.g.e., s. 3. ⁶

tamamen bir yanlış anlaşılardan ibaret olduğu propagandasını yürüten rejim aygıtları, Azerilerin haklı tepkisine kısmi bir sempatiyle yaklaşmış ve onları olduğundan daha fazla tahrik etmeme yolunu tercih etmiştir. Bu bağlamda hem karikatürün yayınlandığı gazete kapatılmış hem de karikatürist Neyestani ve yazı işleri müdürü gözaltına alınarak hapse atılmıştır. *³ Bazı milletvekillerinin de karikatürü kınayarak Azerilerin protestolarına destek çıkmasıyla birlikte Kültür Bakanı televizyona çıkarak halktan özür dilemiştir.

Bu girişimlerin protestoları durdurmak için yeterli olmaması, dahası gösterilerin devlet nazarında ‘ayrılıkçı’ olarak görülen taleplerin dillendirildiği platformlara dönüşmesi neticesinde rejimin yaklaşımı değişmeye başlamıştır. Öncelikle hem rejimin kontrolünde olan medya kanallarından hem de bizzat Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad ve dini lider Ayetullah Ali Hamaney tarafından³ gösterileri İsrail, ABD, Azerbaycan Cumhuriyeti gibi yabancı devletlerin organize ettiği yahut kışkırttığı iddia edilmiştir.³ Özellikle kamu mallarının zarar gördüğü, eylemcilerin polise taş attığı, güvenlik güçleriyle çatıştığı görüntülerin medya aracılığıyla yayılmasıyla rejimin olayları bir etnik/siyasi meseleden ziyade bir grup serseri, yanlış yönlendirilmiş, başıbozuk gencin suç teşkil eden faaliyetleri³ şeklinde lanse etme eğilimi de artmıştır. Göstericilerin sayısı arttıkça güvenlik güçlerinin uyguladığı şiddet de artmıştır. Net sayıyı belirlemek mümkün olmamakla birlikte onlarca kişi hayatını kaybetmiş, yüzlerce insan yaralanmıştır.

Sonuç olarak, 2006 Karikatür Krizi ve sonrasında yaşananlar İran Azerilerinin milli bilincinin pekişmesine, etnik temelli taleplerini daha üst perdeden savunmalarına ve rejimle aralarındaki mesafenin artmasına sebep olmuştur. Karikatürist Neyestani’nin iddia ettiği gibi gerçekten her şeyin bir yanlış anlaşılmayla başladığı kabul etsek dahi, sonuçları itibarıyla bu olay İran’daki Azeri milliyetçiliğinin köşe taşlarından biri olarak tarihe geçmiştir.

Bu vaka bir yıl önce yaşanan ve bütün dünya kamuoyunu aylarca meşgul eden Danimarka’daki karikatür kriziyle kıyaslanarak anılmış, Besic ve Pasdaran gibi milis kuvvetlere bağlı bazı Azeri kökenli güvenlik gücü mensuplarının emirlere karşı gelerek

³ Nazila Fathi, “Iran Shuts Down Newspaper Over Cartoon”, **The New York Times**, 24.05.2006, (çevrimiçi), <https://www.nytimes.com/2006/05/24/world/middleeast/24iran.html> , Erişim Tarihi: 19.04.2022

*Artık dünyaca ünlü bir karikatürist olan Mana Neyestani meşhur Erin Hapishanesi’nde üç ay kaldıktan sonra şartlı olarak tahliye edilmesini fırsat bilerek İran’ı terk etmiş ve o günden beri bir daha ülkesine dönmemiştir. Halihazırda Fransa’da yaşamaktadır.

³ Michael M. J. Fischer, “Iran and the Boomeranging Cartoon Wars: Can Public Spheres at Risk Ally with Public Spheres Yet to be Achieved?”, **Cultural Politics**, Volume:5 Issue: 1, pp. 27-62, s. 45.

³ Amerika Birleşik Devletleri’resmi kanallardan bu iddiaları yalanlamıştır.

³ Elling, **a.g.e.**, s. 110.

protestoculara müdahaleden kaçınması gibi benzeri daha evvel görülmemiş kritik kırılma noktalarına şahitlik edilmiştir. Ayrıca 2006 Karikatür Krizi, Aras Nehri'nin kuzeyinde, yani Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan Azerilerin güneydeki soydaşlarının içinde bulundukları şartları ve güttükleri davayı yakından takip ettikleri belki de ilk büyük olay olarak da önemini perçinlemiştir.

SONUÇ

İran'ın en büyük azınlık topluluğunu oluşturan Azeriler hakkında çalışma yapmak ilk bakışta zannedildiği kadar kolay bir görev değildir. Hem Fars milliyetçiliği hem de İran Azerileri üzerine çok sayıda akademik çalışma bulunmakla birlikte bunların kahir ekseriyeti birbirinin tekrarı niteliğindedir. Dahası konunun kendisine has birtakım zorluklar bulunmaktadır. Örneğin, paragrafın ilk cümlesinde ifade edildiği üzere Azerilerin İran'daki en büyük azınlık olduğu tespiti yapmak kolay bir şekilde mümkün olmakla birlikte, Azeri nüfusun oranına dair elimizdeki veriler çok geniş bir aralıkta ve tartışmaya açıktır.

Yine henüz ilk cümleden kendilerine Azeri dediğimiz -ki literatürün genelinde de bu şekildedir- bu etnik grubun mensupları kendilerini Türk olarak tanımlamakta ve Azeri adlandırmasını sorunlu bulmaktadır. Bu topluluğun İran coğrafyasındaki tarihine ve kökenine dair üretilen alternatif anlatılardan herhangi biri de henüz öne çıkarak diğer seçenekleri elimine edebilmiş değildir. Kimileri Azerilerin Farslaşmış Türkler olduğunu ileri sürerken kimileri de buna onların kılıç zoruyla Türkleştirilmiş Farslar olduğu teziyle mukabele etmiştir. Özellikle milliyetçi Azeriler ise kendilerinin özbeöz Türk olduğunu savunmaktadır. Çalışmamızda bütün bu kısıtlılıklar ve zorluklar ışığında İran'ın Fars milliyetçiliği politikaları ve bu politikalar karşısında Azerilerin durumu incelenmiştir.

Dönemlendirme yapılırken İslam Cumhuriyeti dönemi ayrı bir paranteze alınsa da Fars milliyetçiliği politikalarının izlerini İran'ın modern ulus-devlet tecrübesinin başlangıcına denk düşen Pehlevi döneminde aramak gerekmektedir. Özellikle Rıza Şah Pehlevi döneminde - zamanın ruhuna da uygun olarak- homojen bir toplum tasavvuru doğrultusunda hayata geçirilen modernizasyon projeleri bilhassa etnik gruplar üzerinde etkileri günümüze değin süren travmalara yol açmıştır.

Rıza Şah'ın ulus-devlet inşası sürecinde İranlılık kimliği için seçtiği unsurlar Fars etnisitesi, Fars dili ve İran'ın Zerdüşt geçmişi oldu. Aynı zamanda merkezîyetçi bir devlet yapısı inşa etmeye çalışan Rıza Şah, bunun doğal sonucu olarak öncelikle yerel güç odaklarını hedef aldı. İlkel bir bağlılığın devamı olarak gördüğü etnik aidiyetler de Rıza Şah'ın ulus-devlet projesinin önündeki en önemli engellerden biriydi. Etnik kimliğin en önemli bileşeni ve aidiyetin devamlılığında başat aktör olan azınlık dilleri de Pehlevi iktidarı döneminde her daim müdahalelere maruz kaldı.

Aryan ırk miti gibi günümüzde inandırıcılığını büyük oranda kaybetmiş ırkçı tezler

iktidarlarının sonuna kadar Pehlevilerin itibar ettiği ve üzerine politikalar inşa ettiği bir unsur oldu. Asil ve üstün bir ırktan gelen Aryanlar İran'ın gerçek sahipleriydi. Fakat tarihsel olarak İran'da yaşayan toplulukların büyük çoğunluğu yapılan Aryan tarifinin dışında kalıyordu. Gerçeklerden kopuk olan bu anlayışa dayalı politikalar neticesinde ülkedeki etnik azınlıklar büyük mağduriyetler yaşadı ve başarılı olabileceklerine inandıkları her fırsatta merkezi otoriteye karşı isyan ettiler. Bu isyanları bastırmak için devletin kullandığı şiddet ise daha büyük mağduriyetlerin kapısını açtı.

Yüzlerce yıldır Türklerin kurduğu devletlerin yönettiği İran coğrafyasında Pehlevi dönemi ülkenin en büyük azınlık grubu olan ve kendilerini asli unsur olarak gören Azeriler için tarihlerinin en sıkıntılı dönemi olarak kayda geçti. Pehleviler öncesi dönemde ülkenin en müreffeh bölgelerinde yaşayan, yönetimde söz sahibi olan ve toplumsal olaylarda başı çeken Azeriler, bu dönemde uygulanan politikalar neticesinde zamanla bu pozisyonlarını kaybetti. Aryan ırktan olmayan ve Farsçadan farklı dil ailesine mensup bir dil konuşan bu topluluk Pehlevi döneminin en büyük kaybedeni oldu.

Pehlevilerin iktidarına son verme ümidi belirlediğinde başta Azeriler olmak üzere bütün etnik azınlıklar bu uğurda büyük çaba sarf etti. Modern İran tarihinin en önemli kırılma noktası olan İslam Devrimi başarıya ulaştığında devrime katılan her kesim gibi azınlıkların da yeni rejimden büyük beklentileri vardı. Fakat devrimin üzerinden geçen kırk yılı aşkın sürede geline nokta büyük bir hayal kırıklığı olmuştur.

İmam'ın Şah'ı devirmesiyle başlayan yeni dönemde İran'da temiz bir sayfa açılacağını düşünen etnik azınlıklar, rejimin konsolide olmasıyla birlikte aldığı pozisyonda bu beklentilerinin gerçekleşmeyeceğini anlamış oldular. Devrimin hemen başında etnik haklar ve otonomi talepleriyle ayaklanan azınlıklar rejim tarafından şiddet uygulanarak bastırılmışlardır. Henüz devrimin üzerinden bir yıl gibi kısa bir süre geçmişken başlayan ve sekiz yıl süren İran-İrak Savaşı, savaş haricindeki bütün konuları ikinci plana iten bir özellik arz etmiştir. Savaş süresince güvenlik talebi özgürlük taleplerinin önüne geçmiş ve İmam Humeyni bu uzun dönemi rejimi kendi velayet-i fakih anlayışı doğrultusunda tahkim etmek için kullanmıştır.

Devrim öncesi konuşmalarında Pehlevilerin seküler milliyetçilik anlayışını lanetleyen İmam Humeyni ve beraberindeki molla kliğinin önceki dönemle aynı şekilde bir Fars milliyetçiliği politikası takip edeceği düşünülemezdi. Devrimin başından itibaren ümmetçi bir söylem tutturan Humeyni'ye göre bu devrim bütün ümmetin devrimiydi ve ümmetin vahdeti her şeyden önemliydi. Fakat Irak'a karşı verilen savaşta karşı safta yer alanlar da ümmetin bir

parçası olduğu için Humeyni'nin milliyetçiliğe yaklaşımı ister istemez bir revizyona uğradı. Irkçılığa varan, kişinin kendisini başkalarından üstün görmesine sebep olan, yani kısaca 'Pehlevi milliyetçiliği' kötüydü. Ama kişinin vatanını, toprağını, insanını sevmesi ve onları koruması anlamında milliyetçilik İslam'ın onayladığı bir milliyetçilik anlayışıydı.

Yeni rejimin farklı olacağını düşünen, savaş sebebiyle etnik hak taleplerini erteleyen ve savaşta da büyük fedakarlıklar yapan başta Azeriler olmak üzere azınlıklar, savaş sonrası artık taleplerinin karşılanmasını umuyordu. Fakat bu beklentileri gerçekleşmedi. İslamcı rejim etnik azınlıklardan kendilerine 'ümme't' şemsiyesi altında yer bulmalarını ve mümkünse farklılıklarını çok ön plana çıkarmamalarını bekliyordu. Bu beklentilere uygun davranmayarak isyana kalkışan azınlık mensupları rejim tarafından ya kökü dışarıda olan, emperyalist devletlerin maşası olan hainler, ya da kandırılmış safdiller olmakla itham edildi.

Aslında referanduma sunularak kabul edilen ve bir kez revize edilen İslam cumhuriyeti anayasasının çizdiği çerçeve Pehlevi dönemine kıyasla etnik azınlıklar için kesinlikle daha iyi bir tablo ortaya koymaktadır. Fakat uygulamada karşılaşılan zorluklar ve rejim unsurlarının bilinçli engellemeleri bu çerçeveyi manasız hale getirmektedir. Dahası yine uygulamada molla rejimi hem önceki dönemden tevarüs edilen hem de yeni icat edilen çok sayıda yöntemle etnik azınlıkların haklarını kullanmalarını ve etnik kimliklerini korumalarını engellemeye devam etmektedir. Dolayısıyla İslam cumhuriyeti rejimiyle Pehlevi monarşisi dönemi arasında bir kopuştan ziyade devamlılıktan bahsetme gereği doğmaktadır.

Rejimin aldığı bütün önlemlere rağmen, İran'da Azeri milliyetçiliğinin her geçen gün kuvvetlendiğini söylemek mümkündür. Özellikle kuzeydeki etnik kardeşlerinin bağımsızlığını ilan ederek Türk milliyetçiliğini benimseyen bir devlet kurmaları sonrasında -İran'ın da korktuğu gibi- güneydeki Azerilerin etnik aidiyet bilinci gitgide kuvvetlenmiştir. İranlı Azeriler gerek Traktör futbol takımının maçları yahut Babek Kalesi Kurultayı gibi sosyalleşme ortamlarında gerekse Karikatür Krizi ve Urmiye Gölü protestoları gibi güvenlik güçleriyle karşı karşıya kalınan tepkisel eylemlerde dillerine, kültürlerine ve etnik kimliklerine sahip çıktıklarını tüm dünyaya göstermektedir. Her ne kadar özellikle kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Elçibey tarafından üst perdeden dillendirilse de, kuzey ve güney Azerbaycan'ın birleşmesi fikrinin ise İran Azerileri arasında geniş bir taban bulduğunu söylemek şu noktada mümkün görünmemektedir.

Bütün bu bilgiler ışığında net olan bir şey vardır: İran'da yaşayan Azeriler ve onların toplumsal hareketleri biz araştırmacıların yakın ilgisini ve takibini gerektirmektedir. İran devlet

aklının ise bu ilgi ve takibi sürdüreceği ise kuşkusuzdur.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Abrahamian, Ervand: **A History of Modern Iran**, eBook edition, New York, Cambridge University Press, 2018
- Adib-Moghaddam, Arshin: **On the Arab Revolts and the Iranian Revolution: Power and Resistance Today**, Bloomsbury Publishing, 2013
- Adib-Moghaddam, Arshin: **Psycho-nationalism: Global Thought, Iranian Imaginations**, Cambridge University Press, 2017
- Adib-Moghaddam, Arshin (ed.): **A Critical Introduction to Khomeini**, Cambridge University Press, 2014
- Ahmedi, Hamid (ed): **İran: Ulusal Kimlik İnşası**, İstanbul, Küre Yayınları, 2020
- Anderson, Benedict: **Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism**, London, Verso, 1983
- Asgharzadeh, Alireza: **Iran and the Challenge of Diversity: Islamic Fundamentalism, Aryanist Racism, and Democratic Struggles**, Palgrave Macmillan, 2007
- Atabaki, Touraj-Erik J. Zürcher: **Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah**, I.B. Tauris, 2017
- Axworthy, Michael: **Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic**, Oxford University Press, 2016
- Boroujerdi, Mehrzad: **Iranian Intellectuals and The West**, New York, Syracuse University Press, 1996
- Boroujerdi, Mehrzad-Kourosh Rahimkhani: **Postrevolutionary Iran: A Political Handbook**, Syracuse University Press, 2018
- Breuilly, John: **Nationalism and the State**, The University of Chicago Press, 1994

- Billig, Michael: **Banal Nationalism**, 1995, California, SAGE Publications
- Brass, Paul R.: **Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison**, SAGE Publications, 1991
- Buchan, James: **Days of God: The Revolution in Iran and Its Consequences**, Simon & Schuster, 2013
- Cavadbeyli, Rahim: **Türk İran'a Persliğin Dayatılması**, Ankara, Astana Yayınları, 2020
- Coughlin, Con: **Khomeini's Ghost: Iran since 1979**, Macmillan, 2009
- Elçibey, Ebülfez: **Bütöv Azerbaycan Yolunda**, Ankara, Ecdad Yayınları, 1998
- Elling, Rasmus Christian: **Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity After Khomeini**, Palgrave Macmillan, 2013
- Gellner, Ernest: **Nations and Nationalism**, Cornell University Press, 1983
- Hiro, Dilip: **Iran under the Ayatollahs**, Routledge Revivals, 2011
- Hobsbawm, Eric-Ranger Terrence: **The Invention of Tradition**, Cambridge, Cambridge University Press, 1983
- Kafkasyalı, Ali: **İran Türkleri**, İstanbul, Bilgeoğuz, 2010
- Kafkasyalı, Ali: **İran Türk Edebiyatı Antolojisi I-VI**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2002
- Kalafat, Yaşar: **İran Türklüğü: Jeokültürel Boyut**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005
- Litvak, Meir (ed.): **Constructing Nationalism in Iran: From the Qajars to the Islamic Republic**, Routledge, 2017
- Malesevic, Sinisa: **Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism**, New York, Palgrave-Macmillan
- Özkırımlı, Umut: **Theories of Nationalism: A Critical Introduction**, 3rd edition, Palgrave Macmillan, 2017
- Pahlavi, Mohammed Reza: **Answer to History**, New York, Stein and Day, 1980
- Resulzade, Mehmet Emin: **İran Türkleri: Türkyurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,

1993

- Saleh, Alem: **Ethnic Identity and the State in Iran**, Palgrave Macmillan, 2013
- Shaffer, Brenda: **Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity**, The MIT Press, 2002
- Smith, Anthony D.: **Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism**, London, Routledge, 1998, s. 170–198.
- Smith, Anthony D.: **The Ethnic Origins of Nations**, Blackwell Publishing, 1986
- Stavenhagen, Rodolfo: **Ethnic Conflicts and the Nation- State**, London, Macmillan, 1996
- Torab, Azam: **Performing Islam: Gender and Ritual in Iran**, Brill, 2006
- Vaziri, Mostafa: **Iran as Imagined Nation**, 2nd edition, Gorgias Press, 2013
- Walzer, Michael: **Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations**, 5th edition, Basic Books, 2015
- Yenisey, Gülara: **İran'da Etnopolitik Hareketler: 1922-2004**, Ötüken, 2008
- Zehtabi (Kirişçi), Muhammed Taki-Ferhad Rahimi: **İran Türklerinin Eski Tarihi**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010

MAKALE ve RAPORLAR

- Akhbari, Mohammad – Zolfeghari, Hossein: “A Geopolitical Analysis of Ethnicity in Iran, with an emphasis on challenges and opportunities”, *Geopolitics Quarterly*, Volume: 5, No 3, Winter 2009
- Alizade, Rövşen: “Bahtiyar Vahapzadenin Gülüstan Manzum Hikâyesinde Milli Bağımsızlık Teması”, **Erdem**, no. 57, 2010, pp. 1-8.
- Andonian et al.: “Iranian Azeris Y-Chromosomal Diversity in the Context of Turkish-Speaking Populations of the Middle East”, **Iranian Journal of Public Health**, Volume:40 No:1, 2011, s. 119-123.

- Ansari, Ali M.: “The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, 'Modernization' and the Consolidation of Power”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 37, No. 3 (Jul., 2001), pp. 1-24
- Asadzade, Peyman: “War and Religion: The Iran–Iraq War”, **Oxford Research Encyclopedia**, Politics, 2019
- Atabaki, Touraj: “Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges”, **Iranian Studies**, Mar., 2005, Vol. 38, No. 1
- Ceylan, Hilal: “Çevre Hakkı Çerçevesinde Urmiye Gölü”, **İRAM Center**, Analiz, 2019
- Ghanbari, Hossein-Rahimian, Mahdi: “Persian Language Dominance and the Loss of Minority Languages in Iran”, **Open Journal of Social Sciences**, 8, 8-18
- Ghanea, Nazila-Hass, Binesh: “Seeking justice and an end to neglect: Iran’s minorities today”, **Minority Rights Group International**, February 2011
- Gökdağ, Bilgehan A.- Heyet, M. Rıza: “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, C.0, Sayı:30, 2004, 51-84
- Grebennikov, Marat: “The Puzzle of a Loyal Minority: Why Do Azeris Support the Iranian State?”, **Middle East Journal**, Vol. 67, No. 1 (Winter 2013)
- Guerrero, Javier Gil: “A Stage for the Revolution: Muharram and the Paradigm of Karbala in the context of Khomeini’s Struggle with the Shah”, **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Vol. XL, No.2, 2017
- Hassaniyan, Allan: “Non-Violent Resistance in Iranian Kurdistan After 1979”, **Journal of Ethnic and Cultural Studies**, Vol: 6, No: 3, 2019
- Kamal, Moghset -Gamshad, Hadi: “Ethno-Religious Dynamics in the Islamic Republic of Iran”, **İRAM Center**, Ankara, Analysis No.1

- Kamrava, Mehran: **Routledge Handbook of Persian Gulf Politics**, Ed. by. Mehran Kamrava, Routledge Handbooks, 2020
- Katouzian, Homa: “The Revolt of Shaykh Muhammad Khiyabani”, **British Institute of Persian Studies**, 37 (1999): 155–72
- M. J. Fischer, Michael: “Iran and the Boomeranging Cartoon Wars: Can Public Spheres at Risk Ally with Public Spheres Yet to be Achieved?”, **Cultural Politics**, Volume:5 Issue: 1, pp. 27-62
- Minority Rights Group
International Centre for
Supporters of Human Rights: “Rights Denied: Violations against ethnic and religious minorities in Iran”, March 2018
- Nesibli, Nesib: “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 152.
- Nikazmerad, Nicholas M.: “A Chronological Survey of the Iranian Revolution”, **Iranian Studies**, Vol. 13, No. 1/4, Iranian Revolution in Perspective, 1980
- Paul, Ludwig: “‘Iranian Nation’ and Iranian-Islamic Revolutionary Ideology”, **Die Welt des Islams**, Jul., 1999, New Series, Vol. 39, Issue 2 (Jul., 1999)
- Renan, Ernest: “**What is a Nation?**”, text of a conference delivered at the Sorbonne on March 11th, 1882, in Ernest Renan, *Qu’est-ce qu’une nation?*, Paris, Presses-Pocket, 1992
- Riaux, Gilles: “The formative years of Azerbaijani nationalism in postrevolutionary Iran”, **Central Asian Survey**, 2008, 27:1, 45-58
- Saleh, Alam-Worrall, James: “Between Darius and Khomeini: exploring Iran's national identity problematique”, **National Identities**, 17:1, 73-97
- Samii, A. William: “The Nation and Its Minorities: Ethnicity, Unity, and State Policy in Iran”, **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Volume 20, Number 1&2, 2000
- Souleimanov, Emil Aslan-Kraus, Josef: “Iran’s Azerbaijan Question in Evolution: Identity, Society, and Regional Security”, **Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program**, Silk Road Paper, September 2017
- Wódka, Marek: “Anthony D. Smith’s idea of the nation. Controversy

around definitions”, **UR Journal of Humanities and Social Sciences**, C:4 S: 13, 2019

Yarshater, Ehsan:

“Persian Identity in Historical Perspective”, **Iranian Studies**, Winter- Spring, 1993, Vol. 26, No. 1/2

Yoska, Erhan:

“Ebulfez Elçibey’in Azerbaycan Özelinde Türk Dünyası Meselelerine Bakışı”, **Journal of Universal History Studies**, 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 216-237

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

abc News:

Elaine Ganley, “Khomeini launched a revolution from a sleepy French village”, 01.02.2019, (çevrimiçi) <https://abcnews.go.com/International/wireStory/khomeini-launched-revolution-sleepy-french-village-60759287>, Erişim Tarihi: 12.03.2022

Amnesty International:

Iran 2021 Report, (çevrimiçi) <https://www.amnesty.org/en/location/middle-east-and-north-africa/iran/report-iran/> Erişim Tarihi: 13.03.2022

“Iran: Human rights abuses against the Baluchi minority”, 17.09.2007, MDE 13/104/2007, (Çevrimiçi), <https://www.refworld.org/docid/46ee3dd22.html>, Erişim Tarihi: 17.04.2022

Anadolu Ajansı:

Hakkı Uygur, “Fars milliyetçiliği ve meşruiyet krizi”, 12.02.2017, (çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/fars-milliyetciligi-ve-mesruiyet-krizi/795019>, Erişim Tarihi: 17.03.2022

Muhammet Kurşun, “Tebriz'de Ermenistan ile İran arasındaki sınır kapısının kapatılması talebiyle eylem yapıldı”, 18.10.2020, (çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tebrizde-ermenistan-ile-iran-arasindaki-sinir-kapisinin-kapatilmasi-talebiyle-eylem-yapildi/2010887>, Erişim Tarihi: 20.04.2022

Mustafa Melih Ahışhalı, “İran'da Azerbaycan Türkü aile, bebekleri için Türkçe isim yazılı kimlik mücadelesini 9 ay sonra kazandı”, 07.04.2021, (çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda->

[azerbaycan-turku-aile-bebekleri-icin-turkce-isim-yazili-kimlik-mucadelesini-9-ay-sonra-kazandi/2200577](https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/iran-lideri-hamaneyin-uluslararasi-iliskiler-danismani-velayeti-ermenistan-iskal-ettigi-topraklari-terk-etmelidir/1996870) ,
Erişim Tarihi: 07.04.2022

Mustafa Melih Ahışalı, “İran lideri Hamaney'in Uluslararası İlişkiler Danışmanı Velayeti: Ermenistan işgal ettiği toprakları terk etmelidir”, 06.10.2020, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/iran-lideri-hamaneyin-uluslararasi-iliskiler-danismani-velayeti-ermenistan-iskal-ettigi-topraklari-terk-etmelidir/1996870> , Erişim Tarihi: 03.01.2022

Asbarez: “Iran Detains 29 Azerbaijanis for Burning Armenian Flag”, 05.03.2019, (çevrimiçi) <https://asbarez.com/iran-detains-29-azerbaijanis-for-burning-armenian-flag/> , Erişim Tarihi: 22.04.2021

Brookings Institute: Suzanne Maloney-Keian Razipour, “Order from Chaos:The Iranian revolution—A timeline of events”, 24.01.2019, (çevrimiçi) <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/24/the-iranian-revolution-a-timeline-of-events/> Erişim Tarihi: 22.04.2022

Council on Foreign Relations: Lionel Beehner, “Iran’s Ethnic Groups”, 29.11.2006, (çevrimiçi) <https://www.cfr.org/background/irans-ethnic-groups> , Erişim Tarihi: 28.02.2022

Encyclopædia Iranica: “Aneran”, (çevrimiçi) <https://iranicaonline.org/articles/aneran> , Erişim Tarihi: 12.03.2022

“Azerbaijan iii. Pre-Islamic History”, (çevrimiçi) <https://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-iii> , Erişim Tarihi: 11.02.2022

“Azerbaijan viii. Azeri Turkish”, (çevrimiçi) <https://iranicaonline.org/articles/azerbaijan-viii> , Erişim Tarihi: 22.02.2022

Financial Tribune: “Health Risks of Iran's Lake Urmia Desiccation Under Study”, 15.01.2017, (çevrimiçi), <https://financialtribune.com/articles/people/57489/health-risks-of-irans-lake-urmia-desiccation-under->

[study#:~:text=The%20debate%20over%20the%20potential,the%20lake%20drying%20up%2C%20which](#) ,
Erişim Tarihi: 12.02.2022

Flaps.Club:

Fatih Mehmet Keşan, “İran’da Futbol ve Türk Milliyetçiliğinin Traktör Futbol Kulübü Üzerinden Yükselişi”, Mart 2021, (Çevrimiçi)
<https://flaps.club/iranda-futbol-ve-turk-milliyetciliginin-traktor-futbol-kulubu-uzerinden-yukselisi/#1595792953197-c6bd43a4-d24ea5e1-b49ae642-f205> , Erişim Tarihi: 20.04.2022

GAMOH:

<http://gamoh.org/>

Mahmudəli (Çağrı) Çöhrəqanlı, “Gənəl Başqan”, 18.07.2013, (çevrimiçi) <http://gamoh.org/basqan/> ,
Erişim Tarihi: 11.03.2022

“Məramnamə”, 18.07.2013, (çevrimiçi)
<http://gamoh.org/meramname/> , Erişim Tarihi: 17.04.2022

History & Headlines:

Major Dan, “May 12, 2006: Please, Not Another Dumb Riot! (The Iranian Cockroach Cartoon Riots) ”, 12.05.2019, (çevrimiçi)
<https://www.historyandheadlines.com/may-12-2006-please-not-another-dumb-riot-the-iranian-cockroach-cartoon-riots/> , Erişim Tarihi: 29.03.2022

Human Rights Watch:

“Ethnic Minorities”, (çevrimiçi),
https://www.hrw.org/legacy/reports/1997/iran/Iran-06.htm#P471_101584 , Erişim Tarihi: 16.04.2022

Hürriyet:

Cengiz Çandar, “Look at Iran from this angle”, 25.06.2009, (çevrimiçi)
<https://www.hurriyet.com.tr/look-at-iran-from-this-angle-11937015> , Erişim Tarihi: 15.04.2022

Iranwire:

Roland Elliott Brown, “Banisadr: The Optimistic Islamist (1980-1981)”, 09.10.2021, (çevrimiçi)
<https://iranwire.com/en/features/64545> , Erişim Tarihi: 15.04.2022

Islam Quest: “What is the opinion of Imam Khomeini on the issue of nationalism?”, 2011/02/05, (Çevrimiçi)
<http://www.islamquest.net/en/archive/question/fa12858>
, Erişim Tarihi: 16.04.2022

Islamic Republic News Agency: “Salehi: Istanbul may be venue of Iran-G5+1 nuclear talks”, 18 Ocak 2012, (Çevrimiçi)
<https://en.irna.ir/news/30771713/Salehi-Istanbul-may-be-venue-of-Iran-G5-1-nuclear-talks> , Erişim Tarihi: 22.02.2022

İRAM Center: Umut Başar, “Yükselen Fars Milliyetçiliği ve Büyük Kiros Günü”, 05.11.2019, (Çevrimiçi)
<https://iramcenter.org/yukselen-fars-milliyetciligi-ve-buyuk-kiros-gunu/> , Erişim Tarihi: 19.04.2022

Serhan Afaçan, “Traktör Sazi ve İran’da Siyasallaşan Tribünler”, 23.12.2016, (Çevrimiçi)
<https://iramcenter.org/traktor-sazi-ve-iran-da-siyasallasan-tribunler/> , Erişim Tarihi: 13.02.2022

Khamenei.Ir: “Imam Khomeini’s Biography”, (çevrimiçi)
<https://english.khamenei.ir/news/2116/Imam-Khomeini-s-Biography> , Erişim Tarihi:12.01.2022

NPR: James Doubek, “The Death And Life Of Iran's Lake Urmia”, 12.11.2019, (çevrimiçi)
<https://www.npr.org/sections/pictureshow/2019/11/12/751360322/the-death-and-life-of-irans-lake-urmia> , Erişim Tarihi: 22.03.2022

Radio Free Europe Radio Liberty: Abbas Djavadi, “Iran's Ethnic Azeris And The Language Question”, (çevrimiçi)
https://www.rferl.org/a/Irans_Ethnic_Azeris_And_The_Language_Question/2103609.html , Erişim Tarihi: 13.04.2022

Golnaz Esfandiari, “Hard-Line Tehran Daily Says Azerbaijan Should Hold Referendum On Joining Iran”, April 04, 2013, (çevrimiçi)
<https://www.rferl.org/a/shariatmadari-hard-line-daily->

- [referendum-azerbaijan-joining-iran/24948274.html](https://www.referendum-azerbaijan-joining-iran/24948274.html) ,
Erişim Tarihi: 10.03.2022
- Reporters without Borders: 2021 World Press Freedom Index, (evrimii),
<https://rsf.org/en/ranking/2021> Erişim Tarihi:
27.03.2022
- Slate: Mahsa Alimardani, “What Did Iranian President
Rouhani Actually Achieve?”, 18.05.2017, (evrimii),
<https://slate.com/technology/2017/05/did-iranian-president-rouhani-fulfill-his-campaign-promises.html> ,
Erişim Tarihi: 25.02.2022
- Sputnik Türkiye: “Tebrizli Traktör Sazi taraftarlarından 'Karabağ
bizimdir' sloganı”, 02.03.2019, (evrimii),
<https://tr.sputniknews.com/20190302/tebriz-traktor-sazi-taraftar-karabag-bizimdir-slogani-1037959643.html> ,
Erişim Tarihi: 12.12.2021
- The Caspian Post: Vahid Qarabagli, “The Influence of Turkey’s TV Series
on Azerbaijani-Turks in Iran”, 07.12.2021, (evrimii),
<https://caspianpost.com/en/post/perspectives/the-influence-of-turkeys-tv-series-on-azerbaijani-turks-in-iran> , Erişim Tarihi: 01.02.2022
- The Central Asia-Caucasus Analyst: Emil Souleimanov, “Concerns Over Urmia Lake Boosts
Nationalism Among Azerbaijanis in Iran”, 05.10.2011,
(evrimii),
<https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12365-analytical-articles-caci-analyst-2011-10-5-art-12365.html> , Erişim Tarihi: 19.04.2022
- Gulnara Ismailova, “Iranian Azeri Leader Supports the
Federalization of Iran”, 16.07.2003, (evrimii)
<http://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/8214-field-reports-caci-analyst-2003-7-16-art-8214.html> , Erişim Tarihi: 14.02.2022
- The New York Times: John Kifner, “An Ayatollah's Boycott of Vote
Assailed”, 06.12.1979, (evrimii),
<https://www.nytimes.com/1979/12/06/archives/an-ayatollahs-boycott-of-vote-assailed-extremely-serious.html> , Erişim Tarihi: 13.04.2022

John Kifner, “Khomeini Rebuffed by Rival Ayatollah”, 11.12.1979, (Çevrimiçi)
<https://www.nytimes.com/1979/12/11/archives/khomeini-rebuffed-by-rival-ayatollah-shariatmadari-refuses-to.html?searchResultPosition=8> , Erişim Tarihi: 03.04.2022

Mohammad Ayatollahi Tabaar, “As Islamism Fades, Iran Goes Nationalist”, 03.04.2019, (çevrimiçi)
<https://www.nytimes.com/2019/04/03/opinion/iran-trump-sanctions.html?smid=url-share> , Erişim Tarihi: 17.03.2022

Nazila Fathi, “Iran Shuts Down Newspaper Over Cartoon”, 24.05.2006, (çevrimiçi),
<https://www.nytimes.com/2006/05/24/world/middleeast/24iran.html> , Erişim Tarihi: 19.04.2022

Pranay B. Gupte, “Member of Iranian Minority Says Khomeini Charter Is ‘Not for Us’”, 05.12.1979, (çevrimiçi),
<https://www.nytimes.com/1979/12/05/archives/member-of-iranian-minority-says-khomeini-charter-is-not-for-us.html> , Erişim Tarihi: 27.01.2022

The New York Times Magazine: Lawrence K. Altman, “The Shah's Health: A Political Gamble”, 17.05.1981, (çevrimiçi)
<https://www.nytimes.com/1981/05/17/magazine/the-shah-s-health-a-political-gamble.html> , Erişim Tarihi: 15.04.2021

The Telegraph: Damien McElroy, “Exiled leader poised to mount popular revolt against Iran's mullahs”, 29.06.2003, (çevrimiçi)
<https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iran/1434408/Exiled-leader-poised-to-mount-popular-revolt-against-Irans-mullahs.html> , Erişim Tarihi: 12.03.2022

The Washington Post: Scott Armstrong, “Vance Deflects a Call for Toughness”, 28.10.1980, (çevrimiçi),
<https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1980/10/28/vance-deflects-a-call-for-toughness/71633e1c-9627-4312-94a2-25d8c1d8fc7c/> , Erişim Tarihi: 11.03.

2022

Türkiye Diyanet Vakfı İslam
Ansiklopedisi:

Hamid Algar, “Humeyni” , (çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni> , Erişim
Tarihi: 12.03.2022

Hakkı Dursun Yıldız, “Bâbek” , (çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/babek> , Erişim Tarihi:
15.03.2022

Twitter:

Dönemin İran Dışişleri Bakanı Cevat Zarif’in Twitter
Hesabı, @JZarif, 11 Aralık 2020 tarihli tweet,
(çevrimiçi),
[https://twitter.com/JZarif/status/1337280285398999041
?s=20&t=-j9VTKEHsJ-bVI5u_ULB8A](https://twitter.com/JZarif/status/1337280285398999041?s=20&t=-j9VTKEHsJ-bVI5u_ULB8A) , Erişim Tarihi:
19.04.2022

Traktör takımının resmi Twitter hesabı, 04.11.2019
tarihli tweet, (çevrimiçi),
[https://twitter.com/TractorOfficial/status/119136782910
0146694?s=20&t=F98fhBOHg-qCCm4DaAtjeg](https://twitter.com/TractorOfficial/status/1191367829100146694?s=20&t=F98fhBOHg-qCCm4DaAtjeg) ,
Erişim Tarihi: 18.04.2022

U.S. Department of State Fact
Sheet

“Iran’s Assassinations and Terrorist Activity Abroad”,
22.05.2020, (çevrimiçi) [https://2017-
2021.state.gov/irans-assassinations-and-terrorist-
activity-abroad/index.html](https://2017-2021.state.gov/irans-assassinations-and-terrorist-activity-abroad/index.html) , Erişim Tarihi: 13.04.2022

ULRP

Melika Moradi, “Restoration of Lake Urmia saves 14
million people”, 31.12.2018, (çevrimiçi)
[https://www.ulrp.ir/en/restoration-of-lake-urmia-saves-
14-million-people/](https://www.ulrp.ir/en/restoration-of-lake-urmia-saves-14-million-people/) , Erişim Tarihi: 19.03.2022

UNESCO

Lake Oromeeh, UNESCO Ecological Sciences for
Sustainable Development, (çevrimiçi)
[http://www.unesco.org/new/en/natural-
sciences/environment/ecological-sciences/biosphere-
reserves/asia-and-the-pacific/islamic-republic-of-
iran/lake-oromeeh/](http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/ecological-sciences/biosphere-reserves/asia-and-the-pacific/islamic-republic-of-iran/lake-oromeeh/) , Erişim Tarihi: 27.03.2022

Unrepresented Nations and
Peoples Organization (UNPO)

“Southern Azerbaijan: Iran Stifles the Azeris”,
02.05.2007, (Çevrimiçi) <https://unpo.org/article/6660> ,
Erişim Tarihi: 10.04.2022

“Southern Azerbaijan: SANAM Delegates Participant in World Human Rights Day”, 14.12.2011, (çevrimiçi) <https://unpo.org/article/13612> , Erişim Tarihi: 31.03.2022

Washington Post

Peter L. Hahn, “How Jimmy Carter lost Iran”, October 22, 2017, (çevrimiçi) <https://www.washingtonpost.com/news/made-by-history/wp/2017/10/22/how-jimmy-carter-lost-iran/> , Erişim Tarihi: 22.07.2021

TEZLER

Ahmadoghlu, Ramin:

Nationalism, Secularism, and Islam: Azerbaijani Turks in Azerbaijan and Iran, Graduate School of the University of Cincinnati, 2015, (Yayınlanmamış doktora tezi)

Dinç, Artum:

İran'da Türklere Yönelik Uygulanan Asimilasyon Politikaları ve Karşı Tepkiler 1979-2018, Ankara, 2018 (Yayınlanmamış doktora tezi)

Salimi, Darius :

The Idea of Iran: Nationalism, Identity, and National Consciousness Among Diaspora Iranians, , Graduate School of George Mason University, 2013, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi)